

ФРИДРИХ НИЦШЕ
ЧОВЕШКО, ТВЪРДЕ
ЧОВЕШКО
КНИГА ЗА СВОБОДНИТЕ
ДУХОВЕ, ТОМ 1

Превод от немски: Донка Илинова, 1993

chitanka.info

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР

„.... Известно време подхвърлях на преценка различните занимания, на които хората се посвещават през този живот, и се опитвах да подбера най-доброто от тях. Ала тук не е необходимо да разказвам какви мисли се породиха от тия ми усилия: достатъчно е, че що се отнася до мен, нищо друго не ми се стори по-добро, освен да следвам твърдо намерението си, ще рече, да използвам отреденото ми време от живота, за да усъвършенствам своя разум и със средствата и начина, които съм си предначертал, да тръгна по следите на истината. Защото плодовете, които вече вкусих по този път, бяха от такова естество, че по моя преценка не би могло да се намери в този живот нищо по-приятно, нищо по-невинно; още повече че откакто прибягнах към този начин на наблюдение, всеки ден откривах нещо ново, което винаги имаше известно значение и съвсем не бе всеобщо познато. Тогава душата ми най-после се изпълни с такава радост, че всички останали неща не можеха вече нищо да и сторят.“

От латинския текст на Картезий

(Към първото издание, 1878 г.)

Тази монологична книга, възникнала в Сорент през зимния ми престой там (1876–1877 г.), нямаше да бъде предадена на обществеността, ако с приближаването на 30 май 1878 г.^[1] не се бе възбудило твърде силно желанието в подходящия час да дам израз на преклонението си към един от най-великите радетели за освобождението на духа.

[1] На тази дата се навършват сто година от смъртта на Волтер (1694–1778 г.), чиито горещ поклонник е бил и Ницше. — Бележка на Фридрих Ницше към първото издание, 1878 г. ↑

ПРЕДГОВОР

Много често и винаги с недоумение са ми казвали, че във всички мои писания имало нещо, което ги свързва и отличава помежду им, като се почне от „Раждането на трагедията“ до наскоро публикувания „Пролог към философия на бъдещето“. Казваха ми, че всички до едно съдържали примки и капани за непредпазливи птици и една едва ли не непрестанно повтаряща се, неизречена подкана за преобръщане на утвърдени стойностни оценки и ценни традиции. Нима е възможно всичко да е било само човешко, твърде човешко? С подобен възглас човек се изскубвал от моите писания не без един вид уплаха и недоверие дори към морала, дори донякъде изкушен и окуражен да стане защитник на най-лошите неща: а какво би било, ако те са може би само най-много оклеветените? Нареккоха писанията ми школа за съмнение — нещо повече, дори за презрение, ала за щастие и за доблест, да, дори за дръзновение. Всъщност и на мен самия не ми се вярва някога човек да е гледал със същото дълбоко съмнение на света и то не само като случаен адвокат на дявола, но, казано с езика на теологията, не по-малко и като враг и предизвикател на Господа; а който отгатне нещо от последиците, залегнали във всяко дълбоко съмнение, нещо от ледените тръпки и страхове на усамотението, на което всяка категорична разлика в гледната точка осъжда обременения с нея, ще проумее също колко често, за да си почина от самия себе си, сякаш за временна самозабрава, търсех да се приютя някъде — било в лоното на преклонението или на враждата, било в научността или в лекомислието, или в глупостта; и защо, когато не намирах това, което ми бе нужно, трябваше изкуствено да го създавам, да го преиначавам, да го претворявам по мой вкус (та какво друго са правили винаги поетите? и за какво друго служи цялото изкуство на този свят?). Обаче онова, което всеки път се явяваше като насъщна необходимост за моето лечение и самовъзстановяване, бе вярата, че не съм единствен и сам и че и други като мен виждат това, което виждам аз — едно вълшебно смъртно чувство за сродство и прилика във взор и желания,

отдых в упованието за приятелство, слепота на двама, без подозрение и въпросителни, наслада от видимото, повърхностното, близкото, най-близкото, от всичко, което има цвят, кожа и външен блясък. В този смисъл може би биха ме упрекнали в едно своего рода „изкуство“, в една или друга изкусна фалшификация: например, че добронамерено-преднамерено съм затворил очи пред Шопенхауеровата сляпа воля за морал по време, когато погледът ми върху морала бе станал вече достатъчно проникателен; също, че съм се подлъгал по неизлечимата романтика на Рихард Вагнер, сякаш е означавала начало, а не край. Също така и по отношение на гърците, също и по отношение на немците и на тяхното бъдеще — а би могло да се състави цял списък от подобни „също така“, нали? Нека обаче приемем, че всичко това е вярно и ми е било натяквано напълно основателно, какво знаете вие, какво бихте могли да знаете за това, колко много хитрост за самосъхранение, колко много благоразумие и върховна грижа се съдържат в подобна самоизмама — и още от колко много фалш се нуждая, за да мога все отново да си позволявам лука да поддържам жизнената си достоверност?... Но стига, аз все още живея; а животът не е измислен от морала; той иска заблуда, той живее от заблудата... но нали? ето че почвам отново и правя това, което винаги съм правил, аз, старият аморалист и птицелов — и говоря неморално, недопустимо за морала, „отвъд добро и зло“?

Така някога, когато ми бе нужно, си измислих и „свободните духове“, на които е посветена тази меланхолно-дръзновена книга с наслов „Човешко, твърде човешко“. такива „свободни духове“ не съществуват и никога не са съществували, но както казах, тогава те ми бяха необходими за компания, за да поддържам доброто си настроение по време на неприятни преживявания (болести, усамотение, чужбина, горчивини, бездействие): като бодри другари и призраци, с които да побъбриш и да се посмееш, когато ти се бъбри и смее, и които можеш да изпратиш по дяволите, когато станат скучни като компенсация за липсата на приятели. А най-малко бих искал да се съмнявам, че един ден би могло да съществуват такива свободни духове, че нашата Европа ще има сред своите синове от утре и вдругиден подобни смели и дръзки люде, реални и от плът и кръв, а не само както в моя случай фантомен продукт на отшелническа фантазия. Аз ги виждам вече да идват, бавно, много бавно, а може би и аз ще допринеса нещо, за да

ускоря тяхното идване, ако опиша предварително при каква констелация на съдбите ги виждам да възникват, по какви пътища ги виждам да идват?

Може да се приеме, че един дух, в който един ден типът на „свободния дух“ ще се развие и узрее до пълно съвършенство и сладост, е изживял съдбовния си миг в едно голямо освобождение, тъй като в миналото си е бил толкова повече обвързан дух, привързан сякаш завинаги към своя стълб. Кое обвързва най-здраво? Кои възжета не могат да се разкъсат? При хора от елитен тип това ще бъдат задълженията: благоговението, присъщо на младежта, трепетът и нежността пред всичко патриархално и достопочтено, благодарността към земята, която ги е откърмила, към десницата, която ги е водила, благодарността към светилището, където са се научили да се молят най-възвишените им мигове ще ги обвързват дори най-здраво, ще им вменяват чувството за дълг най-трайно. За подобни обвързани духове голямото освобождение идва внезапно, като земен трус: изведнъж младата душа се разтърсва, тя се откъсва, изтръгва и тя самата не разбира какво става. Един мощен порив я подема и става за нея неотменна повеля; пробуждат се волята и желанието да потегли, където и да е, на всяка цена лумва буйно и опасно любопитство към неоткрити светове и пламти неугасимо във всичките и фибри. „По-добре да умра, отколкото да живея тук!“ така звучи изкусителният глас и властната повеля:

а това „тук“ и това „у дома“ е всичко, което дотогава е обичала! Внезапна уплаха и съмнение към това, което дотогава е обичала, мълниеносно презрение към това, което за нея е било досега дълг, едно бунтовно, произволно, вулканично напирало желание за странстване, за непознати светове, за отчуждение, охлаждане, изтрезняване, вледеняване, зараждане на омраза към любовта, може би и една светотатствена хватка и поглед назад, натам, където доскоро е боготворила и обичала, а може би и пареща вълна на срам от онова, което току-що е сторила, същевременно и ликуване, че го е сторила, едно опиянено вътрешно, тръпнещо в ужас ликуване, което подсказва победа — победа? — над какво? — над кого? една загадъчна, поставяща безброй въпроси, съмнителна победа, ала все пак първата победа: — подобни лоши и болезнени неща са част от историята на голямото освобождение. Този пръв изблик на сила и воля за

самоопределяне, за самооценка, волята за свободна волеизява, всичко това е същевременно болест, която е в състояние да разруши човека: а колко неприкрито се изразява болестта в буйните опити и чудатости, с които освободеният, разкрепостеният се опитва занаят да докаже своята власт над нещата! Той броди зловещ наоколо, незадоволил похотта си; неговата плячка трябва да изкупи опасно набъбналата му гордост; той разкъсва онова, което го дразни. С ехидна усмивка преобръща всичко, което е забулил, което смята за пощадено поради някакъв срам: той се опитва да види как ще изглеждат нещата, ако ги преобръне. Нищо друго освен произвол и удоволствие от произвола не разкрива внезапната му благосклонност към онова, което дотогава се е ползвало с лоша слава — ако изпълнен с любопитство се прокрадне изкусително около най-забраненото. В дъното на неговото трескаво блуждаене — защото той странства неспокоен и без цел като в пустиня — стои въпросителният знак на непрестанно нарастващото опасно любопитство. Не би ли могъл да преобръне всички ценности? И дали доброто все пак не е зло? а Бог само изобретение и хитра уловка на дявола? Дали в дълбоката си същност всичко не е може би фалшиво? И ако сме измамени, не сме ли тъкмо поради това и измамници? А не трябва ли да бъдем също и измамници? Подобни мисли го водят и подвеждат все по-надалеч, все по-встрани. Самотата го обгръща и обвива все по-заплашителна, тя го души все повече и стяга по-силно сърцето му, онази страшна богиня и *mater saeva cupidinum*^[1], ала кой знае днес какво е самота?...

От това болезнено усамотяване, от пустошта на подобни години на изкушение е далеч още пътят до онази огромна, всеобхватна сигурност и непоклатимо здраве, без които не може да мине дори и болестта като средство и въдица по пътя към познанието, до онази истинска зряла свобода на духа, която е колкото самообладание, толкова и дисциплина на сърцето и открива пътища към много и разнопосочни начини на мислене — до онази вътрешна всеобхватност и изтънчване на натрупаното богатство, които изключват опасността духът да се изгуби по собствените си пътища, да се влюби и опиянен да приседне в някой ъгъл, до онзи излишък от пластични, целебни, продуктивни и възстановяващи сили, които са именно белег за голямото здраве, онзи излишък, който дава на свободния дух опасното предимство да живее, воден от изкушението, излагайки се на

приключението: предимството на майсторството поражда предимството на свободния дух! Между това могат да се занижат дълги години на оздравяване, години, изпълнени с разноцветни, вълшебно-мъчителни мигновения на промени, обладавани и обуздавани от твърдата воля за оздравяване, която често дръзва да се явява облечена и преоблечена в одеждите на здравето. За човек с подобна съдба съществува тогава и средно състояние, за което той не може по-късно да не си спомня с умиление: в душата му се възцарява бледа нежна светлина и слънчево щастие, чувство на свобода, напomniaщо на свободния полет на птицата, на безбрежна широта — като на птичи поглед, на дръзновение, присъщо на орела, появява се нещо трето, съчетаващо любопитство и нежно презрение. „Свободен дух“ — тази хладна дума действа добре в такова състояние, тя едва ли не стопля. Човек живее отвъд оковите на любовта и на омразата, без „да“ и без „не“, по желание в близост, по желание далеч, по-скоро готов да се изплъзне, да избяга, да размаха криле, да се махне отново, да литне нагоре отново; човек се разглезва като всеки, който веднъж е видял под себе си огромното многообразие — и се превръща в антипод на онези, които се интересуват от неща, които не ги засягат, Наистина свободният дух отсега нататък ще го засягат само неща и то колко много са тези неща! — които вече не го интересуват...

Само една крачка напред в оздравителния пронес и ето че свободният дух се доближава отново към живота, разбира се, бавно, едва ли не с непокорство, почти с недоверие, Около него се затопля, сякаш всичко пожълтява; чувство и съчувствие добиват дълбочина, топли зефири от всякакъв вид го облъхват. Струва му се, че едва сега очите му сякаш се разтварят за близкото. Той е учуден и затихва:

къде е бил досега? Тези близки и най-близки неща, колко променени му се струват сега те! С благодарност поглежда той назад — благодарен на своето срастване, на своята твърдост и на самоотчуждението си, на птичия полет и безбрежно реене в студени висини. Колко добре, че не е останал като изнежен, мухлясал безделник само „у дома“, само „със себе си“! Той бе извън себе си: в това няма съмнение. Едва сега той съзира сам себе си и какви изненади го връхлитат! Какви неизпитани ужаси! А какво щастие се крие все още в умората, в старата болест, в рецидивите на оздравяващия! Колко много му допада да понася безропотно болката и сучейки нишката на

търпението, да лежи на слънце! Кой освен него може да разбере нещо от щастието на зимата, от слънчевите петна по зида! Най-благодарните животни на света, също и най-скромните, това са именно тези отново полуизвърнати към живота оздравяващи духове и гущери: между тях има и такива, които не изпускат ден, без да закачат малък хвалебствен химн на провлачения край на дрехата му. Казано сериозно, това е радикално лечение срещу всякакъв песимизъм (както е известно, раковият цирей на стари идеалисти и изпечени лъжци), а именно човек да заболее по подобие на свободните духове, да боледува дълго и после бавно, едва-едва да оздравява, искам да кажа да става все „по-здрав“. Има мъдрост, голяма житейска мъдрост в това в течение на дълго време да си предписваш в малки дози здравето сам.

Около това време, под внезапните проблясъци на едно все още неовладяно, все още променливо здраве, свободният дух, все повече разчупващ оковите си, започва най-после да разбулва загатката за онова голямо освобождение, която дотогава, почти непроницаема, проблематична, почти недокосната е чакала в паметта му. След като дълго време едва е дръзвал да се запита: „Защо страна така? защо съм тъй сам? отричащ се от всичко, което почитам? отрекъл се дори от почитта? Защо тази непоклатима твърдост, това подозрение и омраза към собствените добродетели?“ сега вече той се осмелява и пита на глас, а чува и нещо като отговор: „Ти би трябвало да станеш господар на себе си, господар на собствените си добродетели. Преди те бяха твои господари; сега обаче те ще са твои сечива, наравно с други сечива. Ти би трябвало да добиеш власт над своите размисли, над аргументите «за» и «против» и да се научиш да ги вмъкваш и измъкваш според най-висшата си цел. Ти би трябвало да вникнеш в перспективата на всяка стойностна оценка в размятането, изкривяването и илюзорната телеология на хоризонта и на всичко, което спада към перспективата; да включиш и зрънцето глупост с оглед на противоположни ценности и цялата интелектуална загуба, с която се заплащат разносните за всяко «за» и «против». Ти би трябвало да се научиш да схващаш необходимата несправедливост във всичко «за» и «против», несправедливостта изобщо като неразлъчна съставна част от живота, а самият живот като обусловен от перспективата и неговата несправедливост. Ти би трябвало преди всичко да съзреш с очите си къде несправедливостта е най-голяма, именно там, където

животът е още в наченките си, най-ограничен, най-оскъден, най-примитивен, но все пак не може да отрече себе си като цел и мяра за нещата и за да се съхрани, подронва тайно, дребнаво и непрестанно по-висшето, по-голямото, по-богатото, поставяйки го под съмнение — ти би трябвало да погледнеш в очи проблема за йерархичния ред и начина, по който власт, право и всеобхватност на перспективата израстват заедно нагоре. «Ти би трябвало» — достатъчно, свободният дух знае вече в кое «ти би трябвало» се е вслушал, също и на какво е способен сега, какво, едва сега може да стори...“

Така свободният дух си дава отговор на загадката за освобождението и обобщавайки своя случай, приключва, за да вземе по него своето решение, „Това, което се случи на мен — си казва той, — трябва да се случи на всеки, у когото една задача иска да се превъплъти в реалност и «да се роди».“ Тайната принуда и необходимостта на тази задача ще се разпорежда във и със съдбата му, подобно на неосъзната бременност — много време преди той самият да си е поставил тази задача за цел и да е узнал нейното име. Нашето предопределение разполага с нас, дори и да не знаем още нищо за него; то е бъдещето, което кове правилата на нашето настояще. При предпоставката, че това е проблемът за йерархичния ред, за който ние, свободните духове, спокойно можем да кажем, че е наш проблем: едва сега, в пладнето на живота ни, разбираме каква усилна подготовка, заобиколни пътища, изпитания, изкушения, маскировки са били необходими на проблема, преди да се реши да израсне пред нас, и как като авантюристи и околосветски пътешественици трябваше първо да изпитахме духом и телом безброй най-контрастни помежду си състояния на щастие и горест в онзи вътрешен свят, наречен „човек“, също и като жалон за всяко „по-висше“ и всяко „едно върху друго“, което пак се нарича „човек“ навсякъде проникващи, почти без страх, нищо не отминавайки, нищо не губещи, опитващи всичко до дъно, прочистващи всичко от случайното и същевременно пресявайки го докато най-последно, свободните духове, можехме да кажем: „Ето нов проблем! Ето една дълга стълба, на чиито стъпала сме седели самите ние и сме се изкачвали — каквито самите ние някога сме били! Ето един връх, едно по-ниско стъпало, друго под нас, ето един невероятно дълъг ред, една йерархична стълбица, която ние виждаме, това е нашият проблем!“

За някои психолог и гадател няма да остане скрито нито за миг мястото, към което принадлежи въпросната книга в току-що описания развой (или мястото, на което тя е поставена}, Обаче къде са днес психолозите? Във Франция — сигурно, може би в Русия, но положително не в Германия. Не липсват основания затова днешните немци биха приели това дори като голяма чест; тежко на човека, който в това отношение е моделиран по друга, ненемска кройка. Тази немска книга, която съумя да намери своите читатели в широк кръг от страни и народи, тя е на път вече около десет години и както изглежда, разбира от музика и от изкуството на флейтата, съблазнявайки така слуха и невъзприемчивите уши на чужденците тъкмо в Германия тази книга се чете с най-голяма небрежност и е най-зле разбрана. Каква е причината? Отговорът бе, че книгата поставяла твърде високи изисквания, че била адресирана до хора, освободени от принудата на суровия дълг, че се нуждаела от изтънчени и капризни сетива, от излишък, излишък на време, на яснота на хоризонта и в сърцето, от свободно време в най-широкия смисъл: „все добри неща, които ние, днешните немци, не притежаваме, следователно не можем и да дадем“. След един толкова учтив отговор моята философия ме посъветва да мълча и да не питам повече; още повече че в известни случаи, както загатва поговорката, човек остава философ само като мълчи.

Ница, пролетта 1886 г.

[1] Покровителка на свирепата страст (лат.). — Бел. прев. ↑

ГЛАВА I

ЗА ПЪРВИТЕ И ЗА ПОСЛЕДНИТЕ НЕЩА

Вроден недостатък на философите. — При разсъжденията си всички философи страдат от общия недостатък, че изхождат от съвременния човек и чрез анализ смятат да постигнат целта си. Неволно пред погледа им се появява човекът като *aetera veritas*^[1], като неизменна величина в световния водовъртеж, като сигурна мяра за нещата. Всъщност обаче всичко, което философът казва за човек, не е нищо друго освен доказателства за него в един много ограничен отрязък от време. Липсата на историческа памет е вроден недостатък на всички философи; дори някои от тях приемат внезапно за твърда изходна константа най-новия образ на човека, възникнал под влияние на определена религия, на определени политически събития. Изобщо те не искат да разберат, че човекът е създаден в един процес на развитие, че и познавателната му способност е резултат от него; а някои от тях дори си въобразяват, че целият свят е следствие от тази познавателна способност. Истински същественото в човешкото развитие е произлязло от прастари времена, много преди онези 4000 години, които са ни приблизително познати; едва ли човек се е променил съществено през тях. Да, но философът открива в съвременния човек „инстинкти“ и приема, че те принадлежат към непроменливите дадености на човека и затова биха могли да послужат като ключ за познанието на света изобщо. Цялата теология е изградена върху схващането, според което човекът от последните четири хилядолетия се смята за вечен и всички неща в света още от зачатиято си са естествено ориентирани към него. И все пак, всяко нещо е създадено в процес на развитие; няма вечни дадености, така както няма абсолютни истини. Ето защо отсега нататък е необходимо историческо философстване, съпътствано от добродетелта, наречена скромност.

Оценяване на простите истини. — Белег на висша култура е да ценим по-високо малките, простите наглед истини, открити по пътя на

строгия метод, вместо изпълващите ни с щастие, заслепяващи заблуди, чийто произход се корени в метафизични и художествени епохи и хора. На първите сме готови веднага злъчно да се присмеем, сякаш ни се струва недопустимо да се съпоставят толкова неравностойни неща. Тъй скромни, простички, безцветни, привидно дори тъй обезкуражаващи изглеждат едните, а тъй красни, разкошни, опияняващи, може би дори ощастливяващи ни се струват другите. Обаче постигнатото с мъка, сигурното, трайното и поради това все още продуктивно за всяко бъдещо познание е въпреки това по-висшето, да се придържаме към него е белег на мъжество и говори за смелост, простота, умереност. Не само отделният индивид, а и цялото човечество постепенно ще се извиси до това мъжество, когато най-сетне привикне да цени устойчивите, трайните познания и изгуби вярата във внушения и твърдения за чудодейни истини. Естествено, когато оценяването на простите истини и на научния дух е още в началото на своето утвърждаване и господство, почитателите на формите, прилагайки личните си критерии за красота и възвишеност, ще имат достатъчно много основания за подигравки, обаче причината ще е или липсата на поглед за прелестите на най-обикновената форма, или защото човеците, възпитани в новия дух, все още не са изцяло проникнати от него, така че без да се замислят, продължават да поддържат стари форми (и то доста несполучливо, като някой, комуто работата не е вече много по сърце). В отминалите времена духът не е бил така всецяло отдаден на строг и вгълбен размисъл, сериозността му се изчерпвала в измисляне на символи и форми. Това се промени: тази сериозност се превърна в отличителен белег за нисша култура, така че сега нашите изкуства стават все по-интелектуални, сетивата ни по-одухотворени, а и благоприличието в еротичното изживяване се оценява много по-различно от преди сто години. формите на нашия живот добиват все по-голяма одухотвореност, за погледа на отминали времена те стават може би по-грозни, но само защото той не е в състояние да види, че царството на вътрешната, духовната красота се задълбочава и разширява непрестанно, както и да разбира колко по-ценна е сега за всички нас одухотвореността а гледка пред най-прекрасното телосложение и най-величествената сграда.

Погрешно тълкуване на съня. В епохата на грубата първобитна култура човекът си мислел, че в съня открива втори реален свят: тук всъщност е и началото на цялата метафизика. Ако не беше сънят, ние нямаше да имаме повод да разделяме света. Отделянето на душата от тялото също е свързано с най-старото схващане за съня; както и с идеята за астралното тяло, с вярата за произхода на духове, а изглежда, и с вярването в божествата. „Мъртвият продължава да живее, защото се явява на живия в съня“: така се е мислело някога, в продължение на дълги хилядолетия.

Смутителят в науката. — Философията се отдели от науката, когато постави въпроса: кое е онова познание за света и живота, което прави човека най-щастлив? Това се случи в школите на Сократ: така чрез идеята за щастието бяха превързани артериите на научното дирене а това се върши и до днес.

В света няма вън и вътре. Както Демокрит пренесе понятията „горе“ и „долу“ в безкрайното пространство, където те нямат смисъл, така и философите свързаха понятието „вътре“ и „вън“ със същността и сетивния образ на света; те смятат, че посредством дълбоките чувства може да се проникне във вътрешността, в сърцето на природата. Ала тези чувства са само дотолкова дълбоки, доколкото едва забележимо с тях редовно се възбуждат определени сложни мисловни групи, които ние наричаме дълбоки. Едно чувство е дълбоко, защото смятаме дълбока мисълта, която го съпътства. И все пак дълбоката мисъл може да бъде твърде далеч от истината както например и всяка метафизична мисъл, Ако от дълбокото чувство отстраним примесените елементи на мисълта, остава силното чувство, а то с нищо не допринася за друго познание освен със себе си, също както силната вяра доказва само своята сила, но не и истинността на това, в което се вярва.

Метафизични обяснения. — Младият човек цени метафизичните обяснения, защото за неща, смятани от него за неприятни или заслужаващи презрението му, намира изключително съществени решения; ако ли пък е недоволен от себе си, това чувство изчезва, щом разпознае най-дълбоката световна загадка или човешко страдание в

това, което толкова много не е одобрявал в самия себе си. Да се чувства по-малко отговорен и в същото време да вижда нещата в по-интересна светлина за него това е двойна благодат, която дължи на метафизиката. Естествено той по-късно започва да се съмнява в цялата система на метафизичните обяснения, по-късно може би ще прозре, че и по друг път също така успешно и с повече научност се стига до желаните резултати; а именно, че физически и исторически обяснения пораждаат най-малкото в същата степен чувството на безотговорност, а и че споменатият интерес към живота и неговите проблеми се разпалва може би още по-силно.

Няколко стъпала назад. — Едно безспорно твърде високо стъпало на знание е постигнато, когато човек е надмогнал суеверните и религиозни представи и страхове и е престанал да вярва например в ангелчета или в първородния грях и се е отучил да говори и за спасението на душите: стъпил ли е на това стъпало на освобождение, сега му остава още да напегне до крайност разсъдливостта си и да преодолее и метафизиката. После обаче е необходимо едно обратно движение, той трябва да проумее историческото, а и психологическото основание в подобни представи, трябва да открие как най-голямата благодат за човечеството е дошла оттам и как, без да се извърши подобно движение назад, бихме се лишили от най-прекрасните постижения на човечеството. Относно философската метафизика виждам как все повече нараства броят на достигналите негативната цел (че всяка позитивна метафизика е заблуда), ала и как все още малцина са онези, които се връщат няколко стъпала назад. Човек трябва да погледне от последното стъпало на стълбата, но не и да остава на него. Най-просветените умове стигат дотам, че успяват да се освободят от метафизиката и да се извърнат към нея с чувство на превъзходство: също и тук, както впрочем и на хиподрума, е нужно само да се завие в края на пистата.

Епоха на сравнението. — Колкото по-малко са хората, обвързани от своя произход, толкова по-интензивна става вътрешната динамика на мотивите, а съответно на това и външното неспокойство, взаимопреливването на човешкия поток, полифонията на стремленията. Но кой днес все още е изправен пред суровата принуда да закрепости

себе си и своите потомци на едно място? Изобщо за кого още съществува повелята на строга обвързаност? Както всички стилове в изкуството се възпроизвеждат един до друг, така също се повтарят и всички стъпала и видове на моралността, на нравите, на културата. Подобна епоха придобива своето значение чрез това, че в нея могат да бъдат сравнявани и изживявани съпоставително различните светогледни схващания, нрави, култури; нещо, което преди, при винаги локализираното господство на всяка култура, не е било възможно поради обвързаността на всички художествени стилове с мястото и времето. При наличието на такова множество от форми за сравнение сега от решаващо значение най-сетне ще бъде по-голямата възискателност на естетическото чувство: то ще остави повечето от тези форми, именно всички, отхвърлени от него, да отмрат. Така се осъществява сега и подборът на формите и порядките на висшата нравственост, чиято цел не може да бъде друга освен упадъкът на нисшата нравственост. Това е епохата на сравнението! Това е нейната гордост, ала както е редно, и на нейната болка. Нека не се боим от тази болка! Затова пък нека схванем задачата, която епохата ни поставя, колкото е възможно като по-велика; така потомството ще ни благославя — потомство, което еднакво добре се ориентира както в оригиналните, затворени в себе си народностни култури, така и в културата на сравнението, но и към двата вида на културата поглежда с благодарност назад, като към вдъхваща уважение древност. Личен и световен морал. Откак не съществува вече вярата, че един Бог ръководи в голям мащаб съдбините на света и въпреки всички привидни криволици по пътя на човечеството все пак чудесно го извежда от тях, хората сами трябва да си поставят вселенски цели, обгръщащи цялата ни земя. По-старите морални повели, проповядвани от Кант, изискват от отделния индивид действия, каквито се желаят от всички хора изобщо: това бе хубаво и наивно изискване; сякаш всеки човек би знаел бездруго с какъв начин на действие ще допринесе за благополучието на човечеството, ще рече, какви действия изобщо са желани; това е теория като тази за свободната търговия, при предпоставката, че следвайки ускорените закони на развитието към по-добро, всеобщата хармония трябва да се установи сама по себе си. Може би един бъдещ общ поглед върху потребностите на човечеството да не бъде благоприятен като извод, че всички хора действат еднакво, и

по-скоро в интереса на вселенските цели да се наложи за цели периоди на човечеството да изпълнява специални, евентуално и лоши задачи. Във всеки случай, ако искаме човечеството да не се погубва от подобно съзнателно унифициращо хората управление, трябва да се намери преди това надхвърлящият всички досегашни степени на познание ключ към предпоставките на културата като научен мащаб за вселенски цели. В това се състои грандиозната задача на великите духове на идния век.

Заместител на религията. Смята се, че на една философия се приписва нещо добро, ако бъде издигната пред народа като заместител на религията. фактически духовната икономика се нуждае понякога от междини, подготвящи прехода мисловни сфери; затова внезапният преход от религия към научен размисъл е насилствен, опасен скок, който не трябва да се насърчава. В това отношение препоръката е основателна. Но нека най-после проумеем, че потребностите, които религията бе задоволила, а сега философията трябва да задоволи, са непроменливи: тях можем само да отслабим и изкореним. Нека се върнем например към душевните терзания на християните, към воплите на душевно покварения или вечната грижа за спасението на грешните представи, произтичащи единствено от заблудите на разума и незаслужаващи никакво задоволяване, а само унищожение. Една философия може да бъде полезна или като задоволи и като отстрани тези потребности; защото те са заучени, ограничени във времето и почиват на предпоставки, отречени от науката. При осъществяване на прехода, за да се облекчи претовареното с емоции съзнание, е за предпочитане да се използва изкуството, защото то ще подхранва споменатите представи далеч по-оскъдно, отколкото една метафизична философия. Освен това от изкуството може по-лесно да се премине към една действително освобождаваща философска наука.

Уханието на цветовете омайва. — Твърдят, че корабът на човечеството все по-уверено пори морските дълбини, колкото повече се увеличава товарът му; така и за човека се смята, че колкото по-дълбоко мисли, колкото по-нежно чувства, колкото по-високо се оценява, колкото повече се увеличава дистанцията между него и останалите животни; колкото повече изпъква като гений пред тях,

толкова повече се приближава до истинската същност на света и неговото познание: и човек действително постига това посредством науката, но той е на мнение, че го постига още по-добре чрез своите религии и изкуства. А те наистина са един цвят на света, но в никакъв случай не са по-близо до корена на света, отколкото стеблото. Исклучено е да се разбере от тях по-добре същността на света, макар всеки да мисли, че това е така. Заблудата е направила човека толкова дълбок, нежен, изобретателен, за да отгледа едно цвете като религиите и изкуствата. Чистото познание не би могло да го стори. Който ни разбули тайната за същността на света, ще причини на всички ни най-голямо разочарование. Съвсем не светът като нещо в себе си, а светът като представа (като заблуда) е безкрайно многозначен, дълбок, прекрасен, носещ в утробата си щастие и нещастие. Резултатът води до философия на логическо светоотричане, което впрочем се съчетава с практическото светоутвърждение еднакво добре, както и с неговите противоположности.

Лоши навици при логични заключения. — Най-обикновените погрешни изводи на хората са тези: едно нещо съществува, следователно е оправдано. Тук от гледището на жизнеспособност се заключава за целесъобразността, а от нея се вади заключение за правомерността. И после: едно мнение ни прави щастливи, следователно то е вярно, неговото въздействие е добро, значи и то самото е добро и вярно. Тук въздействието получава оценката и „щастливи“, и „добри“ в смисъл на полезно, като оценката „добро“ се прилага сега и към причината, само че в смисъл на логически валидно. Обратната постановка гласи: едно нещо не може да се наложи, да се задържи, следователно то е неправилно. Свободомислещият, който твърде често се сблъсква с този погрешен начин на заключаване и страда от последиците му, е изложен неведнъж на изкушението да вади противоположни заключения, които в общи линии естествено са не по-малко погрешни: едно нещо не може да се наложи, следователно то е добро; едно мнение създава затруднения, вълнува, следователно е вярно.

Необходимост от нелогичното. — Към нещата, които биха могли да доведат един философ до отчаяние, е познанието, че нелогичното е

необходимо на човека и че от нелогичното възникват и много добри неща. То е сраснало тъй дълбоко със страстите, с езика, с изкуството, с религията и изобщо с всичко, което придава стойност на живота, че е невъзможно да го измъкнем оттам, без да увредим безвъзвратно тези красиви неща. Само най-големите наивници могат да вярват, че човешката природа би могла да се превърне в чисто логична; ако обаче съществуваха степени на доближаване към тази цел, какво ли би се изгубило по пътя? От време на време също и най-разумният човек отново чувства нуждата от природата, а това ще рече от нелогичната си основна позиция към всички неща.

Несправедливостта като необходимост. — Всички преценки за значението на живота са изградени нелогично и затова са несправедливи. Липсата на чиста и безпристрастна преценка се корени, първо, в твърде оскъдния наличен материал, второ — в начина, по който се получава крайният резултат, и трето — във факта, че всеки отделен елемент от материала е с абсолютна неизбежност отново резултат на нечисто, неизкрystalизирало познание. Така например опитът с даден човек, колкото и близък да ни е той, няма да отразява идеално образа му, за да имаме логическото право за цялостна преценка за него; всички преценки са прибързани и така трябва да бъде. А в края на краищата и мярката, с която ги мерим, а това ще рече нашето собствено същество не е неизменна величина, ние се поддаваме на настроения и колебания, и все пак би трябвало да сме убедени в твърдостта на собствената мярка, за да можем правилно да оценим това, което ни засяга. От всичко казано може би следва да заключим, че не бива изобщо да преценяваме; о, да, можехме обаче само да живеем, без да преценяваме, без да изпитваме чувствата на антипатия и симпатия! Защото всяка антипатия, както и всяка симпатия е свързана неотменно с преценка. Подтикът, тласкащ ни към нещо или отблъскващ ни от нещо, без чувството, че търсим полезното или че искаме да отбегнем зловредното, подтикът без някакъв вид осмисляща преценка върху значението на преследваната цел изобщо не съществува. Защото по природа ние сме нелогични, а поради това и несправедливи същества и сме в състояние да осъзнаем това: ето една от най-великите и неразгадаеми дисхармонии на битието.

Заблудата за живота като необходимо условие за живот.

Всяка вяра в стойността и достойнството на живота почива на нечисто мислене; тя е възможна единствено защото в индивида е много слабо развито чувството на съпричастие към живота и страданията на човечеството в цялост. Също и малкото хора, издигнати с мисълта си над личното битие, не обхващат с погледа си живота в неговата цялост, а само откъслеци от него. Съумеем ли да насочваме зора си предимно върху изключенията, имам предвид върху големите дарования и непоковарените души, приемем ли тяхното възникване за цел на общото световно развитие, наслаждаваме ли се на дейностите им, бихме могли да повярваме в стойността на живота, защото тъкмо тогава изпускаме от погледа си другите хора, естествено мислим непълноценно, нечисто. Или пък ако обхванем с поглед всички хора, но възприемем в тях само един вид инстинкти, а именно по-неегоистичните, и с оглед на тях оправдаем другите инстинкти, тогава би могло да имаме известни надежди и очаквания към човечеството като цялост и дотолкова да повярваме в стойността на живота; но и в този случай пак по пътя на нечистото мислене, на алогиката. Обаче все едно как се държим, дали по единия или по другия начин, ние представляваме сред хората едно изключение. Защото тъкмо голямото мнозинство от хората понасят живота без гневен ропот и така доказват вярата си в стойността на битието, ала именно защото всеки един иска да се себеутвърди и наложи като отделен индивид и не излиза от своето Аз като споменатите изключения. Те изобщо не забелязват всичко извън тяхната личност или го долавят най-много само като мъгляв силует. Следователно стойността на живота за обикновения, всекидневен човек почива единствено на това, че той се смята за по-важен от света. Огромният недостиг на фантазия, от който страда, му пречи да се живее в душите на другите същества, поради което взема колкото се може по-малко участие в съдбата и страданията им. А който пък наистина би могъл да прояви съпричастие, навярно ще се отчае от стойността на живота, успее ли да обгърне и да почувства в себе си човешкото съзнание като цялост, той би рухнал с проклятие на уста против живота, защото човечеството в своята съвкупност няма цели, и наблюдавайки този развой, човек не може да намери утеха и опора в него, а може само да се отчае. Но ако при всяко свое начинание той има пред очи винаги абсолютната безцелност на човеците, то и

собствената му дейност започва да му се вижда като безсмислено разхищение. Но да се чувстваш и като част от цялото човечество (не само като отделен индивид), също така безсмислено прахосан, както виждаме природата да прахосва самотния цвят, е чувство над всички останали чувства. Кой е способен да го изпита? Положително само един поет: а поетите винаги знаят как да се утешат.

За успокоение. Но дали нашата философия няма да се превърне така в трагедия? Дали ретината няма да се настрои враждебно към живота, към по-доброто? Един въпрос, изглежда, пари на езика ни и все пак сякаш не иска да бъде изречен на глас: дали съзнателно все пак не би могло да останем при неистината? Или ако трябва да го сторим, не е ли смъртта за предпочитане? Защото нравствен императив вече не съществува, моралът, доколкото бе категорична повеля, беше унищожен чрез същия начин на разсъждение, както и религията. Познанието може да допусне като мотиви само удоволствие и неудоволствие, полза и вреда, но как биха могли тези мотиви да се съгласуват с чувството за истина? Та нали и те не са защитени от заблуди (доколкото симпатия и антипатия и техните твърде несправедливи оценки определят, както споменахме, съществено нашето удоволствие и неудоволствие). Целият човешки живот е дълбоко потопен в неистината: индивидът не може да го изтегли от този кладенец, без да възненавиди от дън душа своето минало, без да сметне за нелепи настоящите си мотиви, като тези за честта, и да противопостави на страстния устрем към бъдещето и щастието в него жлъчен присмех и презрение. Ако е така, наистина ли остава само още един-единствен начин на мислене, водещ след себе си като личен резултат — отчаянието, а като теоретичен — философията на разрухата? Мисля, че отговорът за породеното въздействие на познанието лежи в темперамента на самия човек: аз бих могъл да си представя еднакво добре както описаното, а при отделни натури и по-късно възникналото въздействие, така и друго едно въздействие, вследствие на което бихме имали много по-опростен, по-изчистен от афекти живот от днешния, така че отначало, по силата на стар онаследен навик, познатите ни мотиви на пламенно възжелание наистина все още имат власт над нас, но постепенно под пречистващото влияние на познанието ще започнат да отслабват. Най-

после човек ще заживее сред хората и със себе си както в природата, без похвали, без упреци и горещене, любувайки се на много неща като на зрелища, които досега са му вдъхвали само чувството на страх. Той ще се освободи от емфазиса и няма вече да чувства подстрекателствата на мисълта, че не е само природа или нещо повече от природа, Естествено, както споменахме, за това се иска добър темперамент, една укрепнала и милозлива, в основата си жизнерадостна душа, настроение, при което не е нужно да бъдем нащрек пред коварни интриги и внезапни избухвания, а във външните му прояви да няма дори и помен от гневно ръмжене и злост от онези познати досадни качества на стари кучета и хора, стояли дълго време завързани на синджира. По-скоро такъв един човек, от когото обичайните вериги на живота са отпаднали до степен, че той продължава да живее единствено за да прониква все по-дълбоко в сферата на познанието, трябва да може без завист и яд да се откаже от много неща, да, почти от всичко, което за другите има значение и стойност, на него по-скоро би трябвало като най-горещо желано състояние да му е достатъчно едно свободно, безстрашно витаене над хората, нравите, законите и традиционните преценки за нещата. Той на драго сърце ще сподели радостта си от това състояние, а може би няма да има и какво друго да споделя — а в това естествено отново се крие едно лишение, едно отричане в повече. Обаче ако от него все пак се изисква още нещо, то той, поклащайки глава за отказ, ще ни насочи благосклонно, може би дори без да прикрива подигравка, към своя събрат, свободния човек на делото: защото с неговата „свобода“ въпросът стои малко по-другояче.

[1] Вечна истина (лат.) — Бел. прев. ↑

ГЛАВА II

КЪМ ИСТОРИЯТА НА МОРАЛНИТЕ ЕМОЦИИ

Сврѣхзвярът. — Бесѣт, който бушува в нас, трябва да бъде лѣган. Моралѣт е необходимата лѣжа, за да не бъдем разкъсани от него. Без заблудите, залегнали в признаването на морала, човек би останал животно. А така той се е почувствал като нещо по-висше и си е наложил по-сурови закони. Ето защо той изпитва омраза към стѣпалата, останали по-близо до животинското начало: това обяснява и някогашното презрение към роба, смятан не за човек, а само за вещь.

Йерархическият ред на благата и моралѣт. Възприетият вече йерархичен ред на благата, съобразно с едно или друго желание на нисшия, по-висшия или най-висшия егоизъм, решава сега какво е морално или аморално. Предпочитанието на едно нисше благо (например чувствената наслада) в сравнение с нещо, оценено по-високо (например здравето), се смята за аморално, същото е и с предпочитанието на комфортния живот пред свободата. Обаче йерархичният ред на благата е постоянен и еднакъв за всички времена; ако някой предпочете отмъщението пред правосъдието, по мащабите на една по-ранна култура постѣпва морално, а според сегашните — аморално. Следователно белегѣт „аморално“ определя, че някой не притежава или още не притежава достатѣчно развит усет за по-висшите, по-изтънчените, по-духовните мотиви, които всяка култура привнася; той определя един изостанал човек, ала винаги само с оглед на разликата в степента. Така че йерархичният ред на благата не се подрежда или прережда според морални критерии; ала несъмнено след всяко негово поредно утвърждаване се решава дали едно действие е морално или аморално.

Жестоките хора като изостанали в развитието си. — Хората, които днес са жестоки, трябва да се преценяват като стъпала, останки от по-раншни култури. Масивът на човечеството разкрива тук дълбоките формации, които иначе са скрити за окото. Това са изостанали хора, техният мозък поради всевъзможни случайности в генетичния наследствен процес не е продължил да се развива многостранно и да се усъвършенства. Те ни показват какви сме били всички и ни вдъхват ужас: ала самите те са толкова малко отговорни за действията си, колкото къс гранит за това, че е гранит. И в нашия мозък биха се намерили такива жлебове и извивки, каквито отговарят на онова съзнание, което във формата на отделни човешки органи ни напомня за рибния стадий. Обаче тези жлебове и извивки не са повече руслото, в което се носи потокът на нашите емоции.

Двойна предистория на добро и зло. — Понятието добро и зло има двойна предистория: а именно веднъж в душата на господстващите родове и касти. Който има властта да се отплаща на доброто с добро, на злото със зло и прилага възмездие и на дело, следователно е и благодарен, и отмъстителен, той бива назоваван добър: който не притежава власт и е безсилен да се отплаща, минава за лош. Като добър, човек принадлежи към „добрите“ на една общност с чувство за органично единство, защото всеки един неин член е свързан с останалите чрез духа на възмездие. Като лош, човек принадлежи към „лошите“, към една шепа подчинени, безсилни люде, без чувство за органично единство с общността. Добрите люде са каста, лошите — маса, подобна на прахта. За известен период добро и зло не означавали нищо друго освен знатен и презрян, господар и роб. При това на врага не се гледало с лошо око: той може да се отплаща. За Омир са добри както троянците, така и гърците. За лош минава не този, който ни пакости, а този, който е презрян роб. В общността на добрите доброто се предава по наследство, така че е просто невъзможно от тази благородна почва да израсне лош човек. И все пак, ако някой от добрите стори нещо недостойно за тях, незабавно се измислят претексти; вината се приписва чисто и просто на някой бог с обяснението; той бил заслепил добрия човек и му отнел разсъдък. Но да надникнем и в душата на потиснатия, безсилния. При него всеки друг човек минава за враг, за безогледна твар, за експлоататор, за

жесток и коварен, все едно дали е знатен или презрян; лош е качествена характеристика за човека изобщо, да, за всяко живо същество като предпоставка, например за един бог; човешко, божествено, не означава нищо друго освен дяволско, лошо. Белезите на добродетелността, готовност за помощ, състрадание, боязливо се приемат като скрито коварство, пролог към ужасен изход, като упояване и надхитряване, с една дума, като рафинирана злост. При подобна душевна нагласа на отделния индивид едва ли може да възникне една органична общност, в краен случай това ще бъде само най-примитивната и форма. И така, навсякъде, където господства това схващане за добро и зло, е близко крушението на индивида, на техните родове и раси. Съвременната нравственост е израснала върху почвата на господстващите родове и касти.

Добронамереност. — Към малките, но срещащи се безброй пъти и поради това извънредно ефектни неща, на които науката е длъжна да отдаде повече внимание, отколкото на големите редки неща, трябва да се причисли и добронамереността; имам предвид онзи израз на приятелско отношение или добро разположение на духа, с което обикновено е обляхнато почти всяко човешко действие. Всеки учител, всеки чиновник влага тази добавка към нещо, което е негов дълг; то е постоянното потвърждение на човечност, подобно на светлинните вълни, под които всичко кълни и расте; особено в най-тесен кръг, в семейната среда, животът вирее и процъфтява благодарение само на споменатата добронамереност. Добродушието, любезността, душевната изтънченост са непрестанно избликващите пориви на неегоистичния нагон и са дали много по-здрав влог за изграждането на културата от онези толкова прехвалени прояви на същия нагон, наречени състрадание, милосърдие, пожертвувателност. Ние сме свикнали обаче, да се отнасяме към първите с пренебрежение и наистина в тях няма да открием съществено количество неегоизъм, И все пак сборът от тези нищожни дози е внушителен, а сплотената им сила се числи към най-мощните, жизнеутвърдителни сили. Така ще открием много повече щастие в света, отколкото ако го гледаме с тъжни очи; затова нека разсъждаваме правилно и никога да не забравяме онези мигове на доволство, с които е богат всеки ден, във всеки, дори и в най-угнетения човешки живот.

Лъжата. Защо във всекидневния живот хората казват най-често истината? Едва ли защото някой бог е забранил лъжата, а, първо, защото е по-удобно: лъжата изисква изобретателност, преструвка, памет. (Затова Суифт казва: който разказва лъжа, рядко забелязва какво тежко бреме поема; за да вдъхне достоверност на една лъжа, той трябва да измисли двадесет други.) И, второ, защото при обикновени обстоятелства е изгодно да се каже направо: искам това, направих онова и прочие; следователно, защото пътят на принудата и авторитета е по-сигурен от този на коварството. Обаче ако някое дете е отрасло в заплетени домашни условия, то борава също така естествено и с лъжата и винаги казва неволно това, което отговаря на интереса му; усетът за истина и отвращението към лъжата сама по себе си са му напълно чужди и недостъпни; и така, то лъже най-невинно.

Победа на познанието над радикалното зло. — Би било голяма придобивка за този, който иска да помъдрее, ако е имал някога възможността да живее с представата за абсолютно злия и покварен човек: тя е погрешна, също както е погрешна и представата, противоположна на нея, но през цели периоди от време е била господстваща, а корените и са се разклонили широко и вплели в нас и в нашия свят. За да можем да разберем себе си, трябва да разберем нея, за да се изкачим по-нагоре и да се издигнем над нея, трябва да я прескочим. Тогава ще стигнем до познанието, че в метафизичен смисъл няма грехове, не в същия смисъл, че няма добродетели, а че в цялата тази сфера на нравствени представи непрестанно настъпват колебания и че съществуват по-възвишени и по-дълбоки понятия за добро и зло, нравствено и безнравствено. Който не изисква от нещата нещо повече, освен да ги опознае, лесно ще усмири душата си и ще греши може би само от незнание, а и трудно би се поддавал на съблазън (или на греховни дела, както нарича това светът). Той изобщо вече няма да изпитва желание да порицава и изкоренява страстите, неговата единствена и всецяло обсебила го цел — да се стреми по всяко време и колкото е възможно по-добре към познанието ще го охлади и ще укроти развихрената стихия в природата му. При това той ще се е отървал от безбройните мъчителни представи и няма да чувства вече абсолютно нищо при изричането на думите адски мъки като наказание

за делата, греховност, неспособност да бъдем добри: в тях той ще открива само блуждаещите силуети на погрешни схващания за света и живота.

Моралът като себеразделяне на индивида. — Един добър автор, който наистина обича работата си, би желал да се яви някой, който да го провали дори и само с обстоятелството, че излага същия проблем по-ясно и намира пълен отговор на съдържащите се в него въпроси. Влюбеното момиче би желало да подложи на проверка всеотдайната си вярогност, като я противопостави на изневярата на любимия си. Войникът желае да падне на полето на честта заради победоносното си отечество: защото с победата на отечеството се осъществяват и най-съкровениите му възжеления. Майката дава на детето това, което тя отнема от себе си съня, най-добрата храна, понякога здравето си, състоянието си. Обаче дали всичко това са неегоистични прояви? Дали тези морални деяния са чудеса, защото според израза на Шопенхауер те са „невъзможни и все пак истински“? Нима не проличава, че във всички тези случаи човек обича по-силно нещо, някаква част от себе си, някаква мисъл, определено желание, своя творба, отколкото нещо друго от себе си, така че фактически той разделя на части съществото си и едната част от него принася в жертва на другата? Нима се различава той съществено от твърдоглавеца, който казва: „По-добре да ме застрелят, отколкото да отстъпя и крачка пред този човек!“ Във всички споменати случай е налице влечението към нещо (желание, нагон, порив); не е никак „неегоистично“, ако му се поддадем с всичките му последици. В моралната сфера човек се отнася към себе си не като към *individuum*, а като към *dividuum*.

Какво може да се обещава. — Могат да се обещават действия, но не могат да се обещават чувства: защото те са независими от волята. Който обещава някому, че ще го обича вечно или че винаги ще го мрази, или че вечно ще му бъде верен, обещава нещо, което е извън властта му; наистина той може да обещава и действия, обикновено последица на любов, на омразата, на верността, но те могат да възникнат и поради други причини; защото към всяко действие водят множество пътища и мотиви. Така че обещанието да обичаш някого означава: докато те обичам, ще ти засвидетелствам с действия и дела

любовта си; престана ли да те обичам, ти ще получаваши от мен винаги същите действия и дела, макар и продиктувани от други мотиви: така че в главите на хората да продължи да живее илюзията, че любовта не се е променила, че е все същата. Следователно, когато без да сме самозаслепени, се заклеваме някому във вечна любов, всъщност ние обещаваме издръжливост в една илюзорна любов.

Интелект и морал. — Човек трябва да има добра памет, за да може да удържи дадени обещания. Той трябва да има силно въображение, за да изпита състрадание. Така тясно е скрепен моралът към добрината на интелекта.

Жажда за мъст и отмъщение. Да лелееш мисъл за мъст и да я осъществиш значи да получиш пристъп на силна треска, която обаче бързо отзвучава; но да таиш мисъл за мъст, без да имаш силата и смелостта да я осъществиш, е все едно да влачиш непрестанно хронично страдание, една отрова, която те разяжда всекидневно духом и телом, Моралът, който взема под внимание единствено намеренията, оценява двата случая еднакво: обикновено първият случай се оценява като по-лош (поради пагубните последици, които може би актът на отмъщението влече след себе си). И двете оценки страдат от късогледство.

Умението да изчакаме. — Изкуството на чакането е толкова трудно постижимо, че дори великите писатели са предпочели да използват като мотив за поетичните си творби тъкмо неумението да чакаме. Такъв е случаят при Шекспир с Отело, при Софокъл с Аякс, който нямаше да се самоубие и това желание щеше да му се стори вече ненужно, ако бе изчакал само още един ден, докато се охладят неговите разбунени чувства, както намеква предсказанието на оракула; навярно би изиграл и някой номер на коварните нашепвания на засегнатата суета и би си казал: кой ли пък в моя случай не е вземал погрешно овца за герой? Нима това е толкова чудовищно? Напротив, то е нещо напълно човешко. По този начин Аякс щеше да се утешава. Но страстта не желае да чака; трагичните сътресения в живота на велики мъже често се дължат не толкова на конфликта им с епохата и с низостта на тяхното обкръжение, а на неспособността им да отложат

делото си с година, две; те просто не могат да чакат. При всички дуели приятелите секунданти имат за задача да установят само едно дали двамата участници в дуела могат още да чакат; ако случаят не е такъв, тогава дуелът е разумен, доколкото всеки един от двамата си казва: „Или ще продължа да живея, тогава онзи там трябва незабавно да умре, или ще стане обратното.“ Чакане в този случай би означавало да удължим мъките от онова непоносимо издевателство над засегнатата чест пред лицето на похитителя ѝ, а тези мъки може да са по-големи, отколкото животът изобщо струва.

Опиянение в отмъщението. — Хора с по-примитивна душевност, когато се почувстват обидени, обикновено приемат оскърблението във възможно най-тежката му форма и после предават повода със силно преувеличени думи, само и само за да изживеят докрай опияняващата наслада от пробуденото вече чувство на омраза и мъст.

Избухливият. — Трябва да внимаваме при всеки, който избухва срещу нас, както при човек, който някога се е стремил да ни унищожи: защото фактът, че все още сме живи, се дължи всъщност на отсъствие на власт да ни убие; ако погледите бяха в състояние да убиват, с нас отдавна щеше да е свършено. Да накараш някого да млъкне със заплаха от физическо насилие, чрез вдъхване на страх, е признак на примитивна култура. А и хладният поглед на знатните люде към слугите им е също остатък от кастовите бариери между хората, един къс сурова древност; жените, пазителки на старината, са съхранили по-предано и този survival.^[1]

Докъде може да отведе почтеността. — Той притежаваше лошия навик да се изказва при случай съвсем честно върху мотивите на действията си, които не бяха нито по-добри, нито по-лоши от мотивите на всички останали люде. Отначало този човек възбуди недоволство, после подозрение, постепенно хората просто го охулиха и обявиха за низвергнат от обществото, докато правителството изведнъж си припомни за това толкова презряно същество, и то при поводи, за които иначе изобщо нямаше очи или си затваряше едното от тях. Навикът да се премълчава всеизвестната тайна и безотговорната

склонност да прозре нещо, което никой не желае да прозре, а именно самия себе си, го докараха до тъмница и преждевременна смърт.

Ненаказано престъпление. — Нашето ненаказано престъпление спрямо престъпниците се състои в това, че се отнасяме с тях като с подлеци.

Любов и справедливост. — Ето защо надценяваме любовта за сметка на справедливостта и ѝ приписваме най-прекрасни неща, сякаш е нещо много по-възвишено от нея? Та нима тя явно не е по-глупавата? Несъмнено, но тъкмо затова е много по-приятна за всички. Тя е глупава и притежава богат рог на изобилието, от него раздава своите дарове на всички, дори и да не ги заслужават, без да и благодарят дори за тях. Тя е безпартийна като дъжда, който според Библията и житейския опит измокря до кости не само грешника, а евентуално и праведника.

Екзекуция. На какво се дължи, че всяка една екзекуция ни засяга по-дълбоко от едно убийство? Дължи се на хладната безпристрастност на съдията, на тягостните приготовления, на убеждението, че един човек се използва като средство за сплашване на други. Защото в този случай не се наказва самата вина, дори и да съществува: тя е заложена във възпитателите, родителите, средата, в нас, но не и в убиеца — имам предвид обстоятелствата, които са го подтикнали.

Надеждата. — Пандора донесе делвата със злините и я отвори. Това бе подарък, направен от боговете на хората един красив съблазнителен наглед подарък, наречен още „делвата на щастието“. Но ето че всички злини — живи, крилати същества, изхвърчаха навън и оттогава бродят околоръст и пакостят на хората и денем, и нощем. Едно едничко зло не бе изпълзяло още от делвата: тогава по заповед на Зевс Пандора хлопна капака и то остана вътре. Така човек завинаги задържа делвата на щастието у дома си, въобразявайки си, че кой знае какво съкровище се крие в нея; тя е на негово разположение, той може да посегне към нея, стига да поиска; но той не знае, че делвата, която Пандора донесе, бе делвата на злините и затова смята, че злото, останало вътре в нея, е най-голямо земно благо — това именно е

надеждата, — Желанието на Зевс беше да не се отказва човек от живота, колкото и да го измъчват другите злини, а все отново да се оставя да бъде измъчван. Ето защо той дава на хората надеждата: всъщност тя е най-голямото зло, тъй като удължава мъките на човеците.

Делничен мащаб. — Надали бихме сгрешили, ако отдадем екстремните действия на суетата, посредствените на навика, а дребнавите на страха.

Почитта към личността, пренесена върху каузата. Всички ние засвидетелстваме почит към действията, продиктувани от любов и саможертва за благо на ближния, в каквата и област да се проявят те. По този начин обаче ние повишаваме моралната стойност на каузата, на нещата, обичани в този смисъл от нас и за които сме готови да се пожертваме, макар сами по себе си те може би да не заслужават това. Храбрата войска е убедителна с каузата, за която се бори.

Честолюбието като сурогат на чувството за морал. — Чувството за морал не трябва да липсва у натури, които нямат честолюбие. Честолюбите се справят и без него с почти еднакъв успех. Затова синове на скромни, непознаващи честолюбието семейства, щом загубят веднъж чувството за морал, обикновено стават в ускорен темп свършени лумпени.

Суетата ни прави богати. — Колко беден би бил човешкият дух без суетата! Така обаче той прилича на добре зареден и непрестанно зареждащ се магазин със стоки, който примамва купувачи от всякакъв вид: в него те могат да намерят почти всичко, да имат всичко, при условие, че носят със себе си валидната разменна монета (възхищение).

Старецът и смъртта. — Като не обръщаме внимание на изискванията, поставени от религията, бихме могли да запитаем: защо за един вече остарял човек, който чувства, че силите го напускат, ще бъде по-похвално да изчака бавното си изтощение и смъртта, вместо с пълно съзнание да тури сам край на живота си? В този случай

самоубийството е напълно естествено и лесно обяснимо действие, което би трябвало като победа на разума, както е редно, да вдъхва страхопочитание, както и действително е вдъхвало в онези древни времена, когато светилата на гръцката философия и най-доблестните римски патриоти умираха най-често като се самоубиваха. Затова пък много по-малко уважение заслужава болезнената упоритост на човек да крее ден след ден под гнета на крайно тягостно съществуване, очаквайки с трепет съветите на лекаря, и останал без сили, да стигне до естествения завършек на живота си. Религиите разполагат с безброй претексти срещу повелята за самоубийство: така те печелят благосклонността на хората, влюбени в живота.

Заблудите на пострадалия и на похитителя. — Когато богатият отнеме на бедния някаква негова собственост (например благородникът отнеме на плебея любимата жена), в съзнанието на бедния се поражда заблуда: той смята, че другият трябва да е пълен негодяй, щом може да му отнеме и малкото, което притежава. Похитителят обаче изобщо не изживява така дълбоко значението на едно-единствено притежание, защото е свикнал да има много притежания; така че изобщо не е в състояние да се вживее в душата на бедния и далеч не действа несправедливо, както си мисли плебеят, И двамата са си съставили погрешна представа един за друг. Неправдата, нанесена от силния а в цялата история тя е най-възмутителна, съвсем не е тъй голяма, както изглежда на пръв поглед. Дори самото унаследено чувство в силния, че е по-висше същество, с по-високи изисквания, му пречи да се затрогне и не тревожи съвестта му; а това доказва и обстоятелството, че всички ние, при положение че разликата между нас и някое друго същество е много голяма, нямаме чувство, че вършим неправда, и убиваме например един комар, без каквито и да било угризения на съвестта. Също така и Ксеркс (описан дори от гърците като забележително благороден човек) не е проявил жестокост, когато отнема сина от бащата и заповядва да го насекат на късове, защото се бил уплашил и изразил фатално недоверие към целия военен поход; в конкретни случаи отделната личност се отстранява като неприятно насекомо, тя стои прекалено ниско, за да има право да предизвиква нови мъчителни емоции у повелителя на света. Да, всеки жесток човек не е жесток в тази степен, в която изтезаваният я

изживява, представата за болката от нанесената неправда не е еднаква с причиненото страдание. Подобно е и положението на несправедливия съдия, на журналиста, който чрез дребни непочтености подвежда общественото мнение. Във всички тези случаи причина и въздействие са заобиколени от напълно различни емоционални и мисловни комплекси; докато всъщност неволно се стига до предпоставката, че похитител и пострадал мислят и чувстват еднакво и с оглед на нея вината на единия се измерва по болката на другия.

Кожа на душата. — Както костите, мускулите, вътрешностите и кръвоносните съдове са обвити от кожа, която прави външния образ на човека поносим, по същия начин и поривите, и страстите на душата са забулени от суета: тя е кожата на душата, финес на срама. Повечето хора не се срамуват да си мислят мръсни неща, но се срамуват дълбоко, като си представят, че ги смятат способни на такива мръсни мисли.

Злобата е рядко явление. — Повечето хора са прекалено много заети със себе си, за да бъдат злобни.

Езичето на везната. — Ние хвалим или порицаваме според това, дали едното или другото дава повече възможност да блесне способността ни да раздаваме оценки.

Предотвратяване на самоубийството. — Съществува право, по силата на което отнемаш на един човек живота, но няма право, според което можем да му попречим да умре: това е самата жестокост.

Суета. — Ние държим на доброто мнение на хората преди всичко защото то ни носи полза, а освен това, защото искаме да доставим радост (деца на родителите, ученици на учителите и доброжелателни люде на всички останали хора изобщо). Но само когато някой отдава особено голямо значение на доброто мнение на хората за него, независимо от ползата или от желанието му да достави радост, говорим за суета. В този случай човек иска да достави радост на самия себе си, но за сметка на ближните, подвеждайки ги или да си съставят

погрешно мнение за него, или като ги насочва дори към онази степен на „доброто мнение“, което неизбежно ще стане досадно за всички останали (чрез възбуждане на завист). Обикновено такъв човек иска чрез мнението на другите да утвърди собственото мнение за себе си и така да намери подкрепа за него пред самия себе си. Обаче дълбоко залегналият у нас навик да се опираме винаги на авторитета — стар колкото самия човек, подтиква мнозина да подкрепят вярата в себе си с мнението на авторитета и следователно да я вземат наготово от ръцете на другите: те се доверяват повече на чуждата преценка, отколкото на собствената. Интересът към самия себе си, желанието да си достави удоволствие достига при суетния човек толкова висока степен, че подвежда другите към фалшива, прекалено завишена оценка за себе си, което не му пречи после пак да държи на техния авторитет: значи той предизвиква заблудата и все пак и вярва. Трябва да признаем, че суетните хора желаят да се харесат не толкова на другите, колкото на себе си и стигат дотам, че пренебрегват дори собствената си полза; защото често те се стремят съзнателно да настроят ближните си неблагоприятно, враждебно, да събудят завистта им, ще рече, в ущърб на себе си: само и само заради радостта, която изпитват от собственото Аз, заради удоволствието от самонаслаждението.

Граници на човешката любов. — Всеки, който обяви другия за глупак, за долен тип, се ядосва, когато в края на краищата онзи докаже, че не е такъв.

За произхода на справедливостта. — Както правилно е разбрал Тукидит (от ужасния разговор между атинските и мелийските посланици), справедливостта (правдата) се поражда между относително равни по мощ партньори: където няма ясно изразено надмощие и една борба би се превърнала в безрезултатно взаимно напакостяване, там възниква мисълта за споразумение и преговори относно претенциите на двете страни. В зародиша си характерът на справедливостта е този на замяната. Всеки задоволява другия и всеки получава това, което цени повече от другия. Всекиму се дава онова, което той иска да има като своя собственост, като и другият получава желаното. Следователно справедливостта е отплата и замяна, при условие че има относителна равнопоставеност на мощта; от това

следва, че и отмъщението се е намирало първоначално в обсега на справедливостта, че и то е един вид замяна. Също и благодарността. Корените на справедливостта естествено ни връщат към принципа на разумното самосъхранение, следователно към егоизма на познатото разсъждение: „защо да си пакостя безполезно, като може би пак няма да постигна целта си?“ Толкова за произхода на справедливостта. Поради това, че хората, съобразно с интелектуалните си привички, са забравили първоначалния смисъл на тъй наречените справедливи, правдиви действия и именно защото векове наред децата са били приучвани да се възхищават на подобни действия и да им подражават, постепенно се създава измамната представа, че справедливото действие е и неегоистично: и именно на тази измама се дължи и високата оценка на това действие, която, отгоре на всичко, както всички оценки е в перманентен процес на развитие: защото нещо, което се цени високо, се постига с всеотдаен стремеж, подражание, размножение и нараства чрез стойността на вложените усилия и усърдие на всеки един, прибавени към стойността на високооценения обект. Колко аморален щеше да изглежда светът, ако не съществуваше способността на човешката памет да забравя! Поетът би казал, че бог е поставил късопаметството като страж пред храма на човешкото достойнство.

Трите фази на досегашната моралност. — Първият симптом, че животното е станало човек, се проявява, когато дейността му не е вече насочена към моментното, а към трайното му физическо благосъстояние, т.е. когато човек става полезен, целенасочен; едва тогава си пробива път суверенната власт на разума. На още по-високо стъпало човек се изкачва, когато действа според принципа на честта: благодарение на него той се включва в колектива, подчинява се на общи емоции и това го издига високо над фазата, когато го ръководеше само егоистичната лична полза: той уважава и иска да бъде уважаван, а това ще рече, че поставя ползата в зависимост от това, което той мисли за другите, а и те за него. Накрая човек действа на последното стъпало на досегашната моралност според своя мащаб за нещата и за хората: самият той определя за себе си и за другите какво е почтено, какво е полезно; той се е превърнал в законодател на мненията според все по-усъвършенстваното понятие за полезно и почтено. Познанието и

опитът му дават възможност да постави най-полезното, ще рече, всеобщата трайна полза пред личната, почтителното признание с всеобщо трайно въздействие пред валидното за момента: той живее и действа като колективен индивид.

Удоволствие и социален произход. — В общуване с хората човек добива нов вид удоволствие като добавка към онези чувства на удоволствие, които черпи от самия себе си; с него той обогатява значително кръга на тези чувства изобщо. Не е изключено доста неща, спадащи тук, да са придобити по наследство още от животните, които явно изпитват удоволствие, когато играят заедно, например майките с малките си рожби. Да не забравяме и половите връзки, те карат всяко мъжко животно да проявява интерес почти към всяко женско животно с оглед на евентуално удоволствие, и обратното. Чувството на удоволствие в междучовешките отношения прави изобщо човека по-добър: общата радост, взаимно споделеното удоволствие повишава неговия градус, то вдъхва на отделния човек сигурност, прави го по-доверчив, разсейва недоверието, завистта: защото самият индивид се чувства добре и вижда, че и партньорът му се чувства също така добре. Еднаквите външни прояви на удоволствие събуждат представата за споделени емоции, чувството за еднакво душевно устройство: същото постигат и общите страдания, бури, опасности, врагове. Вероятно върху тази основа е бил изграден най-старият съюз, чийто смисъл е задружното осуетяване и отпор на заплахата от неудоволствие в полза на отделния индивид, Така от удоволствието израства социалният инстинкт.

„Човекът постъпва винаги добре.“ Ние не обвиняваме природата в аморалност, когато ни изпраща гръм и мълния, и дъжд, който ни намокря: защо тогава наричаме злосторника аморален? Защото приемаме, че той действа произволно, под напора на свободната си воля, докато другото е една необходимост. Това разграничение обаче е заблуда, И после: дори преднамереното пакостене не при всички обстоятелства определяме като аморално; например, без да се замислим, ние убиваме преднамерено една муха, просто защото ни дразни бръмченето и; наказваме умишлено престъпника и му причиняваме болка, за да защитим себе си и обществото. В първия

случай индивидът е който, за да се съхрани или за да си спести неудоволствието, умишлено причинява болка, във втория това е държавата. Всеки морал оправдава умишленото пакостене при самоотбрана: това ще рече, когато се отнася до самосъхранение. Обаче тези две гледни точки са недостатъчни, за да обяснят всички лоши действия срещу хора, извършени от хора: човек просто иска за себе си удоволствие или да се отбранява срещу неудоволствие; в известен смисъл се отнася винаги до самосъхранение. Сократ и Платон имат право: каквото и да прави, човек винаги прави това, което е добро, или това, което му изглежда добро (полезно), според степента на интелекта му, според мярата на проявената в случая разумност.

На водопада. — При вида на един водопад имаме чувството, че безбройните извивки, лъкатушения и чупки на вълните са непринуден израз на свободна воля и желания: всъщност обаче всичко е една необходимост и всяко движение е математически изчислимо. С действията на човека е същото: ако бяхме всезнаещи, бихме могли да изчислим предварително всяко отделно действие, както и всеки прогрес в познанието, всяка заблуда, всяко зло. Естествено самият действащ човек сякаш вярва в илюзията за произвола на случайността; ако в един миг колелото на всемира би спряло и се намереше някой всезнаещ, пресмятащ разум, който да използва тези паузи, той би могъл да разкаже до най-далечни времена бъдещето на всяко същество и да очертае коловоза, по който ще продължава да се търкаля това колело, Така и заблудата на действащия човек по отношение на себе си, приемането на свободната воля е част от този математически изчислим механизъм.

Безотговорност и невинност. — Абсолютната безотговорност на човека за собствените му действия и неговата същност е най-горчивата чаша, която вкушаващият от познанието трябва да изпие, ако е свикнал да вижда в отговорността и в дълга благородническата грамота за своята човечност. Така всичките му оценки, пристрастия и отрицания са се обезценили и загубили своята неподправеност и чистота: най-дълбокото му чувство, отдадено на мъченика, на героя, е послужило за една измама; той не бива повече да хвали, нито да порицава, защото е нередно да се хвалят и порицават природата и необходимостта. Както

обича майсторското произведение на изкуството, но не го хвали, защото самото то не е отговорно за себе си, както застава безмълвно пред тревичката, също така човек трябва да стои и пред делата на хората и пред своите собствени. Той може да се възхищава от тяхната сила, красота, разкош, обаче не бива да намира в това никакви заслуги: химическият процес и борбата между елементите, страданията на болния, който жадува за изцеление, имат толкова малко заслуги, колкото и онези душевни терзания и мигове на безизходица, при който, мятани от една посока в друга от различни мотиви, най-после решаваме да изберем, както казваме, най-силния и убедителния от тях (всъщност обаче докато най-силният мотив реши въпроса за нас). Ала всички тези мотиви, с колкото и възвишени имена да ги наричаме, са се породили от същите корени, които смятаме за изпълнени от отровни сокове; между добрите и лошите действия няма разлика във вида, а единствено в степените. Добрите действия са облагородени лоши; лошите са огрубели, оглупели добри действия. Едничкото желание на индивида за самонаслаждение (включително страхът да не го загуби) във всички случаи бива задоволено, нека човекът да действа както може, а това ще рече, както трябва: все едно дали се отнася до действия на суета, отмъщение, удоволствие, полза, злоба, коварство, или пък до действия на саможертва, състрадание, познание. Степените на способността за преценка решават в каква посока това желание ще го повлече; всяко общество, всеки индивид се съобразява постоянно с един иерархически ред на благата и според него определя своите действия и преценява тези на другите. Този мащаб обаче постоянно се мени, много действия се назовават лоши, а са само глупави, защото степента на интелигентност, която решава за тях, е била твърде ниска. Да, в известен смисъл и днес все още всички действия са глупави, защото най-висшата степен на човешка интелигентност, до която може да се стигне, положително ще бъде тепърва надхвърлена, тогава, обърнем ли поглед назад, всички наши действия и преценки ще изглеждат толкова ограничени и прибързани, колкото ограничени и прибързани ни се струват сега действията и преценките на изостанали диви племена. Едно такова прозрение може би ще ни причини горчива болка, ала после идва утехата, че тези болки са родилни. Пеперудата иска да пробие обвивката си, тя я дърпа, разкъсва я: тогава непознатата светлина, царството на свободата я заслепява и обърква. Върху такива

хора, способни да изпитат този вид тъга колко ли малко ще са те! се провежда първият експеримент, за да се установи дали човечеството е в състояние да се преобрази от морално в едно мъдро човечество. Слънцето на ново евангелие хвърля първия си лъч върху най-високите върхове в душата на избраниците: и тогава мъглите се сгъстяват повече от всякога и едно до друго съжителстват най-яркият мрак и най-тъмният здрач. Новото познание казва: всичко е една необходимост а самото това познание е необходимост. Всичко е невинност: а познанието е пътят към прозрението на тази невинност. Ако удоволствието, егоизмът, суетата са необходими, за да се създадат моралните феномени и най-разкошния им цвят чувството за истина и справедливост на познанието, ако заблудата и утопиите на фантазията бяха единственото средство, чрез което човечеството постепенно успя да се издигне до дадена степен на самопросветление и самоспасение, кой би дръзнал да подцени другото средство? Кой би дръзнал да се натъжи, когато съзре целта, към която водят онези пътища? Всичко в сферата на морала е резултат на развитие, на промяна, на колебание. Така е, всичко тече; ала и всичко е в потока и се носи към дадена цел. Нека в нас продължи да властва унаследената привичка за измамна преценка, любов, омраза, ала под влияние на развиващото се познание тя ще отслабва: постепенно у нас ще покълне на същата почва един нов навик на разбиране, на нелюбов и неомраза, на обзор и може би след хилядолетия той ще стане достатъчно мощен, за да даде на човечеството жизнеността да създава също така редовно мъдрия, невинния (съзнаващ невинността си) човек, както сега създава немъдрия, несправедливия, съзнаващ вината си човек — това ще рече необходимото предварително стъпало, а не антипода на другия.

[1] Останка от миналото (англ.). — Бел. прев. ↑

ГЛАВА III

РЕЛИГИОЗНИЯТ ЖИВОТ

Двойната борба срещу злото. — Когато ни сполети някое зло, можем да го преодолеем или като отстраним причините му, или като променим въздействието, което то оказва върху чувствата ни: следователно чрез претълкуване на злото в добро, чиято полза може би ще почувстваме по-късно. Религията и изкуството (също и метафизичната философия) се стремят да въздействат върху промяната на чувствата отчасти чрез промяна на преценката ни за изживяното (например с помощта на иносказанието: „Когато Бог обича, го наказва“), отчасти чрез възбуждане на желанието за болка, за емоционален изблик изобщо (оттам води началото си трагическото изкуство). Колкото повече човек е склонен да претълкува и да преосмисля, толкова по-малко ще бъде в състояние да открие причините за злото и да ги отстрани; мигновеното упояване на болката и упойката, както се практикува например при зъбобола, ще му стигнат и при по-тежки страдания. Колкото повече властта на религията и на всяко изкуство намалява ефекта на наркозата, толкова по-упорито хората си поставят за цел истинското отстраняване на злото, нещо, което естествено е неблагоприятно за трагичните, защото след като царството на неумолимата, непобедима съдба все повече се стеснява, сюжетите за трагедии стават все по-малобройни; още по-зле обаче стои въпросът за свещениците: понеже досега те живееха главно от упояването на човешки нещастия.

Истината в религията. В периода на Просвещението значението на религията не бе дооценено, в това няма съмнение; ала също така безспорно е, че при последвалата реакция срещу Просвещението справедливостта отново бе значително онеправдана, а именно като към религиите се отнасяха с любов, дори с влюбеност, признавайки им например по-проникновено, та дори най-проникновено разбиране на света, от което науката би трябвало да смъкне одеждите на догмата, за

да придобие „истината“ в нейната немитична форма. Според твърдението на всички противници на Просвещението религиите следователно би трябвало „sensus allegoricus“, с оглед разбирането на масите да станат изразители на онази древна мъдрост, която била мъдростта сама по себе си, доколкото цялата истинска наука на новото време била устремена винаги към нея, а не обратното извън нея: така че между най-старите мъдреци на човечеството и всички по-късни да се възцари хармония, единомислие във възгледите и напредък в познанието в случай, че желаем да говорим за такъв, то той да не засяга същността му, а да се свежда само до неговото споделяне.

Цялото това схващане за религия и наука е от край до край една заблуда и никой не би посмял да го изповядва и днес още, ако Шопенхауер не бе го взел под своята красноречива защита: едно оглушително високо красноречие, макар да стигна едва след цяло едно поколение до своите слушатели. Както е сигурно, че от Шопенхауеровото религиозно-морално тълкуване на човека и света може да се спечели много за разбирането на християнството и на другите религии, така е сигурно, че той се е заблудил в значението на религията за познанието. В тази област той самият бе твърде послушен ученик на представителите на науката от своето време, които, отрекли се от духа на Просвещението, вкупом се прекланяха пред Романтизма; ако бе живял в наше време, за него би било невъзможно да говори за *sensus allegoricus* на религията; както обичайно, той по-скоро би отдал заслужената чест на истината с думите: никога досега една религия, нито опосредствено, нито непосредствено, нито като догма, нито като притча, не е съдържала истина. Защото всяка религия е рожба на страха и на нуждата, тя се е прокраднала в нашето битие по лабиринтните пътеки на разума; може би някога пред заплаха от страна на науката тя е примамила в своята система някое философско учение, за да може по-късно то да бъде открито там; но това е само изкусен фокус на теологията по време, когато една религия започва да се съмнява в самата себе си. Тези фокуси на теологията, на които естествено християнството като религия на една просветена, пропита от философия епоха се учеше още много отрано, доведоха до онова суеверие на *sensus allegoricus*^[1], ала още по-силно повлия навикът на философите (именно от смесения тип на поетизирани философи и философстващи поети) да се отнасят към всички чувства, открили

вътре в себе си, като към основна същност на човека изобщо, а по този начин да позволят и на собствените си религиозни чувства да упражняват значително влияние върху светогледния строеж на системите им. Защото по силата на традиционни религиозни навици или най-малкото под натиска на отколе унаследената „метафизична необходимост“ философите многократно философстваха и така стигнаха до философски, които сочеха наистина голяма прилика с еврейските, християнските, или индийските догми, прилика, каквато обикновено децата имат с майките си, само че в този случай бащите не бяха наясно относно майчинството, както иначе става, а в невинното си учудване измислиха баснята за някаква семейна прилика между всички религии и науката. В действителност между религията и истинската наука не съществува нито роднинство, нито приятелство, нито дори вражда: те живеят на различни планети. Всяка философия, която озарява мрака на последния си шанс с блясъка на религиозна комета, предизвиква абсолютно съмнение към себе си относно своята научност и всичко това навярно отново е религия, макар и под труфилото на науката. Впрочем, ако всички народи бяха единомислени в определени религиозни възгледи, например относно съществуването на Бог (между другото, тук случаят не е такъв), то това пак би било един контраргумент срещу защитаващите възгледи, например съществуването на Бог: възможно е consensus gentium или изобщо hominum, както е редно, да се отнася само до една глупост. Затова пък изобщо няма consensus omnium sapientium по отношение на нито едно нещо, с изключение на онова, за което говори Гьотевият стих:

*„Премъдрите на всички времена“
„Глупост е да чакаш глупец да поумнее!
Децата на разума, дръжте се с глупците,
както подобава, именно като с глупци!“*

Казано без стих и рима, приложено към нашия случай: consensus sapientium се състои в това, че consensus gentium се отнася до една глупост.

Християнството като древност. Когато някоя неделна утрин чуем старите камбани да ръмжат, неволно си задаваме въпроса; възможно ли е! Та това се отнася до един разпнат преди две хиляди години евреин, който казваше, че е син Божи. Доказателство за подобно твърдение липсва. Християнската религия е навярно една врязваща се в нашето съвремие праисторическа древност и да се вярва на подобно твърдение след като преценката ни за всяка претенция е толкова строга е може би най-допотопният остатък от това наследство. Един бог, който създава деца от смъртна жена, един мъдрец, който подканя към бездействие, който не иска човекът да е съдник, а насочва вниманието му към знаменията, вещаещи предстоящата гибел на света; справедливост, която приема невинния като заместителна жертва; някой, който кара последователите си да пият кръвта му; молитви за сбъждане на чудеса; грехове, извършени към бога, изкупени пак чрез бога; страх пред едно отвъд, входът към което е смъртта; формата на кръста като символ по време, когато предназначението и позорът на кръста са вече непознати какъв ужасяващ хлад лъха от всичко това, като от гроба на прастаро минало! Дали да вярваме, че в подобно нещо все още се вярва?

Неелинският характер на Християнството. — Гърците гледаха на Омировите богове, издигнати над тях, не като на самодръжци, нито пък на себе си, които стояха под тях, като на слуги, както правеха това евреите. В тях те виждаха само отражение на най-сполучливите екземпляри от своята каста, следователно един идеал, а не антипод на собственото същество. Те чувстват помежду си близко сродство, съществува взаимен интерес, един вид *Symmachje*^[2]. Създавайки си подобни богове, човек се издига в собствените си очи и се поставя в положението на нисшата аристокрация към висшата; докато италианските народи имат една направо селска религия, проникната от перманентен страх пред зли и капризни властници и душевадци. Там, където олимпийските богове се оттеглиха, животът на елините се помрачи, стана по-боязлив. Затова пък Християнството смачка, сломи човека тотално и го потопи сякаш в дълбоко блато: а после внезапно озари чувството му за мъчителна греховност е блясъка на божие състрадание, така че изненаданият, замаян от милостта, нададе ликуващ вик и за един миг повярва, че носи в себе си цялото небе. Именно върху това болнаво изстъпление на чувството, върху

необходимата за това дълбока поквара на ума и сърцето насочват вниманието си всички психологически фантазмагории на Християнството: то иска да унищожи, да сломи, да упои, да опияни, едно нещо само не иска: да спази мярката и затова в най-съкровения дълбини на разума то е варварско, азиатско, лишено от благородство, неелинско.

Религиозен с предимство. — Има трезви, трудолюбиви във всекидневното си занаятие хора, на които религията е пришита сякаш като подгъв, засилващ човечността им: те постъпват много добре, като си остават религиозни, защото това ги разхубавява. Всички хора, които не умеят да си служат с оръдието на някой занаят включително словото и перото, взети като оръдие, стават сервилни: за тях Християнската религия е твърде полезна, защото при нея сервилността приема облика на християнска добродетел и става удивително красива. Хора, които смятат всекидневния си живот твърде празен и монотонен, лесно стават религиозни: това е разбираемо и простимо, само че те нямат право да изискват религиозни чувства от ония, чийто всекидневен живот не протича празно и монотонно.

Християнинът на всекидневието. — Ако християнството със своите постулати за божие възмездие, всеобщо грехопадение, опрощение на избраните и опасността от вечно проклятие имаше право, би било белег на слабоумие и безхарактерност да не стане човек свещенослужител, апостол или отшелник и със страх и трепет да се подготвя единствено за собственото спасение: би било истинска лудост да се пренебрегне вечната изгода пред преходното благополучие. При предпоставката, че изобщо може да се вярва, то християнинът на всекидневието представлява една окаяна фигура, човек, който наистина не знае да брои дори и до три и който между впрочем именно поради душевната си невменяемост не заслужава това тежко наказание, което християнството му вещае.

Смяна на личностите. — Щом една религия се наложи, нейни противници стават всички, които щяха да бъдат първите ѝ апостоли.

Съдбата на християнството. Християнството възникна, за да облекчи душата: но сега то би трябвало първо да потисне душата, за да може после да я облекчи. Следователно тя ще се погуби.

Слепите ученици. — Докато човек съзнава много добре силата и слабостта на своето учене, на своето изкуство, на своята религия, мощта му е още малка. Ученикът и апостолът, който няма око за слабостта на учението, на религията и така нататък, заслепен от авторитета на майстора и преклонението си към него, обикновено притежава по-голяма сила от майстора. Никога още влиянието на един човек и на делото му не са стигнали до разцвет без слепите ученици. Да помогнем на познанието да спечели победата често означава само така да се посестрим с глупостта, че авторитетът на последната да извоюва победата и на първата.

Срутване на църквите. Религията в света не е достатъчна дори само за да унищожи религиите.

Безгрешност на човека. — Разберем ли веднъж „как се е появил грехът на света“, а именно чрез погрешните ходове на разума, благодарение на което хората помежду си, пък и отделният човек се смятат за много по-черни и по-лоши, отколкото са в действителност, то цялото това изживяване изведнъж олеква и човекът и светът заблестяват в ореола на целомъдреност, така че ни става драго на душата. Сред природата човекът си остава винаги истинско дете. Понякога детето сънува кошмари, обаче когато отвори очи, то всеки път се вижда отново в рая.

Нерелигиозността на художника. Сред своите богове Омир се чувства тъй свойски и като поет изпитва такова удоволствие да общува с тях, че положително е бил дълбоко нерелигиозен; с това, което му предлага народното поверие едно оскъдно, сурово, отчасти злоещо суеверие, той борави така свободно, както скулпторът със своята глина, следователно с непринудеността, присъща и на Есхил, и на Аристофан, а с нея се отличават в по-ново време големите майстори на Ренесанса, както и Шекспир, и Гьоте.

Изкуството и силата на фалшивата интерпретация. — Всички видения, ужаси, пълно изтощение, екстази на светеца са познати болестни състояния, които поради вкоренени, религиозни и психологически заблуждения се тълкуват от него съвсем различно, а именно не като болести. Така може би Домотон^[3] на Сократ е само едно ушно страдание, което, съобразно с доминиращите в него морални принципи на мислене, той излага не по начина, по който бихме го сторили днес. Не по-различно стои въпросът с безумието и изстъплението в речите на пророци и оракули; винаги степента на знание, фантазия, стремеж, моралност на ума и сърцето на интерпретаторите им е придавала голяма стойност. Към най-големите постижения на хора, наричани гении и светци, спада това, че успяват да наложат свои интерпретатори, които за добра чест на човечеството ги разбират погрешно.

Почит към безумието. — Тъй като хората забелязали, че възбудата често избистря ума и предизвиква щастливи хрумвания, сметнали, че усилвайки възбудата до крайност, ще станат още по-находчиви и ще имат най-щастливи хрумвания и внушения: и така започнали да почитат безумния като мъдрец и оракул. В основата на това лежи един погрешен извод.

Пророчества на науката. — Целта на модерната наука е: колкото е възможно по-малко страдания, колкото е възможно по-дълъг живот, следователно един вид вечно блаженство, естествено твърде скромно, сравнено с обещанията на религиите.

Забранена щедрост. Любовта и добрината в света не са в такова изобилие, че да ги отдаваме на самомнителни същества.

В известно отношение и аскетът се опитва да облекчи живота си, и то обикновено чрез пълното му подчинение на една чужда воля или на всеобхватен закон и ритуал, подобно на брахмана, който не предоставя нищо на собственото решение и всеки миг се ръководи от някое свещено правило. Това подчинение е мощно средство, за да добием власт над самите себе си; човек е зает, следователно не скучае, без при това да го измъчват поривите на своенравното и страстта; след като едно дело е извършено, липсва чувство за отговорност, а с това и

мъката на разкаянието. Човек се е отказал веднъж завинаги от собствената воля, а това е по-лесно, отколкото да се отказваш от нея при конкретен случай; както е по-лесно да се лишиш изцяло от едно желание, отколкото да спазваш мярка при задоволяването му. Ако си припомним днешното отношение на човека към държавата, откриваме и там, че безусловното подчинение е по-удобно за обвързаното с условия, следователно светецът облекчава живота си чрез пълното отричане от личността и ние се заблуждаваме, когато в лицето на този феномен се прекланяме пред върховния, героичен подвиг на моралността. Във всеки случай по-трудно е да наложиш личността си без колебания и неяснота, отколкото да се освободиш от нея по описания начин; а освен това се изисква много повече дух и размисъл.

Не това, което светецът е, а това, което означава в очите на несветците, му придава световноисторическо значение. Именно поради обстоятелството, че се заблуждаваха в него, че тълкуваха погрешно душевните му състояния и се стараеха да го разграничават колкото е възможно по-релефно от самите себе си, смятайки го за неподдаващо се на сравнение, непознато свръхчовешко нещо, именно поради това светецът спечели изключителната сила, с която можа да овладее фантазията на цели народи, на цели епохи. Самият той оставаше за себе си един непознат; разбираше руните на своите настроения, наклонности, действия според изкуството на една интерпретация, пресилена и изкуствена също като пневматичната интерпретация на Библията. Ексцентричното и болнамото в неговата природа, преплетено тясно с духовна нищета, полуобразованост, разстроено здраве, свръхвъзбудени нерви, оставаха скрити както за неговия поглед, така и за взора на неговите съзерцатели. Той не бе особено добър, още по-малко особено мъдър човек; обаче означаваше нещо, което надхвърляше човешката мярка за доброта и мъдрост. Вярата в него подкрепяше вярата в божественото и чудодейното, в религиозния смисъл на цялото битие, в един предстоящ, последен ден на Страшния съд. Във вечерното сияние на световния слънчев заник, озарил с лъчите си християнските народи, призрачният ръст на светеца се разрасна до границите на невероятното: да, стигна до такива висини, че дори през нашето време, което не вярва вече в Бог, има все още достатъчно мислители, които вярват в светците.

[1] Алегоричен смисъл (лат.). — Бел. прев. ↑

[2] Съюз, общност, сдружение за закрила и отбрана между гръцките държави; възниква през 401 г. пр. Хр. по време на персийските войни — Бел. прев. ↑

[3] Нашепване на вътрешния глас, на интуицията. — Бел. прев. ↑

ГЛАВА IV

ЗА ДУШАТА НА ХУДОЖНИЦИТЕ И ПИСАТЕЛИТЕ

Съвършеното изкуство не е резултат от едно развитие.

При всяко съвършено произведение на изкуството сме свикнали да избягваме въпроса за възникването му, а да се радваме на това, че съществува, тъй сякаш е сътворено с магическа пръчка. Изглежда, все още се намираме под трайното въздействие на стародавно митологическо преживяване. Изпитваме почти същото чувство (както ако се намирахме в някой древногръцки храм, например като този в Пестум^[1]), сякаш един бог през една прекрасна утрин във волна игра е изградил от такива огромни каменни блокове своя палат. Друг път имаме чувството, че по вълшебен начин нечия душа се е превъплътила внезапно в камъка, за да ни говори чрез него. Художникът знае, че творбата му въздейства пълноценно само тогава, когато успее да внуши впечатлението за импровизация, вярата за мигновеното ѝ възникване като някакво чудо. Ето защо той подпомага тази илюзия и въвежда в изкуството елементите на вдъхновено неспокойство, на сляпо нарастващ безпорядък, на тревожно мечтание, присъщи за началото на творческия процес, като средства за заблуда, за да настрои така душата на зрителя или слушателя, че той да повярва във внезапния изблик на съвършеното. Изкуствознанието, както се разбира от само себе си, е длъжно да се противопостави най-категорично на тази илюзия и да разкрие погрешните изводи и изтънчени навици на интелекта, поради които попада в мрежата на художника.

Художникът и чувството му за истина. — В стремежа си да открива истини художникът проявява по-слаб усет за морал от мислителя; той не желае да се лиши ни най-малко от блестящите, дълбокомислени тълкувания на живота и се опълчва срещу прозаични, обикновени методи и резултати. Привидно той се бори за по-високото

достойнство и значение на човека, в действителност обаче не желае да се откаже от най-силно въздействащите предпоставки в изкуството си, а именно от фантастичното, митичното, несигурното, екстремното, от усета за символика, от надценяването на личността и вярата в чудодейната природа на гения. Следователно за него е по-важно да съхрани във времето своя творчески натюрел, отколкото да има упование в науката и да отрази истината във всеки образ, колкото и обикновен да е той.

Изкуството като заклинател на духове. — Между другото изкуството има и задачата да съхранява, да нанася по-свежи бои върху угаснали, избледнели вече представи; решавайки тази задача, то сплита във венец различни епохи и изважда от забвение духовете им. Наистина това е само мнимо възкресение от гробовете или поява на любими мъртъвци в съновидения, но поне за кратки мигове заспалото старо чувство отново оживява и сърцето почва да тупти в забравения вече ритъм. Само заради тази всеобща полза от изкуството ние не би трябвало да придиряме много на художника, задето не стои в първите редици на просвещението и на прогресивното възмъжаване на човечеството: през целия си живот той е останал едно дете, един юноша и не е мръднал от онази точка, където го е връхлетял творческият му порив. Общопризнато е обаче, че чувствата от първите стъпала в живота са по-близки на тези от предходните времена, отколкото на нашето съвремие. Художникът неволно поема задачата да върне човечеството към детството му: това е едновременно негова слава и негово ограничение.

Поетите като облекчители на живота. — Доколкото имат желание да облекчават живота на хората, поетите или отвръщат взор от мъчителното настояще, или му помагат да блесне с нови багри, осветявайки го със сияйния лъч на миналото. За да могат да постигнат това, трябва в някои отношения самите те да са същества с душевност, извърната назад, така че да послужат като мостове към стародавни времена и представи, към отмиращи или отмрели вече религии и култури. Всъщност те винаги и по необходимост са епигони. Естествено би могло да се споменат и някои неблагоприятни неща за средствата, с които облекчават живота: те успокояват и лекуват само

временно, само за мига, дори възпират хората да работят за истинско подобрене на положението си, като охлаждаат и утоляват палиативно тъкмо страстта на недоволните, които напират към действие.

Бавната стрела на красотата. — Най-благородният вид красота е тази, която не ни пленява изведнъж, не ни връхлита буйно и зашеметяващо (тази красота лесно буди отвращение), а онази бавно проникваща красота, която отнасяме почти несъзнателно със себе си, за да я срещнем отново някога насън, и която най-после, след като дълго време е стояла скромно включена в сърцето ни, ни завладява всецяло, изпълва очите ни със сълзи, а сърцето ни с копнеж. За какво закопняваме ние с очи, вперени в красотата? Закопняваме да бъдем красиви: въобразяваме си, че с красотата е свързано много щастие. Но се заблуждаваме.

Одухотвореност на изкуството. — Изкуството надига глава там, където религиите постепенно отмират. То поема в себе си множество от породените чрез религията чувства и настроения, вселява ги в сърцето си и така самото изкуство добива дълбочина и одухотвореност и вече е в състояние да вдъхва възторг и да извисява душата, нещо, на което дотогава не е било способно. Богатото, набъбнало като пълноводна река религиозно чувство се развива и руши прегради непрестанно, неудържимо в устрема си да завоюва нови светове. Растящото просвещение обаче е разклатило догмите в религията, вдъхнало е дълбоко недоверие към тях: ето защо, изтласкано от религията чрез просвещението, чувството се хвърля в обятията на изкуството, а в отделни случаи и в политическия живот, та дори и в науката. Навсякъде, където в човешките стремежи се долавят помистични, по-мрачни краски, може да се предполага, че по тях все още лепнат следи от видения на духове, упойващ дъх на тамян и силуети на църкви.

Изкуството на грозната душа. — Желанието в изкуството да намери израз само хармоничната, нравствено уравновесена душа стеснява прекалено много неговите рамки. Както в изобразителното изкуство, така и в музиката, и в поезията, наред с изкуството на красивата душа съществува и изкуство на грозната душа; обаче най-

мощните въздействия в изкуството, сломяването на души, раздвижването на камъни, превръщането на звяра в човек, са се удали може би най-сполучливо тъкмо на това изкуство.

Изкуството всява тъга в сърцето на мислителя. — Колко силна е потребността от метафизика и как самата природа на човека накрая с мъка се разделя с нея, се долавя още от факта, че дори у свободомислещия, отърсил се вече от всичко метафизично, чрез най-сублимните въздействия на изкуството лесно може да се пробуди и зазвънти отдавна занемялата, дори скъсана метафизична струна. Да речем например, че при някои пасаж от Деветата симфония на Бетховен той чувства как се извисява над земята и витае в някакъв звезден храм с мечтата за безсмъртие в сърцето; около него сякаш всички звезди започват да искрят, а земната твърд да потъва все по-дълбоко. Обаче опомни ли се, остра болка пронизва сърцето му и той закопнява за човека, който ще му възвърне изгубената любима, все едно дали ще я назовем религия или метафизика, В подобни мигове интелектуалната му природа е поставена на изпитание.

Игра с живота. — Лекотата и лекомислието на Омировата фантазия бяха необходими за укротяването и временното уталожване на прекомерно страстната душевност и крайно острия разсъдък на древните гърци. Заговори ли у тях разсъдъкът — колко суров и жесток изглежда тогава животът! Те не се заблуждават, а съзнателно окичват живота с лъжи. Симонид посъветвал сънародниците си да приемат живота като една игра. Те твърде добре познавали сериозността, носеща мъка и страдание.

Образецът на великото събужда в по-суетните натури стремеж към външно подражание дори към превъзходство; при това всички големи дарования притежават гибелната склонност да задушават множество по-слаби таланти и зародиши, сякаш искат да опустошат природата край себе си. Най-щастливият случай на разрешение в развитието на едно изкуство е, когато много гении взаимно се държат в определени граници; при тази борба обикновено и на по-слабите и по-крехки натури благосклонно се предоставят въздух и светлина.

Изкуството като опасност за художника. — Заплени ли изкуството с мощта си един индивид, той бива привлечен към съзерцанието на епохи, през които изкуството е било в своя най-голям разцвет; тогава то въздейства ретроградно. Художникът все повече се поддава на преклонение пред внезапни вълнения, вярва в богове и демони, одушевява природата, ненавижда науката, сменя своите настроения като хората на древността и жадува за рухване на всички неблагоприятни за изкуството налични предпоставки, и то с буйността и несправедливостта на дете. Сам по себе си художникът е вече едно изоставащо същество, защото продължава да стои при играта, а тя спада към младостта и детството; добавя се и обстоятелството, че душата му постепенно прираства към отминали епохи. Най-сетне се стига до дълбок антагонизъм между него и връстниците му от неговото време и до тъжния му край. Според разказите на древните и Омир, и Есхил в своя заник са живели и умрели в меланхолия.

Сътворени хора. — Когато казват, че драматургът (изобщо художникът) истински сътворява характери, всъщност става дума за една красива измама и преувеличение, а в тяхното съществуване и разпространение изкуството празнува един от своите неволни, в действителност излишни триумфи, фактически ние не разбираме много неща от истинския жив човек и правим само съвсем повърхностни обобщения, когато му приписваме един или друг характер. Това наше твърде несъвършено отношение към човека споделя и поетът, като нахвърля също така повърхностно скици за човеци (в този смисъл „сътворява“), както повърхностно е и нашето познание за тях. Тези сътворени от поетите характери съдържат твърде фалшива хубост. Те съвсем не са естествени създания на природата от плът и кръв, а също както нарисуваните хора са малко прекалено тънки и не понасят погледи отблизо. Допуска се голяма грешка дори когато се твърди, че характерът на обикновения жив човек бил често противоречив, а сътвореният от драматурга характер бил първообразът, който природата искала да създаде. Истинският жив човек е безусловна необходимост (дори и със споменатите противоречия), но ние невинаги съзнаваме тази необходимост. Измисленият човек, рожба на фантазията, се опитва да означава нещо необходимо, но само пред тези, които и за истинския човек имат

твърде груба, неестествена и опростена представа, така че няколко ярки, често повтарящи се черти, подсилени с много светлина, с много сенки и полусенки наоколо, напълно задоволяват претенциите им. Те лесно са склонни да приемат тази оптическа измама за действителния, необходимия човек, защото са свикнали да виждат действителния човек като продукт на фантазията, като силует, произволно съкращение на цялото. А това, че дори живописецът и скулпторът изобразявали „идеята за човека“, е чиста проба фантазия и сетивна измама: ако твърдим подобно нещо, значи сме се примирили с тиранията на окото, тъй като то вижда от човешкото тяло само повърхността, само кожата. Но не по-малко и вътрешното тяло спада към идеята. Изобразителното изкуство иска да онагледява характеристиките върху кожата; словесното изкуство използва словото за същата цел, като отразява характера и звука. Изкуството изхожда от естественото неведение на човека за вътрешната му същност (в тяло и характер): то не е създадено за физици и философи.

Самонадценяване в преценката за художници и философи. — Всички ние смятаме, че щом едно произведение на изкуството или един художник ни вълнуват и дълбоко затрогват, с това вече са доказани техните достойнства. Но в този случай би трябвало по-напред да се докажат достойнствата на собствената ни преценка и чувства, а случаят съвсем не е такъв. Кой в областта на изобразителното изкуство е предизвикал повече вълнения и възторг от Бернини^[2], който след Демостен е упражнил по-мощно въздействие върху масите от онзи оракул, въвел господстващия цели два века азиатски стил? Това господство през вековете обаче не доказва достойнствата и трайната валидност на един стил. Ето защо не бива да сме прекалено самонадеяни, преценявайки достойнствата на един художник, тъй като това се отнася не само до истинността на нашето чувство, а и до непогрешимостта на преценката ни, докато преценка или чувство или и двете заедно могат да бъдат твърде примитивни или твърде изискани, пресилени или опростени. Така и благословиите или блаженствата, обещавани ни от религиите или философите, не доказват нищо за тяхната истинност: също както и щастието, с което идеята-фикс озарява съзнанието на лудия, не доказва нейната разумност.

Геният и нищожеството. — Тъкмо оригиналните умове, черпещи творческо вдъхновение от самите себе си, могат при определени обстоятелства да създадат съвсем безсъдържателни и бледи произведения, докато по-зависимите натури, така наречените таланти, затаънали в безброй спомени за всевъзможни добри и ценни неща, могат дори в периоди на творческа немощ да изфабрикуват нещо сносно. Но ако оригиналните умове бъдат изоставени от собствения гений, споменът не е в състояние да им помогне: главите им се изпразват.

Публиката. — От трагедията народът всъщност не изисква нищо друго, освен така дълбоко да го затрогне, че веднъж да се наплаче истински; затова пък артистът, гледайки новата трагедия, се радва на находчивите технически изобретения и художествени похвати, на разработката и разпределението на фабулата, на новите вариации на стари мотиви и стари мисли. Отношението му към художествената творба е естетическо, това е позицията на твореца, а споменатото по-горе отношение, насочено единствено към сюжета, е отношението на народа. За човека помежду им по-добре изобщо да не говорим: той не е нито народ, нито актьор и не знае какво иска: затова и радостта му е смътна и незначителна.

италианска — Бел. прев.

Ораторски стил в малоазиатските гръцки градове от 250 г. пр. н. е. — Бел. прев.

Естетическо възпитание на публиката. — Ако един и същ мотив не се развие от различни майстори в стотици варианти, публиката никога няма да се отърси от голия интерес към сюжета. Накрая обаче, когато този мотив ѝ е отдавна вече добре познат от многобройните му интерпретации, а отсъства и напрежението, възбудено от интерес към новото, тогава публиката ще долавя дори нюансите и ще изпитва наслада от изящните, непознати лъкатушения в разработката на същия мотив.

Художникът и поклонниците му трябва да вървят в крак. — Приемствеността между една степен на стила към друга трябва да се

осъществява толкова бавно, че не само художниците, но и слушателите, и зрителите да могат да участват в този процес и да знаят точно какво става. В противен случай внезапно се отваря огромна пропаст между художника, създаващ творбите си на някой далечен връх, и публиката, която, неспособна да се изкачи на тази височина, накрая недоволна се връща обратно в низините. Защото престане ли един художник да увелича след себе си публиката в своя възход, тя бързо пада все по-надолу и се сгромолясва толкова по-дълбоко и по-опасно, колкото по-високо я е възнесъл геният подобно на орел, от чиито остри нокти издигнатата в облаците костенурка, за нейна зла участ, се изтръгва и загива.

Произход на комичното. — Ако подхвърлим на преценка факта, че в течение на стотици хиляди години човекът е бил животно, достъпно в най-висша степен на страха, и че всичко внезапно, неочаквано го е принуждавало да бъде всеки миг готов за борба, дори може би за смъртта, да, че дори по-късно, при съществуващи вече социални отношения, всяка сигурност е почивала върху очакваното, традиционното в мнения и дела, не бива да се учудваме, че при всяко внезапно, неочаквано слово и дело, дошли без да го уплашат и му навредят, човекът изпада в буйна радост и преминава в противоположното състояние на страха: треперещото, сгърчено от страх същество изправя бързо снагата си в целия ѝ ръст, разкършва се — човекът се смее. Този преход от мигновен страх в краткотрайна веселост се нарича комичен феномен. Затова пък при феномена на трагичното човек бързо преминава от състояние на буйна, продължителна веселост в състояние на панически страх; но тъй като между смъртните състоянието на буйна продължителна веселост се среща много по-рядко от поводите за страх, комичното в света далеч превишава трагичното. Човек се смее много по-често.

Честолюбието на художника. — Древногръцките художници, например трагичите, са творили, за да побеждават; цялото им изкуство е немислимо без съперничество помежду им. Добрата Хезиодова^[3] Ерида^[4], честолюбието, окриляло техния гений. Това честолюбие изисквало обаче преди всичко творбите им да получат най-високо признание в собствените им очи, според тяхното разбиране за

съвършенството, без оглед на господстващия вкус и общото мнение за съвършенството на една художествена творба. Ето защо Есхил и Еврипид дълго време нямали успех, докато най-сетне си възпитали художествени критици, които да оценяват творбите им по установените от самите тях критерии. Така те се стремят към победа над съперниците си според собствената си преценка, като ги призовават пред собствения си съд и наистина искат да бъдат по-съвършени от тях. Тогава вече изискват от останалите одобрение на собствената оценка, потвърждение на присъдата си. Домогването до високата чест в случая означава „да се постигне превъзходство и да се желае неговото публично признание“. Липсва ли първото и все пак се желае второто, говорим за суета. Липсва ли суета и не възниква ли нуждата от нея, говорим за гордост.

Да забравим автора. — Пианистът, изпълняващ композицията на един майстор, свири най-добре, когато с изпълнението си ни застави да забравим автора ѝ и постига илюзията, че разказва някакъв епизод от своя живот или нещо непосредствено преживяно. Естествено, ако той самият не е значителен изпълнител, всеки ще проклина бърливостта му, с която разказва свои преживелици. Следователно той трябва да знае как да заплени въображението на слушателя. От друга страна, с това се обясняват всички слабости и щуротии на „виртуозността“.

Corriger la fortune.^[5] В живота на великите художници има лоши случайности, принуждаващи например живописеца да скицира най-значителната си картина само като бегла идея или принудили дори и Бетховен да ни остави в някои големи сонати (например в голямата соната В-dur) само незадоволителен клавирен откъс от темата на цяла симфония. В това отношение по-късният творец във времето ще трябва да се опита и допълнително да коригира живота на великите майстори; а това би извършил например този, който, владеейки до съвършенство магията на оркестровото въздействие, би извикал на живот симфонията, обречена на мнима смърт чрез сонатата за пиано.

Лаокоон — древногръцки жрец на Аполон и Посейдон в Троя;

Групата на Лаокоон, прочута елинска пластика (II в. пр. н. е.), намираща се във Ватикана. — Бел. прев.

Смаляване. — Някои неща, събития или лица не търпят трактовката им в малък мащаб. Например Групата на Лаокоон не търпи смаляване до крехка порцеланова фигурка; тя се нуждае от големина. Но още по-рядко нещо малко по природа търпи уголемяване; ето защо за биографите винаги ще е по-лесно да представят някой велик човек като малък, отколкото някой малък — като велик.

Сетивност в съвременното изкуство. Понастоящем художниците често грешат, търсейки сетивно въздействие на своите творения; защото техните зрители или слушатели не са вече господари на всичките си сетива и изпадат — напълно против намерението на художника — чрез художествената творба в състояние на „святост“ на чувствата, състояние, твърде сродно със скуката. Тяхната сетивност започва може би тъкмо там, където е свършила сетивността на художника: така че те в най-добрия случай се срещат само в една точка.

Шекспир като моралист. — Шекспир е размишлявал много върху страстите и вероятно, следвайки темперамента си, е имал интимен достъп до много от тях. Драматурзите са, общо взето, доста лоши хора. Но той не умее да говори като Монтен за тях, а влага наблюденията си върху страстите в устата на своите обладани от страсти герои; нещо, което впрочем е против природата, но придава на драмите му такава дълбочина и проникновеност, че в сравнение с тях всички други изглеждат безсъдържателни и лесно предизвикват всеобщо отвращение. Сентенциите на Шилер (чиято подкладка са почти винаги някои фалшиви или незначителни хрумвания), са само театрални сентенции и като такива имат твърде голямо въздействие; докато сентенциите на Шекспир, правещи чест на неговия образец Монтен, съдържат сериозни мисли в шлифувана форма, поради което са прекалено изискани и недостижими за окото на театралната публика, следователно нямат въздействие.

Въздействие на недовършената творба. Както релефните фигури, въздействащи толкова силно върху въображението, че ни се струва сякаш всеки миг могат да излязат от стената, но внезапно, възпрепятствани от нещо, остават на мястото си, така понякога и

релефоподобното недовършено изложение на една мисъл или на цяла философия оказва по-силно въздействие от изчерпателно завършеното изпълнение. По-голямата част от работата се предоставя на зрителя, подтиквайки да доизвае това, което се откроява през взора му в силния контраст между светлини и сенки, да го обмисли докрай и сам да преодолее онази пречка, задържала досега цялостното му и релефно проявление.

Против оригиналите. — Облече ли изкуството най-износената си дреха, същността му като изкуство се разпознава най-добре.

Колективен дух. Добрият писател притежава освен своя собствен дух и духа на приятелите си.

Двойна заблуда. — Нещастieto на проникновените и изразяващи се ясно писатели е, че ги смятат за повърхностни и плоски, поради което хората не полагат никакви усилия да вникнат в тях. А щастieto на неясните писатели е, че читателят се мъчи да ги разбере и приписва на тях радостта, която изпитва от усърдието си.

Непреводимото. Непреводимото в една книга не е нито най-доброто, нито най-лошото в нея.

Авторски парадокси. — Тъй наречените парадокси на автора, дразнещи читателя, обикновено са не в книгата на автора, а в главата на читателя.

Остроумие. Най-остроумните автори предизвикват едва доловима усмивка.

Антитеза. Антитезата е тясната порта, през която заблудата най-обича да се промъква при истината.

Мислителите като стилисти. — Повечето мислители пишат лошо, защото споделят с нас не само своите мисли, но и техния начин на премисляне.

Мисли и стихове. Поетът излага мислите си, возейки ги тържествено в каляската на ритъма, понеже обикновено не умеят да вървят пеша.

Грях спрямо духа на читателя. Когато се отрече от таланта си само за да остане на едно и също стъпало с читателя, един автор извършва единствения смъртен грях, който читателят никога няма да му прости, разбира се, в случай че го забележи. Може да се припишат на човек и най-лоши неща, само че трябва да знаем как да ги кажем, за да му възвърнем суетата.

Граници на почтеността. — Дори и от устата на най-почтения писател може да се изплъзне една излишна дума, когато иска да закръгли някоя своя мисъл.

Най-добрият автор. — Най-добрият автор е този, който се стеснява да стане писател.

Драконов закон срещу писателите. — На писателя би трябвало да се гледа като на злосторник, който само в най-редки случаи заслужава оправдание или помилване. Това би се оказало радикално средство срещу преобладаващото влияние на книгите.

По образа на древните гърци. Голяма пречка за съвременното познание е обстоятелството, че поради непрестанно превъзнасяне на чувствата векове наред всички слова са станали мъгляви и надути. Повисшата степен на културата, подвластна на познанието (макар и не на тиранията), се нуждае от голямо отрезвяване на чувството и силна концентрация на всички слова; именно в това отношение гърците от епохата на Демостен са наши предшественици. Всички съвременни съчинения се отличават с известна екзалтираност; дори когато са написани просто, словата в тях все още действат ексцентрично на чувствата. Трезв размисъл, сбитост, студенина, простота, доведени дори съзнателно до крайния предел, изобщо сдържаност на чувството и мълчаливост — единствено те могат да помогнат. Впрочем този

хладнокръвен начин на писане и чувстване днес е много примамлив като контраст. Тук се крие естествено нова опасност. Защото острият студ е не по-малък дразнител от високия градус на топлината.

Добри разказвачи — лоши тълкуватели. — Завидната психологическа сигурност и последователност на добрите разказвачи, доколкото могат да се проявят в действията на героите им, стоят често в едно наистина смешно противоречие с тяхното неумение да правят психологически анализ, така че културата им в един момент изглежда изключително висока, а в следващия окайващо ниска. Случва се, и то твърде често, те да тълкуват явно погрешно собствените си герой и техните постъпки. Колкото и невероятно да звучи, това е вън от всякакво съмнение. Не е изключено и най-великият клавирен виртуоз да е размишлявал твърде малко върху техническите предпоставки и специалната податливост, неподатливост, полезност и данни за развитие на всеки пръст (дактилна етика), поради което прави груби грешки, когато разговаря за тия неща.

Съчиненията на познатите ни и техните читатели. — Съчиненията на наши познати (приятели и неприатели) ние винаги четем по двояк начин, доколкото познаващият инстинкт непрестанно нашепва на ухото ни: „Това е от него, признак на вътрешната му същност, на преживяванията и дарованието му“, а в същото време друг вид познаващ инстинкт се опитва да установи какъв е приносът на въпросната творба, каква оценка изобщо заслужава независимо от автора ѝ, с какво обогатява знанията ни. Подразбира се от само себе си, че тези два вида четене и преценяване си пречат взаимно. А и разговорът с един приятел ще пожъне добри плодове за познанието едва тогава, когато и двамата партньори най-после започнат да мислят само за проблема и забравят, че са приятели.

Жертви на ритъма. — Понякога добри писатели променят ритъма на определен период само защото не признават на обикновените читатели способността да проумеят такта в първообраза му. Ето защо, за да ги улеснят, те дават предпочитание на по-познати ритми. Подобно съобразяване с немоощта на съвременните читатели да долавят ритъма е изтръгвало не една въздишка на съжаление, защото

много нещо е пожертвано за него досега. — Дали и с добрите музиканти положението не е същото?

Незавършеността като средство за художествено въздействие. Незавършеността на дадено нещо често упражнява по-силно въздействие от завършеното; такъв е например случаят с хвалебственото слово: за да осъществи предназначението си, е необходима тъкмо заинтригуваща незавършеност на изложението като ирационален елемент, объркващ въображението на слушателя с представата за море, но забулващ като в мъгла отсрещния бряг, т.е. крайния праг на подлежащия на възхвала обект. Споменем ли известните заслуги на един човек и спрем ли се изчерпателно и нашироко на тях, винаги изниква подозрението, че това са единствените му заслуги. Който стигне в хвалебствията си докрай, се поставя над възхвалявания, сякаш изобщо не го забелязва. Ето защо завършеното отслабва ефекта на въздействието.

Предпазливост при писане и преподаване. — Който веднъж се е опитал да пише и чувства как се разгаря в него страст към писане, извлича от всяко свое преживяване и занимание само онова, което, може да сподели като писател. Мислейки единствено за писателя и неговата публика, той забравя себе си, стремежът му е да вникне във всяко нещо, но не за да го използва за себе си. В повечето случаи един учител става неспособен да върши нещо за собственото си добро, а мисли винаги повече за доброто на учениците си и всяко познание му доставя радост само доколкото може да им го предаде. Накрая той се смята само още като посредник, като средство за предаване на знания, така че изгубва безвъзвратно сериозността, която дължи на самия себе си.

Лошите писатели са необходимост. — Винаги ще има нужда от лоши писатели, защото те отговарят на вкуса на недоразвитите, още незрели възрастови групи, а и те имат същите потребности както зрелите. Ако човешкият живот бе по-дълъг, броят на напълно зрелите индивиди щеше да превиши или поне да се изравни с този на незрелите. За съжаление сега обаче повечето хора умират твърде млади, а това значи, че винаги ще преобладават недоразвити интелекти

с лош вкус. А освен това с присъщата на младостта разпаленост те горещо желаят да задоволят потребността си и така прибягват принудително до лоши автори.

Твърде близо и твърде далеч. — Често пъти читателят и авторът не се разбират взаимно, защото авторът познава прекалено добре своята тема и я намира почти скучна. Ето защо той пропуска умишлено стотиците примери, които би могъл да приведе; обаче читателят не е запознат в подробности с проблема и щом примерите липсват, лесно решава, че той не е достатъчно обоснован.

Един изчезнал вече подготвителен етап за овладяване на изкуството. От всички занимания в гимназията най-ценни бяха упражненията по латински стил. Те именно бяха истински упражнения по изкуство докато всички занимания имаха за цел само усвояване на знания. Да се даде предимство на немската словесност е варварщина, тъй като ние все още нямаме образцов, израснал от публичното красноречие немски стил; но ако чрез немските съчинения искаме да подпомогнем мисловния процес, положително ще е по-добре за известно време да се абстрахираме изобщо от стила, следователно да теглим граница между упражнения по мислене и упражнения по излагане на мисли. Последните би трябвало да почиват на богат спектър от възможности за оформяне на дадено съдържание, а не на самостоятелно съчиняване на текст. Неразкрасеното, голо изложение на определено съдържание бе задача на латинския стил, за който старите учители притежаваха отдавна изчезналия особено изтънчен слух. Който по-рано се бе научил да пише добре на някой съвременен език, го дължеше главно на тези упражнения (днес по принуда трябва да се учим от старите французи), И нещо повече, той осъзнаваше величието и трудността на формата и се подготвяше изобщо за изкуството по единствено правилния път — именно чрез практиката.

Писателят като живописец. — Един значителен обект може да се изобрази най-сполучливо, ако багрите на картината се извлекат от самия предмет, също както постъпва химикът, а после да се нанесат с вдъхновението на артиста, тъй че рисунката да израсне постепенно от контурите и преливанията на багрите. Тогава картината добива

възхитителна окраска на природен елемент, а именно в това е значението на самия предмет.

Книги, които ни учат да танцуваме. — Има писатели, които поради това, че представят невъзможното за възможно и говорят за нравственост и гениалност така, сякаш и двете са само един каприз и произволно желание, предизвикват чувство на волна и опиваща свобода, също като че ли човек се е изправил на пръсти и някакъв вътрешен порив го подтиква да танцува.

Недовършени мисли. — Както не само зрялата възраст, но и юношеството, и детството имат стойност сами по себе си и съвсем не трябва да се преценяват като преходи и мостове, така и недовършените мисли имат своята стойност. Ето защо не бива да измъчваме поета с дребнави тълкувания и да се забавляваме с несигурността на неговия хоризонт, сякаш е оставил открити още много пътища за размисъл. Ние сме на прага и сякаш изчакваме изравянето на някое съкровище: имаме чувството, че ей сега ще се открие рядка находка от дълбокомислие. Докосне ли се до някоя основна мисъл, поетът предвкусва нещичко от удоволствието на мислителя и разпалва и у нас желанието да посегнем към нея, но тя игриво прелита край главите ни, пърхайки с най-красивите криле на пеперуда и все пак ни се изплъзва.

Книгата, станала почти човек. — Всеки писател всеки път отново се удивлява, виждайки как книгата, веднъж откъснала се от него, заживява свой собствен живот; той изпитва чувството, сякаш една частица от някое насекомо се е отделила и сега върви по свой собствен път. Може би той съвсем е забравил книгата, може би да се е издигнал над залегналите в нея възгледи, може би самият той да не я разбира вече и да е изгубил крилата, с които е летял, когато е съчинявал тази книга. Междувременно тя си търси читатели, разпалва към живот, дарява щастие, всява страх, вдъхновява за нови творби, превръща се в душа за нови помисли и постъпки — накратко: живее като същество, надарено с разум и душа и все пак не е човек. Най-щастлив жребий е изтеглил авторът, който вече на старини може да каже, че всички негови животворни, укрепващи, възвисяващи, просветляващи мисли и чувства продължават да живеят в творбите му

и че той самият не е нищо повече от сива пепел, докато огънят, разпален от него, е съхранен и разнесен по света. Размислим ли още, че не само книгата, а и всяко човешко действие става по някакъв начин повод за възникването на други действия, решения, мисли, че всичко, което става, се сплита неразривно и здраво с всичко, което ще стане тепърва, ще ни се открие истинското безсмъртие, това, което съществува — именно безсмъртието на движението. Всичко, което веднъж е задвижило нещо, е включено навеки като насекомото в кехлибара в общия съюз на всички живи същества.

Радост на старини. — Мислителят, а също и художникът, вградили своята по-добра същност в творбите си, изпитват едва ли не истинско злорадство, когато гледат как времето бавно разяжда и руши тялото и духа им, сякаш скрито от някой ъгъл наблюдават крадеца, заловил се да разбива касата с парите, докато те знаят, че тя е празна и всички съкровища са спасени.

Спокойна плодовитост. Родените аристократи на духа не проявяват прекалено усърдие, творбите им съзряват и някоя спокойна есенна вечер падат сами от дървото, без да са трескаво желани, поощрявани, изтласкани от нещо ново. Непресекващата воля за творчество е долна страст и говори за ревност, завист, честолюбие. Ако човек е нещо, всъщност не е необходимо непременно да върши нещо — и все пак върши много нещо. Съществува и по-висша разновидност от „продуктивния човек“.

Ахил и Омир. — Вечно се повтаря същото както при Ахил и Омир. Единият преживява, има чувства, другият ги описва. Истинският писател само облича афекта и опита на другите в слова, той е творец и от малкото, което е изпитал, трябва да разгадае много неща. Поетите съвсем не са хора на силните страсти, но често се представят за такива поради смътното чувство, че обрисуваната от тях страст внушава повече доверие, ако опитът им в тази област бъде потвърден от собствения им живот. Достатъчно е човек да захвърли всякакви задръжки, да не се владее, да дава воля на гнева си, на щенията си и веднага целият свят възкликва: О, колко страстен е той! Ала разтърсващата из дъно, разяждаща индивида и често

всепоглъщаща страст е нещо съвсем друго: той я изживява, положително няма да я описва в драми, звуци или романи. Художниците често са разюздани индивиди, доколкото изобщо не са художници; но това е вече нещо съвсем друго.

Стари съмнения във въздействието на изкуството. — Нима наистина, както твърди Аристотел, трагедията разтоварва душата от състрадание и страх, така че слушателят се завръща по-твърд и по-спокоен у дома си? Дали наистина историите за духове намаляват страха и суеверието? При някои физиологични процеси, например при любовната наслада, след задоволяване на потребността наистина настъпва известно облекчение и временно уталожване на нагона. Но страхът и състраданието не са в този смисъл потребности на определени органи, търсещи облекчение. А постепенно дори всеки нагон, привикнал към системно задоволяване, заяква въпреки споменатите периодични облекчения. В отделни случаи възможно би било трагедията да смекчава и разтоварва душата от чувствата на състрадание и страх: въпреки това в цялост не е изключено чрез трагическото въздействие те да се засилят и Платон все пак да има право, когато твърди, че трагедията прави човека изобщо по-боязлив и по-сентиментален. Дори самият трагически поет ще промени неизбежно своя светоглед, ще започне да гледа мрачно и изпълнен с ужас на света, а душата му ще се размекне, ще стане капризна и сълзливо-прочувствена. А това пак би потвърдило мнението на Платон, че трагическите поети, а с тях цели градски общини, любувайки се особено много на творбите им, се изродили, като проявявали все по-голяма невъздържаност и разюзданост. Ала какво право има изобщо нашето съвремие да дава отговор на великия въпрос на Платон за моралното въздействие на изкуството? Дори да имаме изкуство, къде е неговото въздействие, изобщо каквото и да било въздействие на изкуството?

Радост от безсмислицата. — Нима е възможно човек да се радва на безсмислицата? А това ще е тъй, докато по света има хора да се смеят, може да се каже дори, че навсякъде, където има щастие, има и радост от безсмислицата. Превръщането на опита в неговата противоположност, на целесъобразното в безцелното, на необходимото

в произволното, но така, че този процес да не напаkostява и се извършва само веднъж в изблик на палавост, именно това доставя наслада, защото ни освобождава мигновено от принудата на необходимото, на целесъобразното и съгласуваното с опита, в чието лице сме свикнали да виждаме свои неумолими господари. Ние играем и се смеем тогава, когато очакваното (което обикновено вдъхва страх и напрежение) отmine, без да ни навреди. Това е радостта на роба по време на Сатурналиите^[6].

Облагородяване на действителността. — Поради това, че хората съзирали в Афродитовия нагон^[7] божество и със страхопочитание и благодарност чувствали въздействието му върху себе си, с течение на времето този афект бил наситен с редица все по-възвишени представи и чрез тях действително облагороден. Благодарение на изкуството да идеализират някои народи съзрели в болестите могъщи помощни лостове на културата. Гърците например, страдащи през миналите векове от тежки епидемии на болести, засягащи нервната система (от вида на епилепсията и хореята), създали от тях прекрасния образ на вакханката. Впрочем гърците не се радвали на добро здраве, но тайната им се криела в това да почитат дори и болестта като божество, стига тя да притежавала могъщество.

Музиката. — Музиката сама по себе си не е от такова голямо значение за нашия вътрешен мир, нито толкова дълбоко вълнуваща, че да я смятаме за непосредствен език на чувството, обаче прастарата ѝ връзка с поезията е вложила толкова много символика в ритмичното движение, в силата и слабостта на тона, че днес ни се струва, сякаш тя говори направо на душата и избликва пак от нея. Драматическата музика става възможна едва тогава, когато музикалното изкуство си е завоювало огромна област от символични средства чрез песни, опери и стократни опити на звуковата живопис. „Абсолютната музика“ е или форма сама за себе си още в първичното състояние на музиката, когато периодичното редуване на звуци с различна степен на сила са доставяли радост, или след като двете изкуства са се свързали помежду си в процеса на едно бавно развитие и най-после тъканта на музикалната форма изцяло се запълва от нишките на понятията и чувствата, тя става, вече говореща и разбираема и без помощта на

поезията, символика на формите. Изостанали от развитието на музиката хора могат да изживеят една музикална композиция чисто формално, докато напредналите ще я възприемат напълно символично. Сама по себе си никоя музика не е дълбока и проникната от философски смисъл, тя не говори за „воля“, за „нещото само за себе си“. Интелектът е могъл да си въобрази това едва в епоха, завоювала цялото пространство на вътрешния живот за музикалната символика. Самият интелект е вложил този смисъл първо в звука, както го е вложил и в отношението между линии и маса в архитектурата, макар сам по себе си този смисъл да е напълно чужд на законите на механиката.

Притъпена сетивност на висшето изкуство. — Вследствие на изключителното упражняване на интелекта чрез развитието на съвременното музикално изкуство ушите ни са станали крайно интелектуални. Ето защо днес понасяме много по-силни звуци, много повече „шум“, и то защото в много по-висока степен от нашите предци сме се приучили да долавяме разума в него. И действително, всички наши сетива са се притъпили донякъде именно поради това, че веднага се насочват към разума, затова днес поставяме въпроса: какво „означава“ това, а не „какво е“ това; така например същото притъпяване се долавя и в безусловното господство на температурата на тоновете: защото уши, които днес все още улавят тънката разлика например между *cis* и *des*, принадлежат към изключенията. В това отношение ухото ни е задебеляло. Освен това в музиката бе завоювана грозната, поначало враждебна на сетивата страна на света; сферата ѝ на власт, предимно за изразяване на възвишеното, ужасното, загадъчното, по тоя начин се разшири учудващо много; чрез нашата музика днес проговарят неща, които по-рано не са имали език. По същия начин и окото на някои живописци стана по-интелектуално и те надхвърлиха далеч границите на онова състояние, наричано по-рано радост от багри и форми, И тук тази смятана поначало за грозна страна на света бе завоювана от разума на художниците. Какви са изводите от всичко това? Колкото повече окото и ухото усвояват изкуството да долавят мисълта, толкова повече достигат границата, където губят сетивността си: радостта се премества в мозъка, сетивните органи се притъпяват и отслабват, символичното бързо завзема мястото на

реалното а по този път, както и по който и да е друг, ще стигнем положително до варварството. Засега все още казваме: сега светът е по-грозен откогато и да било, но има значението на най-красивия свят, съществувал досега. Ала колкото повече се разнася и изпарява благовонният дъх на значението, толкова повече оредяват редиците на тези, които все още могат да го усетят; а останалите спират накрая до грозното и се опитват непосредствено да му се насладят, но едва ли някога ще успеят. Така в Германия има две течения в музикалното развитие: от една страна, малката група на десетте хиляди избраници с все по-възвишени, по-изтънчени изисквания, заслушани да доловят какво „означава“ това, а, от друга страна, огромното множество, всяка година губещо все повече способността да проумее значението дори и във формата на сетивната грозота, поради което се научава да посяга с нарастващо удоволствие към само по себе си грозното и отвратителното, т.е. към нисшата сетивност в музиката.

Камъкът е по-камък отпреди. — Общо взето, ние вече не разбираме архитектурата, поне далеч не в тази степен, в която разбираме музиката. Надраснали сме символиката на линиите и фигурите, също както сме отвикнали от звуковото въздействие на реториката. А с този вид образование не сме закърмени като с майчино мляко още от първия миг на живота ни. В една гръцка или християнска сграда първоначално всяко нещо е имало значение, и то с оглед на един по-висш ред на нещата: настроение на неизчерпаема значимост обгръщало сградата като вълшебно було. Красотата се включвала само като един от елементите на системата, без да накърнява съществено основното чувство на загадъчна възвишеност, на нещо, осветено от близостта на боговете и на магията. Най-много красотата да е смекчавала ужаса но този ужас бил навсякъде предпоставката. Какво е за нас днес красотата на една сграда? Същото както красивото лице на една жена без дух: нещо като маска.

Отвъдният свят в изкуството. — С дълбока болка сме принудени да признаем, че по време на най-големия си творчески поход художниците от всички епохи са извисили като просветление свише именно тези представи, които ние днес смятаме за фалшиви. Те възвеличават религиозните и философските заблуди на човечеството и

не биха могли да сторят това без вярата в тяхната абсолютна истина. Отслабне ли вярата изобщо в една такава истина, избледнеят ли цветовете на дъгата и по крайните точки на човешкото познание и въображение, никога няма да разцъфне вече този вид изкуство, който, както в *divina commedia*, в картините на Рафаел, във фреските на Микеланджело, на готическата катедрала, предполага не само космично, но и метафизично значение на художествените обекти. И това ще създаде трогателната митологема, че някога е съществувало подобно изкуство, подобно художническо верую.

Революция в поезията. — Строгите рамки, които френските драматици си наложиха с оглед на единството на действие, място и време, на стила и на строежа на стиха, на подбора на мисли и слова, е също такава важна школа, каквато е школата на контрапункта и на фугата в развитието на съвременната музика или Горгиановите фигури^[8] в гръцкото красноречие.

Подобна обвързаност може да изглежда абсурдна, но въпреки това няма друго средство да се отърси човек от натурализма, освен първоначално да се ограничи по най-предизвикателния, а може би най-произволния начин. Така човек постепенно се приучава да пристъпва грациозно дори по тесните пътеки, криволичещи по ръба на шеметни бездни и придобива като награда завидна гъвкавост на движенията, както доказва това историята на музиката пред очите на всички съвременници. Тук се вижда как крачка по крачка веригите се разхлабват, докато започва да ни се струва, че е настъпил мигът да бъдат напълно отхвърлени. Тази илюзия е върховният резултат от едно неизбежно развитие в изкуството. В съвременната поезия обаче не се осъществи такова постепенно щастливо измъкване от самоналожените окови. Лесинг направи за посмешие единствената модерна форма на изкуството в Германия, именно френската форма, и посочи за пример Шекспир. Така се прекъсна перманентността в процеса на освобождението от оковите и се направи скок в натурализма т.е. връщане обратно към началните подстъпи на изкуството. Опит да се освободи от него предприема Гьоте, като всеки път съумява да се обвърже по нов начин, но и най-надареният поет всъщност продължава само да експериментира, щом нишката на развитието е

вече скъсана. Шилер дължи приблизителната си сигурност на формата на неволно почитания, макар и отречен образец на френската трагедия и се запази доста независим от Лесинг (чиито драматически опити, както е известно, той отричаше). След Волтер изведнъж и самите французи почувстваха липсата на големи таланти, които биха отклонили развитието на трагедията от принудата на ограниченията и биха я извели до илюзията за свободата. По-късно по немски образец и те направиха скок към един вид естествено състояние на изкуството в духа на Русо и продължиха да експериментират. Налага се обаче от време на време да надникваме и във Волтеровия „Мохамед“, за да проумеем веднъж завинаги какво е загубила европейската култура с прекъсването на традицията. Волтер е последният от великите драматици, обуздали чрез гръцкия усет за мярка своята многолика, дорасла и за най-големите трагически бури душа, той съумя да постигне това, което никой немец досега не постигна, тъй като натурата на французите е много по-сродна с гръцката, отколкото е немската природа с гръцката; той е и последният велик писател, който в художественото овладяване на стила притежаваше гръцки слух, гръцка добросъвестност на творец, гръцка простота и прелест, както е и един от последните, съчетали в себе си най-висша свобода на духа с абсолютно антиреволюционни убеждения, без да бъде непоследователен и страхлив. Оттогава неспокойният съвременен дух, ненавиждащ всяка мярка и всяко ограничение, завладя всички сфери и увлечен отначало от треската на революцията, захвърли всички свои ограничения, за да си наложи по-късно сам юздите, когато го връхлетяха страхът и ужасът пред самия себе си ала този път бяха юздите на логиката, а не на художествената мярка. Наистина благодарение на това отхвърляне на оковите сега известно време имаме възможност да се наслаждаваме на поезията на всички народи, на всичко, поникнало в потайни кътчета, на всичко самородно, дивоцъфтящо, приказно красиво, с исполинска причудливост, като се започне от народната песен чак до „великия варварин“ Шекспир. Вкусваме от радостите на местния колорит и фолклорните костюми, останали досега напълно чужди за всички народи с художествена памет, използваме пребогато „варварските предимства“ на нашето време, изтъкнати от Гьоте срещу Шилер, за да постави в най-благоприятна светлина безформеността на своя фауст. Но докога?

Нахлуващият стихийен поток от всички стилове, на всички народи, ще трябва постепенно да отнесе пръстта, която все още би могла незабелязано и тихо да роди плод: всички поети трябва да станат експериментатори, подражатели, безразсъдно дръзки имитатори, колкото и голяма да е била изначалната им сила. Накрая и публиката, отучила се да вижда в обуздаването на изобразителната сила, в организираното овладяване на всички художествени средства същинската художествена дейност, ще трябва да цени все повече силата заради самата сила, багрите заради самите багри, мисълта заради самата мисъл, дори вдъхновението заради самото вдъхновение; съответно на това тя изобщо няма да може да се наслаждава на елементите и предпоставките на художествената творба, ако не са изолирани, докато най-сетне ще постави естественото изискване художникът да ѝ ги поднася също така изолирано. Да, наистина „неразумните“ окови на френско-гръцкото изкуство бяха отхвърлени, но с това незабелязано стана навик да се смятат за неразумни всички окови, всички ограничения. Така изкуството поема пътя към своето разпадане, като обаче нещо твърде поучително докосва всички фази на своето битие — зачатие, детството, несъвършенството и някогашните си дръзновения и безразсъдства; погубвайки се, то интерпретира своето зараждане и съзряване. Един от великите поети, на чийто инстинкт можем да се доверим напълно и в чиято теория липсва само тридесетгодишната практика — лорд Байрон, веднъж казал: „Що се отнася до поезията изобщо, колкото повече размишлявам по този въпрос, толкова повече в мен се затвърждава убеждението, че всички ние вкупом сме на погрешен път. Всички следваме една погрешна по своята същност революционна система нашето или следващото поколение ще стигне до същото убеждение.“ Това е същият Байрон, който казва: „Смятам Шекспир за най-лошия образец, макар и за най-изключителния поет.“ А нима зрялото художествено произведение на Гьоте от втората половина на живота му не казва поначало същото? Прозрението, с което той изпреварва бъдещето и редица поколения и ни дава пълното право да твърдим, че въздействието на Гьоте още не се е напълно осъществило и неговото време тепърва ще дойде. Именно поради това, че природата му го е държала дълго в плен на поетическата революция, тъкмо защото е имал възможността да се наслади до дъно на всичко онова, което като

нови находки, изгледи, помощни средства бе косвено открито чрез прекъсване на традицията и изровено сякаш изпод руините на изкуството, именно затова по-късното му вътрешно преображение и духовна пренагласа имат толкова голяма стойност: те означават, че е почувствал най-съкровено желание да възвърне на изкуството традицията и поне с фантазията на окото си да възпее в стихове старото съвършенство и завършеност на оцелелите развалини и колони на храма, ако силата на десницата му се окаже твърде слаба, за да гради там, където за разрушаването са били необходими огромни сили. Така той живее в изкуството, сякаш със спомена за истинското изкуство: чрез поезията си той възкресява спомена, тълкува стари, отдавна отминали епохи на изкуството. Естествено изискванията му по отношение на силата на новата епоха бяха неосъществими; ала болката от това бе щедро възнаградена от радостта, че някога са били осъществени и че в това осъществяване все още можем да участваме и ние. Не индивиди, а повече или по-малко идеални маски; не действителност, а алегорична обобщеност; темпоралният и локален колорит, замъглени до невидимост и митически осмислени; съвременните чувства и проблемите на съвременното общество, сбити в най-опростена форма, лишени от своите прелестни, вълнуващи, патологични свойства, изгубили въздействие във всеки друг смисъл, освен в артистичния, никакви нови сюжети, нови характери, а само старите, отдавна познати в техните непрестанни преображения и преосмисляния, това е изкуството, както го разбираше късният Гьоте, изкуството, както го творяха гърците, а така също и французите.

Какво остава от изкуството. — При определени метафизични предпоставки изкуството наистина добива много по-голяма стойност; например, ако се приеме, че характерът е непроменяем и че същността на света непрестанно намира израз във всички характери и действия: тогава художествената творба се превръща в образ на вечно неизменяемото, докато според нашето схващане художникът може да придаде на образа само преходна значимост, тъй като човек в своята цялост се развива и променя и дори отделният индивид не представлява нещо твърдо установено и неизменяемо. Така стои въпросът и с друга метафизическа предпоставка: ако приемем, че нашият видим свят е само явление, както предполагат метафизиците,

изкуството ще трябва да е доста близо до реалния свят, защото в такъв случай между света на явленията и въображаемия свят на художника би имало твърде голяма прилика, а останалата разлика дори би открийла по-релефно по-голямото значение на изкуството от значението на природата, тъй като изкуството изобразява еднообразното, типичното и образците в природата. Тези предпоставки обаче са погрешни, стигнем ли до този извод, ще запитаме: какво място следва да отредим тогава на изкуството? Преди всичко хилядолетия наред то е учило човека да наблюдава с интерес и радост живота във всеки негов образ и накрая е повишило емоционалния му градус дотам, че да се провикне: „Както и да е, животът е добър!“ Това учение на изкуството да се радваме на битието и да гледаме на човешкия живот като на къс природа, без бурното ни съпричастие, като обект на закономерно развитие това учение е враснало в нас и сега отново излиза наяве като всемогъща потребност на познаващия нагон. Бихме могли да се откажем от изкуството, но с това не бихме изгубили придобитата чрез него способност, също както отказвайки се от религията, не сме изгубили придобитите чрез нея възвишеност на чувствата и облагородяване на духа. Както изобразителното изкуство и музиката са мерило за действително придобитото и умножено чрез религията емоционално богатство, така след изчезване на изкуството посятата от него интензивност и многоликост на радостта от живота все отново продължава да търси удовлетворение. Човекът на науката е продължение на човека на изкуството.

Залезът на изкуството. — Също както на старини спомените от младостта озаряват с празничен блясък паметта ни, така и човечеството скоро ще се отнася към изкуството като към дълбоко вълнуващ спомен за радостите на младостта. Може би никога изкуството не е било изживявано толкова дълбоко и проникновено както днес, когато около него сякаш витае магията на смъртта. Нека си припомним онзи гръцки град в Южна Италия, който само един ден в годината продължава да чества своите гръцки празненства, потънал в тъга и облян в сълзи, че чуждото варварство все повече триумфира над родните му нрави. Вероятно никога елинското не е поглъщано с толкова наслада, навярно никъде не е отливало от този златоструен нектар с такова блаженство, както при тези отмиращи елини. Скоро на

художника ще се гледа като на някакъв прекрасен остатък, като на приказен чужденец, в чиято сила и хубост е имплицитно щастieto на отминали времена, ще му отдават почести, каквито не оказваме тъй лесно дори на себеподобните си. Може би най-доброто в нас е наследено от чувствата на минали времена, чувства, каквито днес едва ли можем да изпитаме непосредствено. Слънцето е залязло, но небосводът на живота пламти и все още сияе в заревото му, макар да е изчезнало от погледа ни.

[1] Древен град в Италия, прочут с храма си. — Бел. прев. ↑

[2] Джовано Лоренцо Бернини (1598–1680 г.) живописец и скулптор, представител на барока. ↑

[3] Хезиод (VIII в. пр. н. е.) — древногръцки поет от Беотия, създател на дидактическата поезия. — Бел. прев. ↑

[4] Ерида — богиня на раздора — Бел. прев. ↑

[5] Да поправим съдбата (фр.). — Бел. прев. ↑

[6] Тридневни или петдневни празници в древния Рим през декември в чест на бога Сатурн и „златното време“ на Сатурновия век на свободата и равенството. По време на празненствата робите получавали пълна свобода. — Бел. прев. ↑

[7] Любовен нагон. — Бел. прев. ↑

[8] Горгиан (ок. 483 — ок. 380 пр. н. е.) — древногръцки философ софист, основоположник на художествената проза. — Бел. прев. ↑

ГЛАВА V

БЕЛЕЗИ НА ВИСША И НИСША КУЛТУРА

Облагородяване чрез израждане. — Историята учи, че корените на един народ се съхраняват най-добре там, където преобладават хора с живо обществено чувство, произтичащо от сходство на техните традиционни и безспорни възгледи, значи от общата им вяра. В подобен народ укрепва добрият, активен морал, там индивидът научава да се подчинява, а характерът получава даром твърдостта, внушена му после и чрез възпитанието. Опасността за тези силни, изградени от еднородни, характерни индивиди общности се крие в постепенно засилващото се унаследено оглупяване, което съпътства всяка стабилност като нейна сянка. В тези общности духовният прогрес зависи от по-необвързаните индивиди, от много по-неуверените и морално по-слабите. Това са хората, които предприемат нещо ново или се опитват в най-различните области на живота. Безброй люде от този вид загиват като жертви на своята слабост, без да оставят видима следа. Обаче, погледнато изцяло, особено ако имат потомство, те разхлабват стегнатата тъкан на общността и от време на време нанасят на здравия ѝ елемент по някоя рана. И тъкмо в нараненото и с намалела съпротива място на този организъм сякаш се присажда нещо ново. Но за да поеме в кръвта си и да усвои този нов кълн, общността като такава трябва да е достатъчно силна. Навсякъде, щом предстои напредък, отклоняващите се от рода натури имат огромно значение. Всеки напредък в голям мащаб се предхожда от частична омаломощеност на общността. Най-силните натури задържат типа, а по-слабите му помагат да се усъвършенства.

Нещо подобно наблюдаваме и при отделния индивид: рядко явление е едно закърняване, осакатяване, дори порок или изобщо физическо, както и нравствено увреждане да не покаже някакво предимство в друго отношение. Така например болнавият човек от средата на някой войнствен и неспокоен род ще има може би повече основание да се задълбочи в себе си и по този начин да стане по-

уравновесен и по-мъдър, едноокият ще има едно по-силно зрящо око, слепият ще бъде вътрешно по-вглъбен, във всеки случай ще има по-остър слух. В този смисъл прословутата борба за съществуване не ми се струва единствената гледна точка, благодарение на която може да се обясни напредъкът или стабилизирането на един човек, на една раса. По-правилно е да съчетаем двата начина: от една страна, чрез оковаване на духовете в името на вярата и общественото чувство да се повиши стабилността, а, от друга, да се използва възможността за постигане на по-висши цели благодарение на обстоятелството, че израждащите се натури предхождат и водят до частични закърнявания и наранявания на стабилизиращата сила. Именно по-слабият по природа човек като по-нежен и по-уязвим е предпоставка за всеки напредък. Народ, чиято снага на места започва да закърнява и да отслабва, ала като цяло е все още силна и здрава, е в състояние да поеме бацила на новото и да го асимилира в своя полза. При отделния индивид задачата, която възпитанието поставя, гласи: да получи такава здрава и сигурна основа, че нищо да не е в състояние да го отклони от пътя му. Обаче после възпитателят не бива да го щади, а трябва да му нанася рани или да използва раните, причинени му от съдбата. А когато така възникнат и болката, и нуждата, в наранените вече места може да се присади нещо ново и благородно. Природата му като цяло ще го приюти в себе си, а облагородяването ще се прояви по-късно в плодовете ѝ. Колкото се отнася до държавата, Макиавели казва: „формата на управление е почти без значение, макар полуобразовани хора да мислят иначе. Висшата цел на държавническото изкуство би трябвало да е трайност, която уравновесява всичко останало, но е далеч по-ценна от свободата.“ Само при наличието на убедително обоснована и гарантирана трайност е възможно непрестанно развитие и облагородяващо присаждане изобщо. Естествено срещу това, както винаги, ще се брани опасният съдружник на всяка трайност — авторитетът.

Свободомислещият — едно относително понятие. — Свободомислещ наричаме онзи, който мисли по-различно, отколкото се очаква от него въз основа на произхода му, заобикалящата го среда, положението и професията му или въз основа на господстващите за времето възгледи. Той е изключението, обвързаните духове са

правилото. Те му натякват, че неговото свободомислие трябвало да се тълкува или като страст да се наложи на вниманието, или като резултат на свободна проява, а това означавало на действия, несъвместими с установения морал. Понякога се твърди, че едни или други свободни възгледи можело да се дължат на смахнатост или ексцентричност. Ала така говори единствено гласът на злобата, която сама не си вярва на думите, но с тях цели само да пакости. Доказателството за по-високото качество и острота на интелекта обикновено е изписано на лицето на свободомислещия, и то тъй ясно, че обвързаните духове го разбират твърде добре. Затова пък в останалите два варианта на свободомислието няма прикрита умисъл. Наистина много свободомислещи се формират по единия и по другия начин, но и принципите, до които ги изведоха тия пътища, се оказаха по-верни и по-убедителни, отколкото тези на обвързаните духове. За да опознаем истината, е важно да я направим наше притежание, не да изтъкваме подбудите, поради които я търсим, или начините, по които сме я открили. Ако имат свободомислещите право, обвързаните духове не са прави, безразлично дали първите са стигнали до истината от аморалност, а другите от аморалност са поддържали дотогава лъжата. — Впрочем за свободомислещия не е от значение да изповядва непременно по-правилни възгледи, а по-скоро да е скъсал с традиционния модел с успех или с неуспех. В повечето случаи той пак ще има на своя страна истината или поне търсецкия дух на истината: той дири причините, другите — вярата.

Силният, добрият характер. — Сковаността на възгледите, превърнала се чрез навика в инстинкт, води до така наречената сила на характера. Когато някой действа под напора на малко, но винаги едни и същи мотиви, в действията му се натрупва голяма енергия. Ако са съзвучни с основните принципи на обвързаните духове, тези действия биват признати и пораждат в техния извършител между другото и съзнанието за чиста съвест. Няколко мотива, енергийна дейност и чиста съвест съставят това, което наричаме сила на характера. Силният характер не познава многообразни възможности и разнопосочност на действието. Неговият интелект не е свободен, а обвързан, защото в определен случай ще му посочи може би само две възможности. Така че в единогодушие с цялата си природа той трябва по необходимост да

избира само между тях, и той ще го направи леко и бързо, тъй като не е изправен пред петдесет различни варианта. В ролята си на възпитател обществото се стреми да ограничи свободния избор на всеки човек, като му открива най-малкото число от възможности. Наистина то третира индивида като нещо ново, обаче се стреми да го превърне в повтарящ се шаблон. Ако първоначално се е появил като нещо непознато, несъществуващо дотогава, човек трябва да се превърне в нещо познато, вече съществувало. За едно дете казваме, че има добър характер, ако прояви сковаността, произтичаща от вече съществуващото. Заставайки на страната на обвързаните духове, детето за пръв път проявява своето пробуждащо се обществено чувство. Но по-късно въз основа на това обществено чувство то ще стане полезно за своята държава или съсловие.

Силният дух. — Сравнен с онзи, който има на своя страна традицията и не се нуждае от основания за своите действия, свободомислещият е винаги слаб, и то в действията: защото познава твърде много мотиви и гледни точки, а това познание го лишава от сигурна и опитна ръка. Но какви средства съществуват, за да стане той относително силен, така че поне да се задържи над водата и да не се остави да потъне безследно. Как възниква силният дух? В единствен случай това е въпросът за създаването на гения. Откъде идва енергията, ненадломимата сила, издръжливостта, която отделни натури, опълчвайки се срещу традицията, влагат в неутолимия си стремеж да добият напълно индивидуално познание за света?

Възникване на гения. — Находчивостта на затворника, с която той търси средства за освобождението си, най-хладнокръвното и най-продължителното използване от негова страна и на най-малкото предимство може да ни поучи с какви прийоми си служи понякога природата, за да създаде гения — дума, която моля да се разбира без всякакъв митологичен или религиозен привкус: тя го затваря в тъмница и разпалва до крайност горещото му желание да се освободи. Или друг нагледен пример: когато някой, заблудил се дълбоко в гората, с невероятна енергия търси посоката, която ще го изведе от нея, понякога открива и нов неизвестен дотогава път; ето така възникват и гениите, възхвалявани по-късно за тяхната оригиналност. Но както

вече се спомена, често някое осакатяване, закърняване или някой значителен недъг стават причина да се развие за негова сметка необичайно добре друг орган, тъй като освен своята функция той трябва да изпълнява допълнително още една. По този начин отгатваме произхода на една или друга блестяща способност. Нека тези общи бележки за възникването на гения бъдат валидни и за специалния случай, възникването на съвършения свободомислещ.

Гласът на историята. — Изглежда, че в общи линии историята ни дава следната поука за създаването на гения: изтезавайте и мъчете човешките подвиква тя на трите порока — завист, омраза и съперничество, подстрекавайте ги до крайност, един срещу друг, народ срещу народ, и то векове наред; може би тогава от възпламенената вече страхотна енергия изведнъж ще лумне също като изхвърчала встрани искра светлината на гения. А волята, сякаш е жребец, пощръклял от шпорите на ездача, се втурва в луд бяг и се прехвърля в друга област. Който осъзнае как се създава геният и би поискал да приложи и на практика средствата, с които обикновено природата си служи, би трябвало да стане толкова ненавистен и безогледен, както самата природа. Но кой знае, може и да сме се заблудили.

Гений и идеална държава като антиподи. — Социалистите желаят да осигурят благоденствие за максимален брой хора. Ако родината на това благоденствие — съвършената държава, бъде окончателно и трайно изградена, тогава тъкмо благоденствието би разрушило почвата, от която израства големият интелект, изобщо мощният по дух индивид: имам предвид разрушаването на огромната енергия. Когато изграждането на тази държава завърши, човечеството би се оказало твърде немошно, за да роди освен всичко и гения. Нямаше ли да е по-добре, ако животът запазеше суровия си насилнически характер, докато така се предизвикват все отново и отново първични диви сили и енергия? Да, но тъкмо топлото, отзивчиво сърце желае изкореняването на този насилнически и див характер, а най-любвеобилното сърце, което изобщо можем да си представим, би се стремilo най-страстно именно към това. А нали тъкмо неговата страст черпи своя плам, топлина, дори живот от същия този насилнически и див характер? И ето че най-любвеобилното сърце

иска разрушаването на своя фундамент, самоунищожението си, а нима това не значи, че иска нещо нелогично, че му липсва интелигентност. Най-висшата интелигентност и най-любвеобилното сърце не могат да съжителстват в една личност. Дори мъдрецът, определен да произнесе присъдата си над времето, се издига над добрината и я разглежда само като нещо, което трябва да се включи в общата равностметка на живота. Мъдрецът противостои на прекомерните желания на неинтелигентната добрина, защото за него е от жизнено значение да продължи съществуването на своя тип и накрая да осъществи появата на най-висшия интелект; поне няма да поощри основаването на „съвършената държава“, доколкото в нея намират място само слаби, изнурени индивиди. Затова пък Христос, когото нека сега си представим с най-горещото и любвеобилно сърце, насърчаваше оглупяването на хората, заставаше на страната на нищите духом и пречеше за създаването на висшия интелект: и това бе напълно консеквентно. Но и неговият антипод — съвършеният мъдрец спокойно можем да го предречем също по необходимост ще създава пречки за раждането на един Христос. Държавата е мъдро устройство за взаимна защита на индивидите: прекали ли се с нейното облагородяване, тя отслабва силата на индивида, дори го обезличава като човек, следователно изконната цел на държавата всецяло се осуetyава.

Зоните на културата. — Ако направим една съпоставка, би могло да кажем, че епохите на културата съответстват на различните климатични пояси, само че те следват една подир друга, а не са разположени както географските зони една до друга. В сравнение с умерената зона на културата, към която сме си поставили за задача да преминем, преходната зона създава, общо взето, представата за един тропически климат. Бурни противоречия, резки амплитуди между ден и нощ, светлина и мрак, огнена лава и разкош от багри, благоговение пред внезапното, тайнственото, вдъхващото ужас, пред светкавично връхлитащи бури, навред щедро разточителство на природни дарове от роговете на изобилието; а в нашата култура: светло, но не сияйно небе, чист, почти застинал въздух, рязък, да, понякога дори студен; така се открояват двете зони в съизмерението помежду си. Като гледаме как метафизичните представи с неимоверна мощ смазват и сломяват яростните страсти, имаме чувството сякаш диви тигри умират пред

очите ни, смачкани в сковаващата прегръдка на огромни змии; на нашия духовен климат липсват подобни случки, нашата фантазия е съдържана и дори на сън не ни се привижда това, което минали народи някога са видели наяве. Но нима тази промяна не би могла да ни направи щастливи, макар и да признаем, че с изчезването на тропическата култура художниците значително са оцетени и смятат нас, нехудожниците, за прекалено трезви и безчувствени? В този смисъл художниците навярно имат право да отричат „напредъка“, защото съмнително е наистина дали през последните три хилядолетия е отбелязан някакъв напредък в изкуството; също и мислител като Шопенхауер, привърженик на метафизиката, няма да намери основание за напредък, ако обозре последните четири хилядолетия с оглед на метафизичната философия и на религията. За нас обаче съществуването на умерената зона е вече напредък.

Ренесанс и Реформация. — Италианският ренесанс съдържаше в себе си всички положителни сили, на които дължим модерната култура: разкрепостяване на мисълта, незачитане на авторитета, тържество на образованието над благородническите титли, преклонение пред науката и научната история на човечеството, смъкване оковите на индивида, пламенен порив към правдивост и ненавист към фалша и голия ефект (този порив лумна неудържимо, обхващайки широк спектър от творчески натури, които в творбите си не изискваха от себе си нищо друго освен съвършенство и пак съвършенство, съчетано с най-висша нравствена чистота). Да, Ренесансът притежаваше положителни сили, които в досегашната ни модерна култура още не са добили същата мощ. Това бе златната епоха на столетието въпреки всички позорни петна и пороци. Срещу него издига ръст Немската реформация като енергичен протест на назадничави духове, които съвсем не бяха се преситили на средновековния светоглед и приемаха симптомите на неговото разпадане — изключителното опошляване и излагане на присмеха на религиозния живот, с дълбоко възмущение вместо, както подобава, с ликуване. Със своята северна сила и твърдоглавство те върнаха човечеството назад и насилствено предизвикаха контрареформация, това ще рече, католическо християнство на самоотбраната, което си служеше със средствата на насието и окупацията. А като забавиха с

две до три столетия пълното разцъфтяване и триумфа на науката, те попречиха и на органичното срастване на античния с модерния дух, и то може би завинаги. Голямата задача на Ренесанса не може да бъде изведена докрай, протестът на междувременно изостаналия немски дух (който през Средновековието прояви достатъчно разум и за свое добро се прехвърляше отново и отново от татък Алпите) предотврати това. Благодарение просто на една случайност в изключителната политическа констелация тогава Лутер оцеля и протестът намери поддръжници: а именно кайзерът го закриляше, използвайки неговата реформа като оръжие на натиск срещу папата. Но не по-малко бе облагодетелстван той тайно и от самия папа, който искаше да си послужи с германските протестантски князе като контраудар срещу кайзера. Без тези странни съгласувани шахматни ходове Лутер щеше да бъде изгорен като Хус, а зората на Просвещението щеше да изгрее може би малко по-рано и с по-красив блясък, отколкото сме в състояние да предполагаме сега.

Плодовете според сезоните. — Всяко по-добро бъдеще, което бихме пожелали на човечеството, е в известно отношение по необходимост и по-лошо: защото истинска утопия е да вярваме, че едно по-високо ново стъпало на човечеството ще обедини в себе си всички предимства на предишните стъпала, като създаде например и най-висшето изображение на изкуството. Всяко годишно време има по-скоро свои лични предимства и прелести и те изключват тези на останалите. Поникналото в областта на религията и в нейно съседство не може да поникне отново, ако вярата в нея е разрушена. Единствено заблудени, закъснели фиданки биха могли да ни подведат подобно на внезапно пробуден спомен за древното изкуство. Ала това е състояние, което подсказва наистина за някаква загуба, за липса на нещо, но съвсем не е доказателство за силата, от която би могло да се роди ново изкуство.

Сериозността на света нараства. — Колкото повече се повишава културата на един човек, толкова повече сфери се изплъзват от обсега на шегата, на иронията. Волтер благодареше от все сърце на небето, че е изнамерило брака и църквата и по този великолепен начин се е погрижило за нашето добро настроение. Обаче той и неговото време, а

преди него шестнадесетото столетие извлякоха докрай хумора от тези теми. Сега всичко, с което някой би се пошегувал в тази област, е закъсняло и най-вече твърде евтино, за да възбуди апетита на някой купувач. Нашето време пита за причините: то е епоха на сериозността. Кой би се заинтересувал сега да види в хумористична светлина разликите между действителност и претенциозна илюзия, между това, което човек е и което иска да представлява; усетът за тези контрасти въздейства много по-различно, когато се търсят причините. Колкото по-задълбочено изследва някой живота, толкова по-малко ще му се надсмива, но накрая може би ще се надсмее единствено на „задълбочеността на своите изследвания“.

Геният на културата. Ако някой поиска мислено да си представи един гений на културата, какъв образ би имал той? С лъжата, насието и безогледния егоизъм той борави умело като със собствени сечива, така че единствено му приляга името на зло демонично същество; и все пак неговите цели, тъй както проблясват [???

Възпитанието като чудо. — Интересът към възпитанието ще набере голяма мощ едва в мига, в който се откажем да вярваме в някой бог и неговото покровителство, също както при медицината, която можа да процъфти едва когато секна вярата в чудотворните лекове. Но и до ден днешен цял свят все още вярва в чудото на възпитанието. Та нима не виждаме с очите си как от абсолютното безредие, от хаоса на цели и неблагоприятно стечение на обстоятелствата израстват най-силните, най-плодовитите хора? Та как би могло да се осъществи това по нормален начин? Нека да разнищим по-подробно, да проверим по-грижливо и тези случаи, обаче чудеса никога няма да открием. Безброй хора, поставени при равни условия, загиват непрестанно, затова пък оцелелият индивид обикновено заяква, защото, издържайки на лошите условия благодарение на вродената си несломима сила, той я е укрепил и увеличил. Именно така се обяснява чудото. Възпитание, което не вярва вече в чудеса, трябва да се съобрази с три неща: Първо, колко е унаследената енергия? Второ, с какво може да се възпламени нова енергия? Трето, как може индивидът да се приспособи, към изключително многообразните изисквания на културата, без те да го смутят и погубят неговата самобитност — накратко, как да подредим

индивида в контрапункта на личната и на обществената култура, как да води едновременно мелодията и да бъде неин съпровод?

Бъдещето на лекаря. — Днес няма друга професия, която да допуска по-високо степенуване от тази на лекаря; именно след като и на лекарите на духа, на така наречените душелечители е забранено да упражняват заклинателното си изкуство под аплодисментите на публиката, а образованият човек изобщо ги отбягва. И все пак върхната точка в хуманитарното образование на лекаря сега не е постигната, макар да познава най-добрите нови методи и боравейки с тях, да съставя умело онези крилати заключения, изведени от въздействията към причината, прославилa диагностичите. Освен всичко това лекарят трябва да притежава сладкодумие и с него да предразположи всеки индивид така, че накрая да го накара да излее сърцето си; да е мъжествен до степен, че самата му поява да прогонва малодушието (червояда на всички болни); да е гъвкав като дипломат и да посредничи между такива, които се нуждаят от радост, за да оздравеят, и такива, които трябва (и могат) да зарадват други, за да се излекуват; да може с прозорливостта на полицейски инспектор и на адвокат да надникне в тайните на душата, без да ги издава — накратко, сега един добър лекар се нуждае от таланта и предимствата, произтичащи от изкуствата на всички останали категории на професии: въоръжен така, той вече е в състояние да стане благодетел на цялото общество като увеличава броя на добрите дела, на духовните радости и на плодотворните резултати, като предпазва от лоши помисли, намерения, подлости (чийто отвратителен източник е тъй често коремът), като създава една аристокрация на тялото и на духа (ставайки покровител на брака и негова спирачка), като добронамерено пресича пътя на всички така наречени душевни терзания и угризения на съвестта: едва тогава той ще се превърне от „медик“ в Спасител, без да е необходимо да извършва чудеса, но и без да допуска да го разпъват на кръст.

Отливката на камбана и аналогията ѝ с културата. Културата е възникнала като камбана, скрита под наметало от по-груба, по-проста тъкан. В диплите му се крие лъжа, насилие, неограничено многообразие от всички отделни личности и народи. Дали е дошло

време да снемем това наметало? Дали горещият метал се е втвърдил вече, дали добрите, полезните инстинкти, навиците на благородната душевност са усвоени тъй сигурно и повсеместно, че да престанем да се опираме на метафизиката и на заблудите на религията и да не се нуждаем от грубостта и насилието като мощна спойка между човек и човек, между народ и народ? Отговорът на тези въпроси не зависи вече от някакъв божии знак, а лежи в самите нас, в нашето собствено вникване и разбиране. Земната власт на човека в цялост трябва човекът да поеме в собствените си ръце, неговото „всезнание“ трябва зорко да бди върху по-нататъшната съдба на културата.

Циклопите на културата. — Който хвърли поглед към онези дълбоко набраздени котловини, където някога са били разположени глетчери, едва ли би повярвал, че ще настъпи време, когато на същото място ще израснат гори и ще се стелят поля и долини, прорязани от потоци. Същото развитие наблюдаваме и в историята на човечеството: най-дивите, първични сили рушат, но проправят пътя, така че тази им дейност се оказва полезна и необходима, за да положи основите за един бъдещ, по-хуманен нравствен ред. Опустошителните енергии — това, което наричаме зло са циклопите — архитекти и пътестроители на хуманността.

Утешително слово по повод на един безогледен напредък. — Нашето време прави впечатление на преходно състояние: старите светогледи, старите култури са отчасти все още налице, на новите липсват увереност и навик, и това ги прави незавършени и непоследователни. Струва ни се сякаш настъпва всеобщ хаос, сякаш старото си отива, а новото е негодно и все повече залянява. В същото положение се намира и войникът, който се учи да марширува, Известно време той е по-неуверен и по-безпомощен откогато и да било, защото мускулите се движат ту по старата, ту по новата система, а никоя не е спечелила още категорично победата. Ние залитаме, ала това не бива да ни плаши, подвеждайки ни да жертваме новопридобитото. И бездруго не можем да се върнем към старото, защото сме изгорили корабите. Остава ни единствено да сме храбри, каквото и да дойде след това. Само и само да напредваме, да не тъпчем на едно място! Може пък някога нашите усилия да се изтълкуват като

напредък. Не стане ли това, то нека думите на Фридрих Велики да важат и за нас, и то като утеха: „Ах, мой скъпи Зулцер, вие не познавате достатъчно тази проклета раса, към която принадлежим.“

Бъдещето на науката. — На този, който работи и издирва в нейната област, науката доставя огромно удоволствие, ала на онзи, който трябва да учи резултатите ѝ, тя не дава почти нищо. И тъй като всички важни открития на науката трябва постепенно да станат достъпни и всеобщи, то и малкото удоволствие секва: също както при достойната за удивление таблица за умножение, престанала отдавна да ни радва, докато я учим. Щом самата наука все повече ни лишава от радостта да работим в нея, а като поставя под съмнение утешителната роля на метафизиката, на религията и изкуството, ни ограбва и естественото чувство на радост, ето че пресъхва и най-богатият извор на удоволствие, на което човечеството дължи почти цялата си човечност. От това следва, че една висша култура трябва да даде човека с двоен мозък, нещо като две отделни мозъчни камери, с едната от които ще възприема наука, с другата — ненауката. Нека бъдат разположени една до друга, но изолирани и самостоятелни, защото това е повеля на здравето. Едната камера ще съдържа източника на силата, втората — регулатора. С илюзиите, едностранните увлечения, страстите ще се подклажда огънят, а с помощта на всеопознаващата наука ще се предотвратят злостните и опасни последици от едно прегряване. Ако не се задоволи това изискване на висшата култура, почти със сигурност може да се предриче по-нататъшното развитие на човечеството: колкото по-малко удоволствие ни доставя науката, толкова по-бързо интересът към истината секва. Илюзията, заблудата, фантастиката, тъй като са свързани с удоволствие, си възвръщат крачка по крачка отново извоюваното в миналото място. Следващата стъпка е разруха на науката и потъпкването ѝ в черната нощ на варварството. Човечеството трябва да започне от самото начало, да седне отново на стана и да затъче тъканта си по подобие на Пенелопа, след като я е разкъсало през нощта. Кой обаче ще ни даде залога, че всеки път ще намира силата за това?

Удоволствието от познанието. — Защо познанието като елемент от същността на изследователя и философа е свързано с удоволствие?

На първо място и преди всичко, защото с него човек осъзнава своята сила, следователно по същата причина, която прави забавни и гимнастическите упражнения, дори и да липсват зрители. На второ място, защото в процеса на познание ние се отърсваме от остарели възгледи, от техните представители и ставаме победители или поне се смятаме за такива. На трето място, защото дори и с най-незначителното новопридобито познание се чувстваме издигнати над всички и единствените, знаещи в случая истината. Тези три причини са най-важните за възникване на удоволствие, но според характера на човека, стремящ се към познание, съществуват и още много други странични основания. Доста значителен списък от тях предлагам на мястото, където едва ли някой би го потърсил, именно в моята параенетична студия върху Шопенхауер, чиито постановки могат да задоволят всеки ерудиран поклонник на познанието, макар и да възроптае срещу ироничната нота, лъхаща сякаш от тези страници. Защото ако е вярно, че за да се създаде един учен, е необходимо „сплавянето на цял куп човешки нагони и нагончета“, че ученият е в действителност един много благороден, ала не и съвършено чист метал, състоящ се от „сложна плетеница от импулси и дразнители“, то това също важи и за създаването и същината на хората на изкуството, на философите, на моралните гении — както и да гласят онези велики, прославени имена в споменатата студия. Всичко човешко заслужава с оглед на своето създаване иронично осмисляне; затова иронията в света е в такова изобилие.

Увеличаване на интереса. — Докато разширява своите знания, човек проявява интерес към всичко, той бързо съумява да открие ползната страна на даден въпрос и да определи точката, където може да попълни пропуск в образованието си или да потвърди някоя своя мисъл. Така скуката изчезва все повече и повече, ала с нея изчезва и прекомерната емоционална възбуда. Накрая този човек се движи сред хората както природоизпитателят сред растенията, възприемайки се за някакъв феномен, разпалващ се единствено от собствения си познавателен нагон.

Умението, не знанието, овладяно чрез науката. Значението на това, че временно сме се занимавали сериозно с някоя сериозна наука, не трябва да се дири в нейните резултати; защото в сравнение с морето

от научни познания те ще бъдат само една разливаща се капчица. Това обаче ще ни обогати с допълнителна енергия, способност да правим изводи, жилавост, издръжливост, научавайки ни по този начин да постигаме една цел целесъобразно. В този смисъл е много ценно, с оглед на всяка последваща дейност, човек да се е занимавал някога с наука.

Младежка привлекателност на науката. — Диренето на истината днес има между другото още привлекателности поради това, че навсякъде тя се откроява ярко върху фона на сивата и омръзнала ни вече заблуда. Но за съжаление тази привлекателност е на път да изчезне; наистина сега ние живеем в младежкия период на науката и свикнахме да тичаме след историята като след някое красиво момиче; но какво ще стане, ако тя някой ден се превърне в застаряла, навъсено гледаща жена? Почти всички науки стигнаха до основните си прозрения едва в последно време, а възможно е да са все още обект на търсения. Колко по-различна е тази възбуда, отколкото ако всичко съществено е вече открито и за изследователя е останала само жалка есенна поснопница (подобно чувство не е изключено да ни завладее в някоя историческа дисциплина).

Статуята на човечеството. — Геният на културата постъпва като Челини, когато е изливал своята статуя на Персей: масата от разтопен метал заплашвала да не достигне, а е трябвало да стигне; тогава той започнал да хвърля в нея паници, чинии, каквото му паднело под ръка. Също така и геният хвърля в сплавта заблуди, пороци, надежди, илюзии и други неща от по-прост и от по-благороден метал, защото статуята на човечеството трябва да се излее и завърши. Какво пречи, че тук-там е вложен и по-некачествен материал?

Тираните на духа. — Животът на гърците блести само там, където пада лъчът на мита, а иначе е забулен в мрак. И все пак гръцките философи се лишават именно от този мит: не изглежда ли сякаш са искали да избегнат слънцето и да седнат в сянката, в лоното на здрача? Ала никое растение не страни от светлината; всъщност онези философи търсеха само едно по-силно светещо слънце, за тяхя. Впрочем сега се възхищават от евангелието на костенурката. Днес

историческото мислене се свежда почти изцяло до израза който сякаш важи за историята на всички времена — „колкото се може по-малко дела за колкото се може по-дълго време“! Ах, но гръцката история пък тече тъй бързо! Никога вече не се е живяло така разточително, така стихийно. Не мога да повярвам, че историята на гърците е поела онзи естествен път на развитие, за който така много я възхваляват. А и самите гърци бяха прекалено многостранно надарени, за да напредват постепенно, стъпка по стъпка, по маниера на костенурката в състезанието ѝ с Ахил: а нали тъкмо това наричаме естествено развитие. При гърците нещата вървят бързо напред, ала също толкова бързо и надолу; цялата машина се придвижва с такова ускорено темпо, че един-единствен камък, хвърлен в колелата ѝ, я пръсва. Подобен камък например представляваше Сократ; само за една нощ бе унищожено така възхитителното дотогава ритмично, естествено и твърде бързо развитие на философската наука. Не е безполезен въпросът дали Платон, незасегнат от Сократовата магия, не би открил някой още по-висш тип на философ, останал за нас завинаги изгубен. Извърнем ли очи към епохата преди него, сякаш надникваме в скулптурно ателие, изпълнено с такива типове. Изглежда обаче, че шестото и петото столетие са обещавали все пак нещо повече и още по-възвишени неща, отколкото самите те са могли да създадат; за съжаление всичко останало само с обещаването и възвестяването. И все пак едва ли има по-голяма загуба от тази да се лишим от един тип, от една нова, останала дотогава неоткрита висша възможност на философския живот. Голяма част от по-старите философски типове не са ни завещани дори както се следва; всички философи от Талес до Демокрит ми се виждат извънредно трудно различни. Който обаче сполучи да пресътвори тези образи, той ще общува със създания от най-чист, най-мощен духовен тип. Тази способност обаче се среща рядко, тя липсва дори на по-новите гърци, които се занимават с учението на древната философия; особено Аристотел е сякаш сляп за описаните типове. И така, изглежда като че ли тези прекрасни философи са живели напразно или задачата им е била само да подготвят словоохотливите и жадни за спорове многобройни ученици от Сократовските школи. Както споменахме, тук се забелязва някаква празнина, някакъв срыв в развитието; случило се е, изглежда, голямо нещастие и единствената статуя, по която разпознали смисъл и целта

на онова велико ваятелство, подстъпът към истинското дело, се е строшила или е излязла несполучлива; какво в действителност се е случило остава завинаги тайна на скулптурното ателие. Това, което стана с гърците, а именно, че всеки голям мислител, вярвайки, че абсолютната истина е само негово достояние, се е превърнал в тиранин, както и че историята на духа при гърците е добила онзи насилнически, прибързан и опасен характер, отразен и в политическата ѝ история — този вид събития не се бяха изчерпали и спрели дотук: много подобни неща бяха проникнали поради наивната и чистата съвест на гръцките философи и в най-ново време, макар постепенно все по-рядко и едва ли по-многобройни. Защото изобщо гласът на антиучението и скепсиса звучи сега твърде мощно, твърде ясно. Периодът на тираните е отминал. Естествено в сферите на повисшата култура винаги ще трябва да има господство, ала отсега нататък то е в ръцете на олигархите на духа. Въпреки цялата си пространствена и политическа разделеност те образуват общество от съпринадлежащи си членове, които се познават и признават, колкото и каквито и публични преценки да разпространяват в благосклонните или неблагосклонните си критики, въздействащи върху масите писатели от всекидневници и списания. Духовното превъзходство, което в миналото разединяваше и създаваше врагове, сега се стреми да обединява: как биха могли отделните индивиди да се себеутвърдят и да плуват по собствен път в руслото на живота, сами срещу всички течения, ако не виждаха себеподобните си да живеят тук и там при същите условия и ако не поемеха ръката им в борба, както с охлократичния характер на полудуховността и полуобразованието, така и срещу опитите в определен момент с помощта и влиянието на масите да се наложи тиранията? Олигархите се нуждаят един от друг, те се радват взаимно един на друг и разпознават отличителните си белези и въпреки това всеки един от тях е свободен, той воюва и побеждава на своето място и предпочита да загине, отколкото да се подчини.

Омир. Най-крупното събитие в гръцката култура остава все пак това, че Омир стана тъй рано панелински. Цялата духовна и човешка свобода, постигната от гърците, почива на този факт. Същевременно обаче това означава истинска съдбоносна участ на гръцката култура,

защото като централизира, Омир става все по-повърхностен и пренебрегва по-сериозните инстинкти на независимостта. Понякога от най-дълбоките недра на елинската природа се надигаше бунт срещу Омир; ала победител оставаше винаги той. Всички големи духовни сили оказват наред със своето освобождаващо и потискащо въздействие; естествено има разлика дали Омир, Библията или науката тиранизират хората.

Дарование. — В човечеството, достигнало толкова високо равнище като сегашното, човек поначало носи в себе си много заложиби. Всеки притежава вроден талант, ала само у малцина е вродена и култивирана онази мяра от упоритост, издръжливост, енергия, за да стане той наистина талант или да стане това, което е, а то значи: да го излее в творби и дела.

Духовитият — надценен или подценен. — Неотдадени на наука, ала надарени люде ценят всяка проява на дух, все едно дали тя по своя замисъл е правилна или неправилна. Преди всичко те искат човекът, който общува с тях, да ги забавлява добре с духовитостта си, да ги насърчава, възпламенява, да ги увлича в сериозните и в шеговитите региони на мисълта и на всяка цена да ги закриля от скуката като най-мощния талисман. Затова пък хората, отдадени на наука, знаят, че духът на науката трябва да обуздава най-строга дарбата към всевъзможни хрумвания: не онова, което блести, свети, възхищава, а често невзрачната, скромна истина е плодът, който той би искал да тръсне от дървото на познанието. Като Аристотел и той не бива да прави разлика между „скучното“ и „духовитото“, неговият демон го води както през пустинята, така и през тропическата растителност, за да се радва навсякъде само на всичко истинско, устойчиво, самородно. При невзрачни учени това поражда пренебрежение и съмнение към духовития човек изобщо, а, от друга страна, духовитите хора често изпитват неприязън към науката: както например почти всички хора на изкуството.

Изучаване на много езици. — Изучаването на много езици пълни паметта с думи вместо с факти и мисли, докато всъщност тя е съсъд, който при всеки човек може да приеме само точно определено

количество съдържание. Изучаването на много езици е вредно още и доколкото събужда вярата в притежаването на някои умения, а то и действително придава известна привлекателност и престижност в общуване; но освен всичкото вреди и косвено, като противодейства да се усвоят солидни познания, и на намерението да се заслужи по почтен начин уважението на хората. И накрая изучаването на много езици е бравдвата, която удря в корена по изострения усет на собствения майчин език; така той бива непоправимо увреден и унищожен. Двата народа, които дадоха на света най-големите стилисти — гърците и французите, не изучаваха чужди езици. Но тъй като общуването между хората наложително ще става все по-космополитично, както например един добър търговец в Лондон дори вече и сега трябва да се разбира с хората писмено и говоримо на осем езика, то естествено изучаването на много езици става необходимо зло; доведено до своята крайност обаче, то ще принуди човечеството да намери някакъв лек срещу него; така в далечното бъдеще ще има за всички люде един нов език, отначало за търговски нужди, после като език за духовно общуване изобщо и това е така сигурно, както че някога ще има въздухоплаване. Защо иначе езикознанието би изследвало в течение на векове законите на езика и отсявало необходимото, ценното, утвърденото във всеки отделен език?

Изкуството да се чете. — Всяко силно и независимо движение е едностранчиво; то се приближава към движението

Изкуството да се вадят заключения. — Най-големият напредък, който хората са направили, се състои в това, че се научиха правилно да заключават. Това съвсем не е толкова естествено нещо, както приема Шопенхауер, когато казва: „Да заключават са способни всички, да преценяват — малцина“, а бе научено по-късно, но дори и сега не е истински утвърдено. Погрешното заключаване е правило за по-стари времена: митологиите на всички народи, техните магии и суеверия, техният религиозен култ, тяхното право са неизчерпаеми находища за доказателства на тази мисъл.

Годишните пръстени на индивидуалната култура. — Силата и слабостта на духовната продуктивност съвсем не зависят от

унаследената дарба, а от вложената в човека творческа енергия. Повечето млади тридесетгодишни интелигенти започват от тази точка на ранно слънцестоене на живота си да се връщат назад и изгубват желание за нови духовни обрати. Но именно заради благото на непрестанно разрастващата се култура се появява незабавно нужда от ново поколение, което също няма да отиде много напред; защото за да навакса културата на бащата, синът трябва да изразходва почти цялата енергия, която бащата е притежавал на онова жизнено стъпало, на което е създал сина; с малкия излишък синът продължава нататък (и понеже пътят се изминава повторно, се придвижва малко по-бързо; за да научи това, което е знаел бащата, синът не изразходва толкова много сили). Изключително енергични и продуктивни хора, например Гьоте, изминават път, равен по измерение на пътя, който едва ли не четири поколения едно след друго могат да изминат. Ето защо такива хора напредват прекалено бързо, така че другите успяват да ги настигнат едва в следващото столетие, и то може би не изцяло, тъй като честите прекъсвания накърняват сцеплението на културата и последователността в развитието ѝ. Днес хората все по-бързо достигат фазите на духовната култура, извоювана в течение на историческото развитие. Понастоящем те встъпват в културата като увлечени в религията деца и може би в десетата година от живота си проявяват крайна интензивност в изживяването на това чувство, после преминават към олекотени форми (пантеизъм), докато се приближат и към науката; там изцяло се отърсват от представите за Бог, за безсмъртие и други подобни, обаче се поддават на магията на метафизичната философия, но впоследствие намират и нея за недостоверна, затова пък изкуството, изглежда, им доставя все по-голямо удовлетворение; така че известно време метафизиката продължава да ги занимава и да съществува само като обект на творческото превъплъщение в изкуство или като творчески просветлено настроение. Обаче научният дух става все по-властен и повежда човека към естествените науки и историята, или по-точно към най-строгите методи на познанието, докато на изкуството се отдава все по-снижодително и по-безпретенциозно значение. Всичко това днес се случва обикновено през първите години след тридесетте в живота на един човек. Това е рекапитулацията на една трудова дейност, с

осъществяването на която в продължение на тридесет хиляди години човечеството може би се е съсипало вече.

Връщане, не изоставане. — Който в момента се залавя с духовното си изграждане, подтикван все още от религиозни пориви, и после живее може би доста дълго време в сферата на метафизиката и изкуството, бездруго се е върнал назад и започва състезанието с други модерни хора при неблагоприятни обстоятелства: привидно този човек губи пространство и време. Но тъй като е пребивавал в региони, където вътрешният плам и енергията се разгарят неудържимо, а мощта блика безспир сякаш вулканична лава от непресъхващ извор, то стига да се е откъснал навреме от онези сфери, толкова по-бързо ще напредва сега той; стъпките му са като окрилени, гърдите му са се научили да дишат спокойно и ритмично. Този човек се е оттеглил само за да освободи достатъчно пространство за скока си: в това връщане може да се таи дори нещо ужасно, нещо заплашително.

Микрокосмос и макрокосмос на културата. — Най-добрите находки в културата човек прави в самия себе си, когато открие, че вътре в него се разпореждат две хетерогенни сили. При предпоставката, че някой се вживява така силно в любовта към изобразителното изкуство или музиката, както се увлича и от духа на науката, и му се струва невъзможно да премахне това противоречие чрез унищожаването на едната и пълното развихряне на другата сила, тогава единственият изход за него е да създаде от себе си една толкова голяма обител на културата, че макар и на различните ѝ краища, тези две сили да могат да я обитават, като между тях намерят подслон по-незначителни, омиротворяващи сили, с надделяващо въздействие, за да изгладят при нужда възникналия спор. Ала подобна обител на културата в отделния индивид ще показва пълно сходство със строителството на културата за цели периоди от време и ще се изрази в аналогична, непрестанно действаща върху него поука. Защото навсякъде, където голямата архитектура на културата е достигала своя разцвет, задачата ѝ е била чрез грандиозно натрупване на останалите в по-слаба степен антагонистични сили да принуди към сговор враждебните сили, без заради това да ги потиска и да им поставя окови.

Щастие и култура. — Гледката в местата на нашето детство — градинската беседка, църковният двор с гробовете, езерото и гората — всеки път отново дълбоко ни покъртва и поражда страдание. Завладява ни истинско съжаление към нас самите, та нали сме изтърпели и изстрадали оттогава толкова много! А тук заварваме всичко тъй както сме го оставили — непобутнато, спокойно, вечно: само ние сме станали други, безкрайно чувствителни и неспокойни. Дори откриваме познати хора, които зъбът на времето не е засегнал повече, отколкото да речем някой дъб — селяни, рибари, дървари, те са си все същите. Вътрешното потресение, самосъжалението пред лика на нисшата култура е белег на висша култура, а от това следва изводът, че дори и да я притежавахме, щастието ни не би нараснало. Значи, който иска да пожъне щастие и удобство в този живот, нека винаги да отбягва висшата култура.

Как да направим живота си по-лек. — Главното средство да направим живота си по-лек е да идеализираме всички негови процеси. Но за да си изясним добре какво значи идеализиране, нека се обърнем към живописиста. Художникът иска от зрителя да не се взира и да не впива зорко погледа си в картината, дори го принуждава да се оттегли на известно разстояние и да я съзерцава оттам; той е длъжен да прецени точно отдалечеността на зрителя от платното, да, той дори трябва да предвиди също така точно степента на проникателност в погледа на своя зрител! За подобни неща той изобщо не бива да се колебае. Следователно всеки, който иска да идеализира живота си, не трябва да се вглежда отблизо в него, а винаги да задържа погледа си на известно разстояние от него. Гьоте например владееше това изкуство.

Висшата култура е по необходимост криворазбрана. — Който е опънал само две струни на своя инструмент както учените, които освен нагона към знание имат само още един, всаден им от възпитанието — религиозен, той не разбира хората, които умеят да свирят на повече струни. На същността на висшата многострунна култура се дължи това, че винаги е тълкувана погрешно нисшата; както например се случва, когато изкуството служи за прикрита форма на религиозния култ. Наистина хора, които са само религиозни, разбират дори науката

като дирене на религиозното чувство, тъй както глухонемите не познават музиката, ако тя не е видимо движение.

Елегия. — Може би предимствата на времето ни водят със себе си отдръпване, а понякога и подценяване на *vita contemplativa*. Ала трябва да признаем, че нашата епоха е бедна откъм големи моралисти, че Паскал, Епиктет, Сенека, Плутарх почти вече не се четат, че труд и прилежание иначе в сонма на великата богиня Здраве върлуват сякаш между другото и като болест. Тъй като за размисъл липсва време, а на размисъла липсва спокойствие, то гледища, отклоняващи се от общоприетите, изобщо вече не се вземат под внимание; задоволяват се с това да ги мразят. При неимоверно ускорения ход на живота духът и зорът привикват към полу или погрешно разглеждане и преценяване и всеки започва да прилича на пътниците, които опознават страната и народа единствено от влака. Независимото и съдържано поведение на просветения се смята едва ли не за вид безумие, свободният дух се zlepоставя, и то от учени, които в изкуството му да наблюдава и разглежда нещата не съзират собственото си нравешко усърдие и екзактност и на драго сърце биха го заточили в един-едничък ъгъл на науката: всъщност нему е възложена една много по-различна и по-висша задача, именно да командва от уединената си позиция цялата армия от учени и хора на науката и да им покаже пътищата и целите на културата. Елегия като току-що изпятата навярно си върви с времето и от само себе си, при едно триумфално завръщане на гения на съзерцанието ще заглъхне.

Основен недостатък на дейните люде. — Обикновено дейните люде не развиват по-висша дейност: имам предвид индивидуалната. Като чиновници, търговци, учени, ще рече, като хора от определена категория, те са дейни, не обаче и като ярко изразени отделни и неповторими личности; в този смисъл те са бездейни. Нещастieto на дейните люде е, че дейността им почти винаги е малко неразумна. Ето например излишно е да питаме банкера, който трупа пари, за целта на неуморната му дейност: тя е неразумна. Дейните люде се търкалят подобно на камъка според капризните закони на техниката. Човеците се делят както през вековете, така и днес още на роби и на свободни;

защото, който не разполага с две трети от деня за себе си, е роб, все едно какъв е той: държавник, търговец, чиновник, учен

Модерното неспокойство. — Оживлението, станало днес модно за хората, се засилва все повече и повече по посока към Запад, така че докато американците си представят обитателите на Европа в цялост за същества, обичащи спокойствието и приятния живот, в действителност те хвърчат насам и натам подобно на пчели и оси. Това оживление нараства дотолкова, че висшата култура не е повече в състояние да дава своите плодове; сякаш годишните времена следват прекалено бързо едно след друго. Поради липса на спокойствие нашата цивилизация се изражда в ново варварство. По никое друго време дейните хора, ще рече не намиращите покой, не са били на по-голяма почит. Затова една от необходимите корекции, която трябва да се предприеме в характера на човечеството, е да се засили в голям мащаб елементът на вглъбеност. А всеки, който още отсега е в ума и в сърцето си спокоен и отмерен, има право да вярва, че притежава не само добър темперамент, но и една всеобщо полезна добродетел и с нейното съхраняване изпълнява дори една по-възвишена задача.

Доколко дейният човек е ленив. — Мисля, че всеки човек трябва да има собствено мнение за всяко нещо, за което е възможно да съществуват мнения, тъй като самият той е нещо индивидуално и неповторимо и заема към всички останали неща ново, небивало досега отношение. Ала леността, заложена в основата на душата на дейния човек, го възпира да черпи вода от собствения си кладенец. Със свободата на мненията положението е същото както със здравето; и двете са индивидуални, и от двете не може да се извлече общовалиден принцип. Онова, от което един индивид се нуждае за здравето си, за другия е причина за заболяване; също и някои пътища към свободата на духа могат да придобият, за индивиди, достигнали високо ниво в развитието си, значение на пътища към робството.

Censor vitae. Смяната на любов и омраза в продължение на дълго време е израз на вътрешното състояние на човек, който иска да бъде свободен в преценката си за живота; той не забравя и не подминава нищо, и добро, и лошо. Най-сетне, когато душата му е изписана цялата

с придобивките на неговия опит, той няма да презре и намрази живота, но няма и да го обича, а издигнал се над него, ще го съзерцава ту с радост, ту с тъга и подобно на промените в природата ще е ту в лятно, ту в есенно настроение.

Страничен успех. — Който наистина иска да стане свободен, той ще загуби без всякаква принуда склонността към грешки и пороци; ядът и недоволството също ще го спохождат все по-рядко. Неговата воля не иска нищо по-настойчиво от познанието и средствата да го постигне, а това ще рече: трайното състояние за плодотворна дейност към познанието.

Значението на болестта. Когато човек е болен на легло, между другото открива, че обикновено източник на болестта са неговата работа, сделките или обкръжението му и те са му отнели трезвия и ясен поглед върху себе си: до тази мъдрост човек достига благодарение на свободното време, което му налага болестта.

Емоции на село. Когато човек няма сигурни, спокойни линии на житейския си хоризонт, напомнящи планински вериги и безбрежни лесове, то най-съкровената му воля възроптава, разсейва се и почва да ламти като волята на човека от града: той е лишен от щастие и не дарява щастие.

Предпазливостта на свободните духове. Свободомислещи люде, отдали живота си на познанието, много скоро ще стигнат до извода, че са постигнали външната, видима цел в живота си, както и окончателно затвърдено отношение към обществото и държавата; така например те с радост ще се задоволят с някоя малка служба или състояние, достатъчно колкото да преживяват добре; защото ще устроят живота си така, че едно голямо преобразуване в сферата на материалните блага, дори рухване на политическите системи да не обърне и техния живот. За тези неща те изразходват колкото е възможно по-малко енергия, за да се потопят после с всички натрупани сили, сякаш поемайки дълбоко дъх, в елемента на познанието. При това те могат да се надяват да проникнат дълбоко и в същината на нещата. Подобен дух ще предпочете да вземе от някое събитие само един-единствен детайл,

той не обича нещата в цялата им разлатост и богатство на гънките; защото не желае да се замотава в тях. И нему са познати делниците на робството, на зависимостта, на слугуването. От време на време обаче е нужно да отпразнува една неделя на свободата, иначе няма да бъде в състояние да издържи живота. Възможно е дори и любовта му към хората да бъде предпазлива и някак бързолетна, защото желанието му е да се впуска в света на влеченията и заслепението само доколкото е необходимо за целта на познанието. Свободният дух трябва да има увереността, че геният на справедливостта ще се застъпи за своя питомец и последовател, в случай че нечий гласове го обвиняват в липса на любов. В начина му на живот и на мислене се крие изтънчен героизъм, който за разлика от по-грубия му събрат се отвращава от шумната почит на тълпата и обикновено изминава и напуска живота незабелязано. Из каквито и лабиринти да е бродил, под каквито и подмолни скали да се е провирал неговият бързей, излезе ли на светлина, струи ясен, ефирен и почти безшумен по своя път, пропускайки слънчевия лъч чак до дъното си.

Напред. И така, да вървим напред по пътя на мъдростта с твърда стъпка и с упование! Какъвто и да си, черпи от извора на собствения си опит! Отхвърли недоволството от собственото си същество, прости си своето лично Аз, защото в теб има във всеки случай една стълба със сто стъпала, по които можеш да се изкачиш към познанието. Епохата, в която за жалост се чувстваш захвърлен, те облажава за това щастие; тя ти подвиква, че още сега си бил достоен за опита, от който хората на бъдещето може би ще са лишени. Не се презирай за отминала набожност; проучи основно колко чист достъп си имал до изкуството. Нима не можеш с помощта тъкмо на този опит да извървиш по-разумно огромни разстояния от пътя, който човечеството е извървяло? Нима тъкмо на тази почва, която впрочем толкова много те отблъсква, на почвата на нечистото мислене, не са израснали много от най-разкошните плодове на по-стари култури? Човек трябва да е обичал религията и изкуството като майка и кърмачка — в противен случай не може да стане мъдър. Обаче ние трябва да се издигнем над тях, трябва да ги надраснем; останем ли в техен плен, няма да ги разберем. Също така основно трябва да си съкровено запознат с историята и с предпазливата игра на везните: „от едната страна — от другата

страна“. Тръгни назад, стъпи в дирите, които човечеството е оставило по своя голям страдалчески път през пустинята на миналото: така най-сигурно ще се поучиш накъде не може или не трябва да отива всяко бъдещо човечество. И докато с все сила искаш да доловиш как ще се оплете възелът на бъдещето, твойт собствен живот добива стойността на инструмент и средство към познанието. В твоя власт е да постигнеш щото всичко изживяно — опитите, кривите пътеки, грешките, заблудите, страстите, твоята любов и надежда, да се разтворят без остатък в твоята цел. Тази цел е да станеш самият ти една необходима верига от културни брънки и по тази необходимост да съдиш за необходимостта в хода на всеобщата култура. Когато погледът ти е достатъчно укрепнал, за да съзреш дъното в тъмния кладенец на съществото си и на твоето познание, може би в огледалото му ще се отразят и по-далечни съзвездия на бъдещи култури. Смяташ ли, че подобен живот с подобна цел е твърде мъчителен, твърде много лишен от приятни преживявания? В такъв случай още не си научил, че няма по-сладък мед от този на познанието и че надвисналите облаци на твоята печал трябва да ти послужат за виме, от което да доиш млякото на живителната си отрада. И едва когато дойде старостта, истински ще познаеш, че си се вслушал в гласа на природата, на онази природа, която владее над целия свят чрез радостта: същият живот, който достига своя връх в старостта, има своя връх и в мъдростта, в онзи мек слънчев блясък на постоянна духовна ведрост; ти ще станеш и двете, и старостта, и мъдростта, на превала на живота, така го пожела природата. Тогава е време и няма защо да се сърдиш, че приближава мъглявината на смъртта. Към светлината, нека това е последното ти движение, ликуващият вик на познанието — последният ти звук.

ГЛАВА VI

ЧОВЕК В ОБЩУВАНЕ С ДРУГИТЕ

Доброжелателна преструвка. — В общуването ни с хора често изниква нужда от доброжелателна преструвка, тъй сякаш не сме прозрели мотивите за действията им.

Копия. — Ние неведнъж се натъкваме на копията, ще рече на двойниците на именити люде; и мнозина — също както и с картините — харесват копията повече от оригиналите.

Ораторът. — Случва се някой да говори извънредно разумно и уместно и пак целият свят да крещи в полза на противното: именно защото думите му не са адресирани до целия свят.

Липса на доверие. — Липсата на доверие между приятели е грешка, която не може да се порицае, без да стане неизлечима.

Най-опасният партиец. — Във всяка партия има по някой, който с прекалено праволинейното си тълкуване на партийните принципи възбужда в останалите желание да се откажат от нея.

Два вида равенство. — Неутолимата страст към равенство може да се изрази така, че или да ни се иска да смъкнем на нашето равнище всички останали (чрез принижаване, лишаване от достъпа до литература, препъване), или заедно с всички да се издигнем нагоре (чрез признание, подпомагане, радост от чуждата сполука).

Предпочитание към отделни добродетели. — Ние не отдаваме особено значение на притежанието на някоя добродетел, докато не забележим пълното ѝ отсъствие у нашия противник.

Защо противоречим. — Човек често противоречи на някое мнение, докато всъщност му е несимпатичен само тонът, с който то се поднася.

Доверие и интимност. — Ако някой се старае да създаде насила интимни отношения с една личност, обикновено не е сигурен дали притежава доверието ѝ. Който е сигурен в доверието на другия, не държи много на интимността.

Равновесие в приятелството. — В отношението ни към друг човек истинското равновесие в приятелството понякога се възстановява, като поставим в собственото блюдо няколко зрънца от неправдата.

Най-опасните лекари. — Най-опасните лекари са тези, които като родени актьори, овладели до съвършенство изкуството на подвеждането, имитират, че са родени за лекари.

Как се печелят смели хора. — Смели хора могат да се увещаят за някое дело, ако то се представи за по-опасно, отколкото е всъщност.

Когато чакаме. — Сигурно средство да ядосаш хората и да предизвикаш у тях лоши помисли е да ги накараш да чакат дълго. Това прави човека аморален.

Суетата на езика. — Все едно дали човек прикрива своите лоши качества и пороци или откровено ги признава, и в двата случая суетата се опитва да извлече изгода за себе си; достатъчно е само да проследим пред кого прикрива той тези качества и пред кого говори честно и открито.

Деликатност. — Желанието да не засегнем някого, да не пренебрегнем някого, може да е признак колкото за справедлива, толкова и за страхлива душевна нагласа.

Условие при спор. — Който не умее да охлажда мислите си с лед, не бива да се излага на жаркия зной на спора.

Общуване и самонадеяност. — Човек отвиква от самонадеяността, когато се движи винаги в среда на заслужили хора; самотният живот насажда високомерие. Младите хора са самонадеяни, защото общуват със себеподобните си, а те са едно нищо, което с удоволствие би искало да мине за нещо.

Мотив за атака. — Човек атакува някого не само за да го нарани, да го победи, а може би и само за да осъзнае силата си.

Ласкателство. — Личности, които искат при общуване да притъпят чрез ласкателства предпазливостта ни, прилагат едно опасно средство, наподобяващо сънотворното хапче, което ако не ни приспи, ще ни разсъни и ще разбуди още повече бдителността ни.

Добър писмописец. — Човек, който не пише книги, а много размишлява и се движи в незадоволителна компания, обикновено става добър писмописец.

Най-грозното нещо. — Доста е съмнително дали един пътешественик, кръстосвал надлъж и нашир, е открил някъде в света по-грозни региони, отколкото в човешкото лице.

Съчувстващите. — Съчувстващите, същите, които по всяко време се притичват на помощ в нещастие, рядко са едновременно и сърадващи: те нямат поле за действие в моменти на щастие при другите, стават излишни и губят чувството си за превъзходство; затова и лесно проявяват неудоволствие.

Да предвидим неблагодарността. — Който подарява нещо голямо, не среща благодарност: защото надареният вече с приемането му се натоварва с твърде тежко бреме.

В компанията на неодухотворени. — Никой не благодари на одухотворения човек за учтивостта, когато той се приравнява към

компанията, в която не е учтиво да проявяваш дух.

В присъствие на свидетели. — Желанието ни да се хвърлим във водата след удавника е двойно по-голямо, когато наоколо ни има хора, които не смеят да го сторят.

Мълчание. — И за двете страни най-неприятният начин да се отговори в една полемика е човек да се ядоса и да замълчи: защото атакуващият обикновено си обяснява мълчанието на другия като израз на презрението му към него.

Тайните на приятеля. — Малцина ще са тези, които, затруднени от липса на тема за разговор, няма да издрънкат някои по-скрити дела на приятелите си.

Хуманност. — Хуманността на великаните на духа се състои в това да поддържат по учтив начин в общуване с невеликани неоснователните си твърдения.

Благодарност. — Изтънчената душа е потисната, когато знае, че дължи благодарност някому изобщо; докато грубата — когато я дължи на определено лице.

Признаци на отчуждение. — Най-яркият признак на отчуждение между възгледите на двама души е, че те взаимно си подхвърлят по нещо иронично, без обаче някой от двамата да почувства иронията.

Надменност, почиваща на заслуги. — Надменността, почиваща на заслуги, обижда още повече от надменността на хора, нямащи заслуги; защото обидна за нас е вече самата заслуга.

В разговор. — Дали в разговора ще се съгласим или не с твърденията на другия, зависи от навика: смисъл имат и едното, и другото.

Страх от ближния. — Ние се плашим от враждебното настроение на ближния, защото се опасяваме чрез него да не отгатне нашите

тайни.

Забележката като израз на внимание. — Твърде изтъкнати личности дори когато правят забележки, смятат че с това ни оказват благоволение. Ние трябва да разберем колко внимателно се държат те с нас. Ако приемем забележките им обективно, ние ги разбираме погрешно и правим опит да се защитим, ала така само ги разгневяваме и отчуждаваме от нас.

Кръстосващи се суети. — Когато се срещнат двама души с еднакво суетни души, впоследствие запазват лошо впечатление един за друг, защото всеки един от тях е бил толкова зает с мисълта за впечатлението, което е искал да предизвика у другия, че онзи изобщо не му е направил никакво впечатление. Най-после и двамата осъзнават, че усилията им са били в погрешна посока и всеки от тях смята другия виновен за това.

Лудориите като порочни белези. — Издигнатият дух изпитва удоволствие от нетактичността, дързостта, дори от враждебността на честолюбиви младежи към него; това са лудории на буйни жребци, които все още не са възсядани от ездач, но не след дълго ще изпитат гордост да го носят.

Кога е благоразумно да се съгласим с неправдата. — Човек постъпва добре, когато безропотно приема насочените срещу него обвинения, дори и да са несправедливи, в случай че този, който ни обвинява, би съзрял още по-голяма неправда в опита да му противоречим или, недай боже, да го оборим. Естествено по този начин някой може да е винаги неправ и в същото време да е винаги прав, а накрая с най-чистата съвест на света да се превърне в най-непоносимия тиранин и душевадец; но това, което важи за отделния индивид, може да се случи на цели обществени класи.

Разказвачът. — Когато някой разказва нещо, лесно се издава дали разказва, защото го интересуват фактите или защото чрез разказа иска да заинтригува. В последния случай той ще преувеличава, ще използва

суперлативи и други подобни. Обикновено тогава той разказва по-лошо, защото мисли не толкова за разказа, колкото за себе си.

Рецитаторът. — Рецитирацията драматични творби неусетно започва да открива нови особености в характера си; така той осъзнава, че за известни настроения и сцени гласът му звучи по-естествено, отколкото за други, например за всичко патетично или пък комично, докато може би в обикновения си живот той просто не е имал случай да прояви патос или комизъм.

Сцена от комедия, срещана в живота. — Представете си, че някой измисля една духовитост върху определена тема, за да блесне с нея пред компанията. Хората около него бяха гледали и слушали как той с надути платна се опитва да стигне до точката, където може да вмъкне своето хрумване и да смае компанията, как непрестанно тласка разговора към предначертаната цел и макар понякога да губи посоката, отново я намира, докато най-после настъпва очакваният момент: дъхът му почти замира и ето че някой от компанията му грабва духовитостта от устата. Какво ще стори той? Да отиде срещу собственото си мнение ли?

Неучтив по неволя. — Когато човек неволно се отнесе към някого неучтиво, например не го поздрави, защото не го е познал, макар и да няма повод да се упреква за това, нещо отвътре почва да го гризе; тревожи се поради лошото мнение, което е създал у другия за себе си; или се бои от последиците на възникналата неприязън, или съжалява, че го е оскърбил — следователно възможно е да се пробудят чувства на суета, страх или съжаление, а не е изключено и всички заедно.

Шедьовър на предателя. — Да изразиш към съучастник в заговор обидното съмнение, че е предател спрямо теб, и то в мига, в който самият ти извършваш предателство, е майсторско постижение на подлостта, защото ангажира персонално другия и го принуждава известно време да се държи много открито, без повод за подозрение, така че истинският предател може да действа свободно, с развързани ръце.

Да оскърбиш и да те оскърбят. — Далеч по-приятно е да оскърбиш някого и после да се извиниш, отколкото да те обидят теб и да простиш. Който прави първото, проявява сила, после дава доказателство за добър характер. Другият, ако не иска да мине за безчовечен, трябва така или иначе да прости; удоволствието от унижението на другия е незначително в сравнение с тази принуда.

В спора. — Когато оборваме чуждо мнение, а едновременно излагаме и своето, непрестанното съобразяване с другото мнение обикновено измества естественото ни отношение към нашето собствено мнение: то изглежда вече някак преднамерено, по-рязко, едва ли не преувеличено.

Ловък похват. — Който иска да изкопчи от някого нещо трудно постижимо, изобщо не трябва да подхваща работата като проблем, а да изложи плана си съвсем простичко, сякаш е единствената съществуваща възможност; ако в погледа на противника му проблесне възражение, протест, той трябва да съумее бързо да прекрати разговора и да не му дава време да възрази.

Угризения на съвестта след прекарване в обществото. — Защо, след като сме били в обикновена компания, изпитваме угризения на съвестта? Защото сме приели повърхностно важни неща, защото, коментирайки някои личности, не сме говорили напълно искрено или сме мълчали, когато е трябвало да говорим, защото в определен момент не сме скочили и не сме избягали, накратко, защото сме се държали в компанията така, сякаш сме неин член.

Погрешна преценка. — Който се вслушва постоянно в преценките на другите за себе си, винаги се ядосва. Защото и тези, които са ни най-близки „които уж ни познават най-добре“, ни преценяват погрешно. Дори добри приятели изливат лошото си настроение мимоходом с някоя недоброжелателна дума; а дали изобщо биха били наши приятели, ако ни познават истински? — Преценките на безразличните пък ни засягат много болезнено, защото звучат толкова непринудено, почти обективно. Забележим ли обаче, че някой,

който е враждебно настроен към нас, познава добре, както самите ние, едно запазено в тайна кътче на душата ни, колко много набъбва тогава нашият гняв!

Тиранията на портрета. — Художници и държавници, които от отделни черти бързо комбинират целия портрет на един човек или картината на едно събитие, са често несправедливи впоследствие, защото изискват събитието или човекът да изглеждат точно тъй, както са го нарисували; дори и изискват да е така даровит, така рафиниран, така несправедлив, както живее в тяхното въображение.

Паразитът. — Белег за пълна липса на благородни помисли е, когато някой предпочита да живее като паразит на гърба на другите само и само за да не работи, и то обикновено с чувство на тайно огорчение към тези, от които зависи. — Такива помисли срещаме много по-често у жените, отколкото у мъжете, а те са и много по-оправдани поради исторически причини.

Търсене на съчувствие като белег на наглост. — Има хора, които щом се разгневят и обидят другите, първо, изискват да не им се сърдят и, второ, да им съчувстват, че са станали жертва на подобни гневни изстъпления. Толкова безгранична е човешката наглост.

Стръв. — „Всеки човек има своя цена“ — това твърдение не е вярно. Сигурно обаче е, че за всеки човек се намира стръв, която трябва да ухапе. Така например, за да спечелим някои хора за дадено дело, достатъчно е да му придадем блясъка на човеколюбие, благородството, милозливостта, саможертвата — на кое дело той не би подхождал? — Това е сладостта и лакомството за душата им; други притежават друго.

Опитът на Сократ. — Ако сме станали майстори в дадена работа, тъкмо затова обикновено оставаме пълни бездарници за почти всичко останало; обаче както показва вече опитът на Сократ, хората преценяват по точно обратния начин. Оттам идва объркването, което прави общуването с майстори неприятно.

Средство за оскотяване. — В борба с глупостта и най-справедливите, и най-кротките хора накрая стават брутални. Може би така те избират правилния път на защитата; защото на тъпото чело съответства като правен аргумент свитият юмрук. Но тъй като характерът им е кротък и справедлив — както споменахме вече, — те страдат поради тези средства на отбрана повече, отколкото е мъката, която причиняват.

Любопитство. — Ако не съществуваше любопитството, надали щеше да се направи нещо за благото на ближния, Обаче любопитството се прокрадва в дома на нещастния и нуждаещия се под името на дълг и на състрадание. Може би дори в така прославената майчина любов се крие немалка доза любопитство.

Погрешна сметка в обществото. — Между хората в едно общество един иска да стане интересен и да привлече вниманието със своите преценки, друг да постигне същото чрез изтъкване на своите симпатии и антипатии, трети — чрез запознанствата си, четвърти — чрез самотата си; но всички те си правят сметката погрешно. Защото този, пред когото се разиграва този спектакъл, смята, че единственото представление, заслужаващо внимание, е самият той.

Часове на красноречие. — За да говори добре, определен човек има нужда от партньор, който категорично и несъмнено да го превъзхожда, докато някой друг пък може да постигне пълна свобода на словото и да намери сполучливи обрати на красноречието си само пред събеседник, когото превишава. И в двата случая причината е една и съща; всеки от тях говори добре само когато говори *sans gene* (без да се стеснява), първият, защото не чувства пред по-красноречивия от него подтик за конкуренция, а другият пак по същите причини, само че пред по-неопитния от него. Съществува обаче съвсем друг род хора, които говорят добре само когато се състезават с някого с намерение да победят. Кой от двата вида е по-честолюбив? Този, който, възбуден от прекомерно славолубие, говори добре, или този, който пак поради същите мотиви говори лошо или изобщо не говори?

Талант за приятелство. — Между хората с особено подчертана дарба за приятелство изпъкват два типа: първият от тях е в процес на непрестанен възход и за всяка фаза от развитието си намира точно подходящия приятел. Между редицата от приятели, спечелени по този начин, рядко съществуват взаимоотношения, понякога настъпва дори разногласие и сблъсък; напълно в този дух по-късните фази от развитието му заличават или пренебрегват по-раншните. Подобен човек би могло на шега да се нарече „стълба“. Другият тип е човек, излъчващ притегателна сила върху богат спектър от различни характери и дарования, така че си спечелва цял кръг от приятели; обаче именно те самите въпреки всички разлики установяват приятелски отношения помежду си. Подобен човек може да се нарече „кръг“: защото в него вероятно е заложена по някакъв начин съпринадлежността на толкова разнообразни заложби и характери. Впрочем в някои хора дарбата да имат добри приятели е много по-развита от дарбата да са добри приятели.

Тактика в разговора. — Бездруго ще създадем отлично впечатление за себе си у нашия събеседник, ако по време на разговора сме имали възможността да разгърнем пред него интелекта и любезността си в пълния им блясък. Така постъпват умни хора, които в желанието да настроят някой човек добре към себе си му предоставят най-благоприятни възможности да блесне той с ума си и други подобни качества. Колко забавно би протекъл един разговор между двама души с подчертано остър ум, които в желанието си да се настроят благосклонно един към друг, взаимно си подхвърлят чудесни възможности за бляскава изява, без обаче нито един от тях да ги използва: така разговорът би протекъл вяло, без особени проблясъци на мисълта и без любезности, защото всеки един от двамата предоставя на другия възможността за духовитост и любезност.

Отдушник на недоволството. — Когато човек претърпи известен неуспех, предпочита да го припише на злонамереността на някой друг, вместо да го отдаде на случайността. Раздразнението му се уталожва, когато смята като причина за несполуката конкретна личност, а не конкретно нещо: защото на личности ние можем да си отмъстим, докато неуспехите, които ни носи случаят, сме длъжни да преглътнем.

Затова приближените на един владетел при негов неуспех обикновено му посочват като вероятна причина отделен човек, който бива пожертван в интерес на всички останали придворни; иначе негодуванието на владетеля би се изляло върху самите тях, тъй като той няма възможност да си отмъсти на богинята на съдбата.

Как добиваме облика на средата си. — Защо чувството на симпатия и антипатия е толкова заразително, че едва ли можем да живеем близо до някоя силно емоционална личност, без да се изпълним като някой съсъд с нейните пристрастия в една или друга насока? Цялостното въздържане от преценка е преди всичко извънредно трудно, за суетата ни — дори непоносимо; то носи впрочем печата на мисловна и емоционална бедност, или на боязън, на липса на мъжественост; така ние се изкушаваме да вземем поне страна в спора, може би дори срещу позицията на обкръжението ни, ако това становище доставя на нашата гордост по-голямо удовлетворение. Обикновено обаче — а този е вторият случай — ние изобщо не осъзнаваме прехода от равнодушие към симпатия или антипатия и постепенно привикваме към емоционалните реакции, свойствени на средата ни; и понеже очарователното съгласяване и разбирателството са толкова приятни, ние скоро приемаме всички белези и партийни разцветки на тази среда.

Ирония. — Иронията е уместна само като педагогическо средство от страна на учител в общуване с ученици от всякакъв вид; нейната цел е да унизи, засрами, но все пак с онзи целебен привкус, който събужда добри намерения и ни кара да засвидетелстваме на онзи, който се държи така с нас, почит и признателност като на някой лекар. Ироничният се преструва на незнаещ, и то толкова умело, че заблуждава разговарящите с него ученици, така че те стават дръзки и, убедени в собственото си превъзходство и знание, се увличат и вършат какви ли не глупости; те загубват и чувството си за предпазливост и се показват такива, каквито са — докато в един миг светилникът, който държаха дотогава в лицето на учителя, обръща твърде унизяващо лъчите си към тях. Там, където не съществува отношение като между учители и ученици, иронията е само една лоша привычка, долна страст. Всички писатели ироници разчитат на онзи тип глупави хора, които са

готови да проявят превъзходство над всички останали, заедно с автора, когото третират като изразител на високомерието си. Впрочем навикът да иронизираме, а това важи и за сарказма, уврежда характера, придавайки му постепенно качеството на злорадо превъзходство; накрая такъв човек започва да прилича на хапливо куче, което освен че хапе, се е научило и да се смее.

Надменност. — От нищо не бива да се пазим повече от-колкото от избуяването на онзи плевел, който се нарича надменност и поразява всяка наша добра жътва; защото надменност има в сърдечността, в изявата на почит, в добронамерената интимност, в ласката, в приятелския съвет, в признаването на грешки, в състраданието към ближните и всички тези красиви неща възбуждат отвращение, когато онзи плевел избуи сред тях. Надменният или този, който иска да бъде нещо повече от това, което е или за което минава, винаги си прави сметката погрешно. За момента той наистина печели, доколкото хората, пред които се държи надменно, му отдават от страх или от удобство онази степен на почит, която той изисква; обаче те му го връщат с лихвите, понижавайки точно с толкова стойността, с колкото той е надхвърлил мярката. За нищо друго човек не изисква по-висока цена, отколкото за нанесеното му унижение. Надменният може да замъгли, да омаловажи в очите на другите своите истински заслуги така, че да ги стъпчат в прахта. Подобно гордо държане можем да си позволим само там, където сме напълно сигурни, че няма да сме криворазбрани и взети за надменни, например пред приятели и съпруги. Защото в общуването с хората няма по-голяма глупост от тази да си навлечеш славата на надменен; по-лошо е дори от неумението да се лъже неучтиво.

Диалогът. — Диалогът е съвършена форма на разговор, защото всичко, което казва единият събеседник, получава своя определена оцветка, свое звучене и съответен жест в най-строг синхрон с другия, с диалогическия ни партньор, също като при писмото, където един и същ човек дава израз на душевните си преживявания по десет различни начина в зависимост от това на кого пише. При диалога имаме само едно-единствено пречупване на мисловния лъч, предизвикано от събеседника, превърнал се в огледалото, в което

бихме искали да видим нашите мисли по възможност най-красиво отразени. Какво остава обаче при двама, трима или повече събеседници? Разговорът неизбежно загубва индивидуализиращата си изтънченост, различните взаимоотношения се кръстосват, унищожават се; насоката, която се нрави на единия, не отговаря на убежденията на другия. Затова в общуването си с повече хора човек е принуден да се затваря в себе си и да излага фактите такива, каквито са, отнемайки обаче на обектите облъхващия ги нежен етер на хуманност, който прави разговора едно от най-приятните неща на света. Нека се заслушаме в тона, с който обикновено мъжете разговарят при общуване с цели групи от хора, доминиращият бас във всичките им слова сякаш е: „Това съм аз, това казвам аз, мислете каквото си искате“ По тази причина остроумните жени оставят след себе си предимно неприятно, тягостно, отблъскващо впечатление у този, който се запознава с тях в общество. Това е говорене с множество, пред множество, а то смъква от тях всяка духовна изтънченост и любезност и показва на ярка светлина само подчертано себеизтъкване, тактиката и намерението им за публична победа. Докато в един диалог насаме същите жени отново се превръщат в жени и възвръщат духовната си прелест.

Посмъртна слава. — Надеждата да получи признание в едно далечно бъдеще има смисъл само при предпоставката, че човечеството ще остане в съществената си субстанция непроменено и че всяко велико нещо ще се изживява като велико не само за известно време, а за всички времена. Това обаче е една заблуда: човечеството променя извънредно интензивно своите чувства и преценки за красиво и добро. Чиста фантазия е, ако човек си въобразява, че е изпреварил с една миля другите и че целокупното човечество следва тъкмо неговия път. А освен това един учен, не получил признание, може с положителност да разчита сега, че неговото откритие ще бъде направено и от други и че в най-добрия случай по-късно някой историк ще признае и на него един или друг научен резултат, изтъквайки обаче, че не е бил в състояние да придаде на тезата си достатъчно — достоверност и убедителност. Липсата на признание се тълкува от следващите поколения винаги като недостиг на сила. Накратко; не бива да оставяме чувството на високомерно усамотяване със себе си да вземе връх в душата ни.

Впрочем има изключения; ала най-често нашите грешки, слабости и недомислици са тези, които осуетяват признанието на най-хубавите ни качества.

За приятелите. — Размисли сам колко различни са чувствата, колко разнообрази са мненията дори в кръга на най-близки познати; как дори еднакви мнения заемат много по-различно място и притежават друга сила в главите на приятелите ти, отколкото в твоята глава; помисли само колко стотици пъти изниква повод за неразбирателство, за враждебно отчуждение и отдръпване един от друг. И след всичко това ти положително ще си кажеш: колко несигурна е почвата, на която се крепят всички наши съюзи и приятелства, колко лесно могат да ни изненадат студени порои или зли бури, колко самотен е всеки човек? Разбере ли той това, както и че всички мнения, и по вид и по интензивност, у неговите близки са еднакво необходими и безотговорни, както и действията им, добиели той ясна представа за тази вътрешна необходимост на мненията, породена от неразделното сплетение на характер, занимание, талант и среда — то може би той ще се отърси от горчилката и остротата на онова чувство, с което мъдрецът се провикна: „Приатели ли, няма приятели!“ Човек по-скоро ще си признае: да, приятели има, ала заблудата, илюзията за теб ти ги е довела; и за да останат твои приятели, те знаят, че трябва да мълчат; защото почти винаги подобни отношения между хората почиват на нещо недоизречено, до което не се докосваме никога; ала тръгнат ли тези камъчета да се търкалят, те повличат след себе си и приятелството и то рухва. Нима съществуват хора, които няма смъртно да се засегнат, ако узнаеха какъв образ са си съставили за тях най-сърдечните им приятели? Когато опознаем себе си и се възприемем като променяща се сфера на мнения и настроения, а покрай това се научим да проявяваме и малко пренебрежение, ние отново ще постигнем равновесие между нас и другите. Наистина ние имаме основателни причини да се отнесем пренебрежително с всеки от нашите познати, та били те и най-високопоставените; ала също толкова основателни са те и за да насочим това чувство към самите себе си; а може би за всекиго ще настъпи един ден радостният час, когато може да рече: — „Приатели, няма приятели!“ — се провикна

умиращият мъдрец. „Врагове, няма врагове!“ — провиквам се аз, живият глупец.

ГЛАВА VII

ЖЕНА И ДЕТЕ

Приятелство и брак. — Най-добрият приятел навярно ще има и най-добрата съпруга, защото сполучливият брак почива на таланта за приятелство.

Ехо на родителите. — Неразрешените противоречия в отношението между характер и убеждения на родителите отекват в природата на детето и представят анамнеза на душевното му страдание.

Мъжка болест. — Срещу самопрезрението, болест, присъща на мъжете, най-сигурното средство е те да бъдат обикнати от някоя умна жена.

Различни въздишки. — Някои мъже са въздишали, защото са им отвлекли жените, но повечето затова, че никой не е пожелал да им ги отвлече.

Бракове по любов. — Бракове, сключени по любов (така наречените женитби по любов), имат за баща заблудата, а за майка — нищетата.

Приятелство с жени. — Жените могат много сполучливо да станат приятели с някой мъж; обаче за да поддържат тази връзка, навярно трябва да помогне и малка физическа антипатия.

Скука. — Мнозина, предимно жени, не изпитват скука, защото никога не са се научили да работят както трябва.

Трайният брак. — Брак, в който всяка страна иска да постигне чрез другата една индивидуална цел, има добра спойка; например, ако

жената с помощта на мъжа иска да стане знаменитост, а мъжът с помощта на жената — обичан.

Проверка за добър брак. — Добрият брак се утвърждава чрез способността си да понесе веднъж някое „изключение“.

Средство да накараш всеки на всичко. — Ние можем да изнурим, да омаломощим чрез неспокойства, страхове, свръхнатоварване с работа и мисли всеки, и то така, че той да престане да се съпротивлява пред нещо, което изглежда по-сложно, и да отстъпи; това знаят добре дипломатите и жените.

Маски. — При някои жени напразно ще търсим душа и сърце, защото те са само маски. Мъж, заловил се с подобни, почти призрачни, неизбежно неудовлетворими същества, е за окайване; ала тъкмо такива жени умеят да възбудят желанието на мъжете до най-високия градус: той търси душата им — и продължава да търси до безкрай.

Бракът като дълъг разговор. — При встъпване в брак човек трябва да си постави въпроса: смяташ ли, че с тази жена ще беседваш приятно до старини? Всичко друго в брака е преходно, обаче най-много време в общуването се посвещава на разговора.

Женският интелект. — Интелектът на жените се проявява като съвършено самообладание, присъствие на духа, използване на всички предимства. Те предават това тяхно основно качество в наследство на децата си, а бащата добавя по-тъмния фон на волята. Неговото влияние определя едновременно ритъма и хармонията, в които новият живот трябва да протече; ала мелодията на този живот произтича от майката. Говоря за тези, които умеят да си представят нещо: жените са надарени с разум, мъжете — с душевност и страст. Това не противоречи на факта, че мъжете действително могат да напредват и да отидат с разума много [???

Преценката на Хезиод потвърждава. — Доказателство за ума на жените е обстоятелството, че почти навсякъде са съумели да бъдат изхранвани от други, също като търтейте в пчелния кошер. Но нека

първо преценим какво означава това поначало и защо мъжете не допускат да ги изхранват жените. Положително, защото мъжката суета и честолюбието им са по-големи от женския разум; затова пък жените са разбрали, че като се подчиняват, си осигуряват преобладаващо положение, дори господство. Първоначално дори отглеждането на децата би могло да се използва от ума на жените като претекст, за да се отърват по възможност от работа. Пък и днес, когато наистина са заети с работа, например като домакини, те умеят да ѝ придадат такова главозамайващо значение, че обикновено мъжете десеторно преувеличават заслугите им.

Късогледите влюбени. — Впрочем, за да се излекува влюбеният, са достатъчни малко по-силни очила; а който има силно въображение, за да си представи едно лице двадесет години по-късно, ще прекара живота си може би твърде спокойно.

Жени в състояние на омраза. — Когато мразят, жените са по-опасни от мъжете; преди всичко защото поради възбуденото им веднъж неприязнено чувство те не се спират пред каквито и да било съображения за справедливост, а, напротив, оставят омразата им да нарасне безпрепятствено до крайните последици; и после, защото владеят изкуството да откриват уязвимите места (каквито има всеки човек, всяка група от хора) и да забият жилото си право в тях, за което острият им като кинжал разум върши превъзходни услуги (докато мъжете при вида на рани се настройват резервирано и често проявяват великодушие и примирителност).

Любов. — Издигането на любовта в култ от жените всъщност и поначало е хитроумно изобретение, доколкото чрез идеализацията на това чувство те увеличават своята мощ и се представят в очите на мъжете за все по-страстно желани. Покрай хилядолетния навик обаче да се превъзлася любовта се стигна дотам, че жените се уловиха в собствената си мрежа и забравиха изобщо това първоначално откритие. Сега самите те са по-измамани и от мъжете и затова страдат повече от разочарования, които почти неизбежно настъпват в живота на всяка жена — доколкото изобщо тя има въображение и разум, за да може да бъде измамена и разочарована.

Вдъхновението в преценката на жените. — Внезапните решения на жените за или против дадени аргументи, светкавично бързото изглаждане на личните взаимоотношения вследствие спонтанно породените чувства на симпатия и антипатия, накратко доказателствата за женската несправедливост са обкръжени от любящите мъже с толкова бляскав ореол, сякаш всички жени би трябвало да са вдъхновени от откровенията на божествената мъдрост и без помощта на делфийския оракул^[1] и лавровите листа, а сентенциите им се интерпретират и разгадават още дълго, сякаш са вещания на Сибила^[2]. Обаче ако преценим, че всяка личност, всяко нещо е възможно както да се защити, така също и да се атакува, че всички неща имат не само две, а и три, и четири страни, тогава е наистина трудно да направим тотална грешка с подобни внезапни решения; да, дори смело би могло да се каже, че природата е устроила всичко така, че жените да имат винаги право.

Кой страда повече? — След разправия и разрив между мъж и жена едната страна страда предимно от представата, че е наранила дълбоко другата, докато тази страда предимно от представата, че не е наранила достатъчно партньора си, и затова се мъчи с помощта на сълзи, хълцане и разстроени физиономии да го натъжи допълнително още повече.

Възможност за женско великодушие. — Ако веднъж се решим да пренебрегнем мислено изискванията на нравствеността, бихме могли да преценим дали природата и разумът не насочват мъжа към неколkokратни последователни женитби; да се ожени например на двадесет и две години за по-възрастно момиче, което го превъзхожда духовно и морално и което може да стане негов водач през опасните рифове на двадесетте години (честолюбие, омраза, самопрезрение, страсти от всякакво естество). Впоследствие любовта на тази жена ще се преобрази всецяло в майчинска обич и тя не само, че ще понесе, а и ще подпомогне по най-благоприятния начин, ако през трийсетте си години мъжът завърже връзка с някое съвсем младо момиче, чието възпитание поеме самият той в ръцете си. В двайсетте години бракът е една необходима, в трийсетте — полезна, ала не необходима

институция: за по-късните периоди от живота, той често се оказва вреден и благоприятства за духовната деградация на мъжа.

Глупостта на родителите. — Най-грубите грешки в преценката за един човек се правят от неговите родители: това е факт, но как да си го обясним? Дали родителите познават прекалено добре детето и вече не могат да си съставят един цялостен образ от разнородните му прояви? Прави впечатление, че хора, прекосяващи чужди страни, обхващат правилно общите, отличителни черти на един народ само в началния период от престоя си; колкото повече опознават народа, толкова повече отвикват да виждат в него типичното и отличителното. Щом станат късогледни, те вече не са далекогледни. Нима родителите преценяват погрешно детето си само защото никога не са били на достатъчно разстояние от него? Напълно различно би било следното обяснение: хората обикновено не разсъждават вече за онова, което е най-близко до тях, те просто го приемат. Възможно е обичайната недомисленост на родителите да е причината, задето, веднъж заставени да преценяват децата си, преценяват така криво.

За бъдещето на брака. — Онези благородни по дух, свободолюбиви жени, поставили си за задача възпитанието и издигането на женския пол, не бива да пренебрегват друга една гледна точка: бракът, разгледан в по-възвишената му същност като духовна връзка между двама души от различен пол т. е. тъй като в бъдеще очакваме да се осъществи с цел да се създаде и възпита едно ново поколение, бракът, в който плътската потребност се използва само между другото като рядко средство за постигане на по-висша цел, вероятно се нуждае явно от естествена помощ, от конкубинат: защото ако поради съображения за здравето на мъжа една-единствена съпруга трябва да служи за задоволяване на половия му нагон, то при избора на брачния партньор меродавно ще стане едно погрешно, противоположно на изтъкнатите цели гледище: реализирането на Потомството ще бъде произволно, а плодотворното възпитание — крайно съмнително. Една добра съпруга, която трябва да е приятелка, помощничка, родилка, майка, глава на семейство, домакиня, да, дори независимо от мъжа да ръководи може би и собствено предприятие и служба, не е в състояние да бъде едновременно и конкубинат: в общи

линии това би означавало да се иска от нея прекалено много. Ето защо в бъдеще може да се очаква да настъпи обратното на случилото се в Атина по времето на Перикъл: мъжете, за които съпругите не били нещо повече от конкубини, се насочили покрай другото към аспазийките^[3], защото жадували за онова привлекателно общуване, разтоварващо ума и сърцето, което само прелестта и душевната гъвкавост на жените били в състояние да им дадат. Всички човешки институции като брака позволяват само умерена степен на практическо идеализиране, в противен случай се налага незабавно вземане на оздравителни мерки.

Свободомислещият и бракът. — Дали свободомислещите биха живели с жени? В общи линии смятам, че те като птиците вещатели от древността, като мислещи и говорещи истината на настоящето биха предпочели да летят сами.

Щастието на брака. — Всеки вкоренен навик образува и стяга около нас една все по-здрава мрежа от паяжини. Скоро обаче забелязваме, че нишките са станали въжета и че ние самите седим в средата като паяк, който се е уловил в мрежата и трябва да се храни от собствената си кръв. Ето затова свободомислещият мрази всички навици и правила, всичко, което е трайно и установено, затова той все отново с болка раздира мрежата около себе си; макар това да му причинява мъките на безброй малки и големи рани, та нали трябва да изтръгне тия нишки от себе си, от своята плът и от своята душа. Той трябва да се научи да обича там, където досега е мразил, и обратното. Да, за него няма да има нищо невъзможно — да сее змийски зъби там, където преди е изливал щедро благодатта на своята добрина. От това вече проличава дали е създаден за щастие в брака.

Прекалена близост. — Ако живеем в прекалена близост с един човек, имаме чувството, че все отново похващаме с гола ръка някаква красива медна гравюра: и ето че някой ден между пръстите ни остава само къс грозна, зацапана хартия и нищо повече. Също и човешката душа след постоянно докосване накрая се захабява; най-малкото започва да ни изглежда така. Никога вече няма да видим първоначалния ѝ чист рисунък и красота. Човек винаги губи от

прекалено интимното общуване с жени и приятели; а тогава губи понякога и перлата на живота си.

Приятни антагонисти. — Вродената склонност на жените към спокойно безбурно, хармонично и щастливо съчетаващо се съществуване и общуване, тяхното успокояващо и балансиращо влияние подобно на зехтин върху океана на живота неволно действа против героичния вътрешен устрем на свободомислещия. Без да усетят, жените са заприличали на човек, който отстранява на пътуващия минералог камъните от пътя, за да не се препъне в тях, когато всъщност той е тръгнал на път именно за да се препъне в тях.

Дисхармония на две благозвучия. — Жените искат да служат и в това намират щастието си: а свободомислещият не иска да бъде обслужван и намира щастието си в това.

Ксантипа. — Сократ намери жената, която му трябваше ала и той не би я търсил, ако я бе познавал достатъчно добре; толкова далеч нямаше да стигне героизмът дори на този свободомислещ. Всъщност Ксантипа го тласкаше да се отдаде все повече на своеобразното си поприще, като го лишаваше от уюта и приветливостта на домашното огнище; тя го научи да живее по улиците и навсякъде, където можеше да се бърбори и лентяйства, но така създаде от него най-великия уличен диалектик на Атина: който накрая трябваше да се сравни сам с натраплива щръклица, поставена от някое божество на врата на красивия кон Атина, за да не му дава покой.

Слепи за бъдното. — Също както майките имат ухо и око само за очевидните и конкретни болки на децата си, така и съпругите на устремени към по-висши цели мъже не могат да надмогнат себе си и да приемат съпрузите си в образа на страдащи, бедстващи, дори на презрени докато може би всичко това е не само отличителен белег за правилния избор на житейско поведение, а и залог, че техните големи цели някога трябва да бъдат постигнати. В себе си жените винаги интригантстват срещу по-издигнатата душа на мъжете си; те искат с измама да ограбят бъдещето ѝ за сметка на едно безболезнено, уютно настояще.

Накрая. — Има какви ли не видове отрови и съдбата обикновено намира случай, за да поднесе към устата на свободомислещия чаша с отровната напитка за да го „накаже“, както казва после целият свят. А какво правят тогава жените край него? Те крещат и се вайкат и може би смущават спокойния заник на мислителя: както сториха в затвора на Атина. „О, Критоне, кажи най-последно да отведа тези жени оттук!“ — рече най-подир Сократ.

[1] Пророчицата Пития в светилището на Аполон в Делфи. Седнала на триного столче върху пукнатина, от която лъхали упойващи пари, тя произнасяла в екстаз пророчески думи; опитвайки глътка вода от свещения извор, тя дъвчела лаврови листа. — Бел. прев.

↑

[2] Пророчица от древността. — Бел. прев. ↑

[3] По името на Аспазия, съпруга и духовна приятелка на Перикъл. — Бел. прев. ↑

ГЛАВА VIII

ПОГЛЕД ВЪРХУ ДЪРЖАВАТА

Култура и каста. — Висша култура може да се създаде единствено там, където съществуват две различни обществени касти: тази на трудещи се и тази на бездействащите, на истински способните да бездействат. Или изразено с по-силни думи; кастата на трудещите се по принуда и кастата на свободния труд. Когато се отнася до създаването на висша култура, не е от съществено значение гледната точка за разпределението на щастието и успеха. Във всеки случай обаче кастата на бездействащите е устроена да понася повече страдания, тя е по-страдаща, у нея чувството на доволство от живота е по-слабо, задачата ѝ — по-голяма. Но нека си представим, че двете касти ще разменят местата си, така че умствено по-неразвитите, в духовно отношение по-нисшите семейства и отделни личности от по-висшата каста преминават в по-нисшата, а по-свободните хора от последната намерят достъп към по-висшата; тогава настъпва състояние, което открива сякаш пред нас безкрайна морска шир на неопределени желания. Така ни шепне отмиращият глас на древността; но има ли все още уши, които да го чуят?

Надеждата като израз на самонадеяност. — Нашият обществен ред постепенно ще отмре, тъй както е станало с всички предишни обществени системи, щом слънцето на новите идеи огрее хората с нова сила и плам. Желанието той да отмре е възможно само ако съществува надеждата, разумно е обаче човек да се надява само ако се уповава, че силата на сърцето и ума му и тази на себеподобните му е по-голяма, отколкото на застъпниците на съществуващия ред. Тази надежда поради това най-често ще е самонадеяност, или подценяване.

В служба на краля. — Един държавник, за да може да действа напълно безогледно, ще постъпва най-добре, ако осъществява своето дело не за себе си, а за някоя кралска особа. Ослепено от силния

блясък на това всеобщо безкористие, окото на наблюдателя няма да забележи коварността и жестокостите, които делото на държавника крие в себе си.

Въпрос на сила, не на право. — За хора, които във всяка житейска ситуация търсят предимно изгодата, при социализма — в случай че той наистина е бунт на потисканите и угнетяваните в продължение на хилядолетия срещу техните потисници не съществува проблемът за правото (с жалкия, мекушав въпрос, „доколко трябва да изпълним тези искания“), а само проблемът за силата („доколко можем да оползотворим тези искания“). Също както при някоя природна сила, например при парата: човек, вкарвайки я като бог в машината, или я принуждава да му служи, или ако има дефекти в машината, което означава, че човек е сгрешил при изчисленията на строежа ѝ, тя го разрушава заедно с нея. И така, за да се реши въпросът за силата, трябва да се знае колко силен е социализмът, в каква модификация може да бъде използван като мощен лост в рамките на настоящата игра на политически сили. Евантуално и от наша страна би могло да се прояви пълна готовност да го подкрепим. При всяка голяма сила — било тя и най-опасната — човечеството трябва да мисли как да я превърне в инструмент за постигане на целите си. Социализмът ще извоюва своето право едва когато войната между двете сили, представителите на старото и на новото, изглежда вече неизбежна, но и след като презумпцията за възможно съхраняване и търпимост от двете страни породи желание за договаряне. Без договор няма право. Досега обаче в споменатата област няма нито война, нито договори, следователно няма и право, няма и необходимия „императив“.

Използване на най-дребната непочтеност. — Силата на печата се състои в това, че всеки един, който му служи, ще участва спрямо него само съвсем малко задължен и обвързан. Обикновено той изразява своето мнение, но се случва понякога да не го изразява, за да е полезен на партията или на политиката на страната си или накрая на самия себе си. Подобни малки прегрешения на непочтеността, или може би само на непочтено премълчаване, не се понасят трудно от отделния човек, ала последиците им са изключително тежки, защото именно тези дребни прегрешения се извършват едновременно от мнозина.

Всеки от тях си казва: „Правейки тия дребни услуги, аз водя по-добър живот, изкарвам си прехраната; ако ми липсваше тази малка съобразителност, щях да се направя невъзможен.“ И понеже за етиката ни е почти безразлично дали да се напише един ред повече, при това може и без подпис, или изобщо да не се напише, то някой с пари и влияние има свободата да превърне всяко мнение в обществено. Комуто е известно, че повечето хора са неустойчиви в дребните неща и иска да постигне целите си чрез тях, е винаги опасен човек.

Ново и старо схващане за управлението. — Да се разграничават едно от друго понятията управление и народ така сякаш са две отделни сфери на власт, сякаш една по-авторитетна и една по-слаба се уговарят и договарят помежду си, е резултат на унаследено политическо мислене, което и до днес напълно отговаря на историческото разположение на силите в повечето държави. Ако например Бисмарк характеризира конституционната форма като компромис между управление и народ, той изхожда от принцип, който има своето разумно основание в историята (а оттам, разбира се, и своята добавка от неразумност, без която човешкото е немислимо). Затова пък трябва да се знае — съгласно с един принцип, който пък е плод само на размисъл и който тепърва ще се превърне в история, че управлението не е нищо друго освен орган на народа, че то съвсем не е едно грижовно и предвидливо, достойно за уважение „горе“, съпоставено на друго, свикнало на скромност „долу“. Но преди да се приеме тази досега неисторическа и произволна, макар и по-логична постановка на понятието управление, нека да претеглим последиците. А това е необходимо, защото отношението между народ и управление е най-силно въздействащият образец на взаимоотношение, моделът, по който се формира общуването между учител и ученик, господар и слуга, баща и семейство, военачалник и войник, майстор и чирак. Обаче под влияние на господстващата сега конституционна форма на управление тези отношения се видоизменят — те стават компромиси. Но как трябва те да се обърнат и разместят, да разменят имена и същност, щом това свръхново понятие завладее вече всички глави! И все пак за това ще е нужно навярно още едно столетие, така че не трябва да се желае нещо повече от предпазливост и бавен развой.

Справедливостта като лъстива песен на партиите. — Възможно е някои благородни (макар и не тъкмо много умни) представители на господстващата класа да си дават тържествени обещания от рода на: ние ще се отнасяме към хората като към равни, ще им признаем равни права. Дотолкова един социалистически светоглед, почиващ на справедливост, е възможен. Обаче както казахме, само ако изхожда от господстващата класа, която в този случай упражнява справедливостта с цената на жертви и отрицателни критики. Затова пък да се претендира за равни права, тъй както правят социалистите, на потиснатата класа, изобщо не е израз на справедливост, а на стръвност. Ако покажем на звяра отблизо кървави късове месо, а после ги отдръпнем и продължим така, докато той най-сетне зареве, смятате ли, че този рев би означавал справедливост?

Собственост и справедливост. — Когато социалистите доказват, че разпределението на собствеността в съвременното човешко общество е последица от безброй несправедливости и насилия и отхвърлят изцяло задължението да защитят нещо така неправилно изградено, всъщност те разглеждат въпроса само откъснато от неговата взаимовръзка с общото. Цялото минало на старата култура почива на насилие, робство, измама, заблуда. Обаче ние, наследниците на всичко това, не можем да зачеркнем с декрет самите нас или пък сблъсъците на цялото това минало, нито пък бива да откъснем от него дори един фрагмент. Несправедливата концепция се корени обаче и в душите на безимотните, те не са по-добри от собствениците и нямат никаква морална привилегия, защото и техните прадеди са били някога също собственици. Необходимо е не насилствено преразпределение, а постепенно преустройство в начина на мислене, във всички нас чувството за справедливост трябва да нарасне, а насилническият инстинкт — да отслабне.

Опасните революционни духове. — Можем да разделим хората, които замислят да извършват революция в обществото, на такива, които искат да постигнат нещо за себе си, и на такива, които се стремят към същото, но вече в името на децата и внуците си. Последните са по-опасни, защото живеят с вярата и чистата съвест на безкористие. Първите е възможно да се залъжат, господстващото

общество е все още достатъчно богато и умно, за да го стори. Опасността започва, когато целите загубят личния си характер. Революционерите, които не преследват личен интерес, имат право да гледат на всички защитници на съществуващия ред като на лично заинтересовани и поради тази причина да изпитат спрямо тях чувство на превъзходство.

Родова гордост. — Имаме пълното право да се гордеем с една непрекъсваща се никъде родословна стълбица от добри прадеди — не обаче и със самата стълбица, защото такава има всеки. Произходът от добри прадеди създава истинския родов аристократизъм; едно-единствено прекъсване на веригата, един лош праотец и благородството на рода е вече опорочено. Би трябвало да се запита всеки, който говори за аристократичния си произход, дали между прадедите му има някой тираничен, алчен, разпътен, лош и жесток човек? И ако той с чиста съвест отговори отрицателно, тогава заслужава да потърсим приятелството му.

Водещи духове и техният инструментариум. — Виждаме как велики държавници и изобщо всички, които имат нужда от повече хора за осъществяване на плановете си, постъпват ту по един, ту по друг начин: те или си избират много прецизно и внимателно подходящите за плановете си хора и им предоставят относително голяма свобода, защото знаят, че природата на тези избраници ще ги тласне именно в тази посока, накъдето те самите бяха искали; или правят избора си небрежно, вземат каквото им падне под ръка, но от всяка глина оформят винаги нещо, което подхожда на целите им. Втората група прилага повече насилие, тя изисква и по-раболепен и послушен инструментариум. Обикновено човекопознанието ѝ е съвсем слабо, затова пък човекопрезрението по-силно, отколкото у първата. И все пак машината, която тя конструира, работи далеч по-качествено от машината, произведена в работилницата на първата група.

Необходимостта от произволно право. — Между юристите съществува спор, кое право ще предпочете народът — дали онова, което е премислено до последната подробност, или онова, което е най-лесно разбираемо. Първото, чийто най-висш образец е римското право,

изглежда неразбираемо за лаиците и по тази причина неспособно да отговори на правния му усет. Обичайното право, например германското, беше грубо, суеверно, нелогично, отчасти наивно, обаче то отговаряше на точно определени унаследени родни традиции и чувства. Но там, където няма вече приемственост както у нас, правото може да бъде заменено все още само със заповед и принуда. Всички ние сме лишени от чувство за правна приемственост, затова трябва да се примирим с произволните права като израз на необходимостта, че трябва да има някакво право. Във всеки случай най-приемливо тогава е логичното, защото е най-безпристрастно. Дори при положение, че и най-малката единица мярка в съотношението между простъпка и наказание е приложена произволно.

Идолът на масата. — Рецептът за това, какво нарича масата свой идол, е лесна. На всяка цена трябва да ѝ се остави нещо, което и е много приятно, или да ѝ се внуши, че едно или друго нещо е много приятно, и после да ѝ се даде. Но в никакъв случай веднага, а да се извоюва с голямо усилие или поне да се даде вид, че е извоювано по този начин. Масата трябва да добие впечатлението, че пред нея се намира една силна, непреклонна воля, най-малкото да изглежда така. Всеки човек се възхищава от силната воля, защото никой не я притежава и всеки си мисли, че ако би я имал, за него и за неговия егоизъм няма да съществуват вече никакви граници. А окаже ли се, че тази силна воля успее да издейства за масата нещо много благоприятно, вместо да се вслуша в желанията на собствената си алчност, нейното възхищение се удвоява и тя си честити и сама си пожелава успех. Впрочем нека прикачим на идола всички белези на масата, защото толкова по-малко ще се срамува тя от него и толкова по-популярен ще стане той. И така: нека бъде насилник, завистник, експлоататор, интригант, ласкател, подмазвач, надут — според обстоятелствата — всичко.

Владетел и Бог. — Много често хората общуват със своя владетел по същия начин, както и със своя Бог, както и много често самият владетел е бил представител на Бога, най-малкото негов върховен свещенослужител и жрец. Това почти загадъчно настроение, някаква смесица от преклонение, страх и срам, беше и в момента е

вече значително по-слабо; ала от време на време то лумва отново, насочвайки се към изключителни личности изобщо. Култът към гения е отзвук на преклонението към бога-владетел. Навсякъде, където съществува стремежът да се издигнат единични люде в сферата на свръхчовешкото, възниква и склонността да се възприемат цели слоеве от народа за по-примитивни и по-нисши, отколкото са в действителност.

Моята утопия. — При един по-съвършен обществен ред тежкия труд и теглото на живота ще се отредят на този, който най-малко ще страда поради тях, ще рече на най-безчувствения; и така, стъпало по стъпало нагоре, докато се стигне до този, който е най-чувствителен за най-висшите сублимни видове на страданието и затова страда дори при най-големите облекчения на живота.

Илюзията в учението за революцията. — Съществуват политически и социални фантасти, които пламенно и красноречиво проповядват и подканят към събаряне на всеобщия ред, вярвайки, че тогава сякаш от само себе си ще се издигне незабавно най-величественият храм на една красива човечност. В тези опасни мечти още отеква суеверието на Русо, който вярва в една чудодейна, изконна, но в същото време затрупана доброта на човешката природа и приписва цялата вина за това затрупване на институциите на културата в общество, държава, възпитание. За съжаление историята ни поучава, че всяка подобна революция възкресява отново най-стихийните енергии, намерили израз в отдавна погребани ужаси и изстъпления на отдавна отминали епохи. Следователно една революция може да стане източник на сила в едно изтощено човечество, никога обаче тя няма да бъде организатор, строител, художник, последен ваятел на човешката природа. И така, не уравнишата, склонна към ред, пречистване и преустройство природа на Волтер, а страстните полулужи и ексцентричности на Русо пробудиха оптимистичния дух на революцията, срещу който аз се провиквам: „Смажете нечестивеца! Той стана причина духът на Просвещението и на прогресивното развитие да бъде за дълго време прокуден. Нека да се вгледаме — всеки в себе си — дали е възможно да го възвърнем!“

Мярка. — Абсолютната категоричност в разсъжденията и в проучванията, ще рече свободомислието, превърнало се в качество на характера, внася елемент на умереност в общуването, защото отслабва алчността, привлича голяма част от наличната енергия към себе си за насърчаване на духовни цели и разкрива незначителната полза или безполезността и опасността, които се крият във всяка внезапна промяна.

Възкресение на духа. — Върху политическия болничен одър един народ се подмладява обикновено сам и отново намира духа си, изгубен в търсене и утвърждаване на властта. Своего най-висше изграждане културата дължи на политически болни времена.

Нови идеи в стар дом. — Рухването на идеите не настъпва непосредствено с рухването на институциите, по-скоро новите идеи обитават още дълго време запустелия и зловещ дом на своите предшественици и под натиска на жилищната криза сами го консервират.

Учебното дело. — Учебното дело в големите държави ще бъде в най-добрия случаи винаги посредствено по същата причина, поради която в големите кухни се готви най-често посредствено.

Невинна корупция. — Във всички институти, в които не появява острият повей на обществената критика, пониква като гъба невинна корупция (така например в научни корпорации и сенати).

Учените като политици. — Обикновено на учените, които стават политици, се отрежда комичната роля да се превърнат в чистата съвест на политиката.

Вълкът, скрит зад овцата. — Почти всеки политик при известни обстоятелства чувства такава нужда от почтен човек, че също като настървен вълк нахлува в някоя кошара, но не за да разкъса заграбения овен, а за да се скрие зад гъстото му меко руно.

Щастливи епохи. — Щастливата епоха е нещо напълно невъзможно, защото всъщност хората само я желаят, но не всеки отделен човек я желае, защото настъпят ли добри дни за него, буквално се приучава да си изпросва безпокойства и беди. Съдбата на хората е устроена за щастливи мигове — във всеки живот съществуват такива, а не за щастливи епохи. И все пак като представа за „отвъд планините“ те продължават да живеят във въображението на хората, като наследство от праотците; защото, изглежда, че понятието за щастлива епоха е извлечено още от онова състояние в прадревни времена, когато човек след изнурително напрежение от ловуване и война се отдава на отдых, изпъва крайниците си и чува край себе си пърхащите криле на съня. Ще бъде погрешно заключението, ако според онзи стар навик човек си представя, че и след цели периоди от време, изпълнени с мъки и теглила, би могъл да изживее радостта от онова състояние на щастие в същата степен на нарастваща интензивност и трайност.

Социализмът с оглед на неговите средства. — Социализмът е помладият брат фантаст на почти отживелия деспотизъм, когото той желае да наследи. Това е причина неговите стремления да са в дълбоката си същност реакционни. Защото той се домогва жадно да присвои държавната власт в размери, каквито е притежавал само деспотизмът, дори надхвърля всичко, известно в миналото, с домогването си формално да унищожи индивида. Като го смята за неоправдан лукс на мирозданието, той иска да го преработи в целенасочен орган на комуната. Поради това си сродство с деспотизма социализмът се явява винаги близо до всички ексцесивни разновидности на властта, както бе например случаят със стария типичен социалист Платон в двора на сицилианския тиранин. Социализмът желае (и евентуално насърчава) създаването на цезаровата държава на насилието за това столетие, защото, както споменахме, бе искал да стане неин наследник. Ала дори и това наследство едва ли би задоволило целите му, защото той се нуждае от най-верноподаническо раболепие на всички граждани пред безусловната държава, каквото никога досега не е съществувало. И понеже не бива да разчита дори на традиционния пиетет на църквата към държавата, а по-скоро е длъжен машинално да действа за неговото

трайно премахване именно защото действа за премахването на всички съществуващи държави, той може да си прави илюзии, че ще просъществува за кратки периоди от време тук и там, и то със средствата на най-краен тероризъм. По тази причина той скрито и мълчаливо се подготвя за господство на зверства и ужаси и набива като гвоздей в главите на полуобразованите маси думата „справедливост“, за да ограби изцяло и разума им (след като този разум и бездруго е пострадал тежко от полуобразованието) и за да им внуши чиста съвест за лошата игра, в която ги тласка. Социализмът може да послужи като брутална и натраплива поука за опасността от всякакви напластявания на насилие в държавноадминистративния апарат и в този смисъл да ни вдъхне недоверие към самата държава. Когато суровият му глас попадне в общия боен призив: „колкото е възможно — повече държава“, той става по-шумен и пронизителен откогато и да било; ала скоро с още по-голяма сила ще проехти като отклик: „колкото е възможно — по-малко държава“.

Растежът на духа като опасност за държавата. — Като всяка организирана политическа сила и гръцкият полис бе настроен отрицателно и скептично към развитието на образованието. Неговият буен и мощен растеж се оказа едва ли не сковаващ, издигащ само препятствие за полиса. Той не желаше да признае на образованието нито минало, нито бъдеще. Установеното с конституцията възпитание и образование бе задължително за всички поколения и целеше да ги задържи на едно ниво. Същото, само че по-късно, искаше и Платон за своята идеална държава. Обаче въпреки нежеланието на полиса образованието се развиваше. Косвено и мимо волята си естествено полисът му съдействаше, тъй като прекомерно възбудената амбиция на отделния индивид, попаднал веднъж в руслото на духовното изграждане, се стремеше да стигне и в него до крайния предел. Затова не бива да се позоваваме и доверяваме на възхваляващата реч на Перикъл: тя е само една голяма оптимистична илюзия за привидно необходимата връзка между полиса и атинската култура. Непосредствено преди да падне нощта върху Атина (чумата и скъсването с традицията), Тукидид още веднъж я накара да засияе като вълшебна вечерна заря, за да забравим лошия ден, който я предхождаше.

Европеецът и унищожаването на нациите. — Търговията и индустрията, книгообменът и кореспонденцията, взаимопроникването на всички по-висши култури, бързата смяна на роден дом и природа, съвременният номадски живот на безимотните люде, неприкрепени към своя земя — тези обстоятелства водят по необходимост до отслабване и накрая до унищожаване на нациите, поне на европейските, тъй че от тях вследствие на постоянни кръстосвания трябва да произлезе една смесена раса, тази на европееца. На тази цел сега противодейства, съзнателно или не, самоизолацията на нациите чрез пораждане на национални вражди, но все пак въпреки временните срещуположни течения процесът на смесването бавно напредва. Впрочем този изкуствен национализъм е толкова опасен, колкото е бил и изкуственият католицизъм, защото по същество той е едно принудително обявено положение на бедствие и война, наложено от едно малцинство над мнозинството, и се нуждае от коварство, лъжа, насилие, за да запази авторитета си. Движещата сила, която тласка към този национализъм, не е интересът на мнозинството (на народите), както обикновено се твърди, а предимно интересът на определени кралски династии, както и на някои търговски и обществени класи. Разбере ли се веднъж това, нека смело се представим за добри европейци и чрез дела да сътрудничим за претопяването на нациите; нещо, за което немците чрез старото си доказано качество на Културни носители и посредници между народите биха могли да помогнат. Между другото целият проблем за еврейството съществува само вътре в рамките на националните държави, доколкото навсякъде там тяхната дейна работоспособност и по-високо стъпало на интелигентност, техният натрупан от поколение на поколение през дългата школа на страданието духовен и волеви капитал силно наклоняват блюдото на везните и будят завист и омраза: така че колкото повече съвременни нации подчертават своя национализъм, толкова повече вземат надмощие и нападите в печата и литературата, целяйки да отведат евреите на дръвника като изкупителна жертва за всички възможни външни и вътрешни неуредици. Доколкото не става вече дума за консервиране на нации, а до създаване на една по възможност силна смесена европейска раса, еврейният като отделна интегрираща съставка е също така годен и търсен като всяка друга национална останка.

Отблъскващи, дори опасни качества има всяка нация, всеки човек, жестоко е да искаме евреинът да прави изключение. Дори когато тези качества у него са в крайна степен опасни и ужасяващи, дори когато младият-евреин, работещ на борсата, е може би най-противното изобретение на човешкия род изобщо. Въпреки това бих искал да знам в случай, че направим обща равностметка, в каква мяра следва да сме снизходителни към един народ, който и по вина на всички нас е имал най-тежката и дълбоко изстрадана история между народите и на когото дължим най-благородния човек (Христос), най-нравствения мъдрец (Спиноза), най-великата книга и най-действения морален кодекс в света. Освен това, в най-мрачните времена на Средновековието, когато безпрогледната азиатска тъма бе захлупила цяла Европа, свободомислещи евреи, учени и лекари, под бремето на най-груб натиск върху личността здраво държаха знамето на просвещението и на духовната независимост и защитиха Европа и Азия. Не на последно място трябва да им се благодари и за усилията най-после отново да се увенчае с победа едно по-естествено, по-разумно, във всеки случай немитично обяснение на света, за да може и кръгът на културата, свързващ ни сега с Просвещението на гръко-римската древност, да остане непокътнат. Ако християнството е направило всичко възможно, за да ориентализира Запада, еврейството е допринесло съществено, поддържайки постоянно целостта на Запада. А в известен смисъл това означава задачите и историята на Европа да се направят продължение на гръцките.

Богатството в основата на потомствената аристокрация. — Богатството създава неизбежно една аристократична раса, защото позволява на човека да избира най-красивите жени, да заплаща най-добрите учители, то му осигурява чистоплътност, свободно време за физически упражнения и преди всичко независимост от затъпяващата физическа работа. Дотук то създава всички предпоставки, за да може след няколко поколения човек да придобие изискани обноски и красиво държане, та дори и да действа така: а именно по-голямата свобода на духа, отсъствието на жалки и дребни съображения, на унижението пред работодателя или икономисва нето на стотинката. Ала тъкмо тези отрицателни качества са най-богатият дар на щастието за един млад човек; абсолютният бедняк обикновено се погубва само

чрез благородството на помислите си, той не може да напредне и не постига нищо, неговата раса е нежизнеспособна. Но не трябва да забравяме, че богатството упражнява почти същото въздействие, както когато някой може да разхожда годишно както триста, така и трийсет хиляди талера: по-нагоре съществена прогресия на благоприятстващите обстоятелства вече няма. Обаче да притежаваш по-малко, като момче да си принуден да просиш и да се унижаваш, е нещо ужасно. Макар и за тези, които търсят щастието си в пищния блясък на дворовете, в подчинението на личности с власт и влияние или които искат да станат църковни князе, тази може би да е най-изгодната отправна точка. Тя учи как прегърбени да пропълзим в подземните ходове на благоволениято.

Завист и леност в разнопосочен смисъл. — Двете враждуващи партии, социалистическата и националистическата или както и да се наричат в различните страни на Европа, са достойни една за друга. Движещите сили и в двете са завистта и мързелът. В единия лагер желанието е да се работи колкото е възможно по-малко с ръцете, а в другия с главата. В последния мразят и завиждат на способните, разчитащи само на себе си, които не се поставят доброволно под команда за целите на масовото въздействие. В първия лагер мразят и завиждат на по-добрата, външно по-благоприятно поставена класа на обществото, чиято същинска задача, създаването на висши културни ценности, прави душевния им живот толкова по-труден и по-богат на страдание. Ако, разбира се, духът на масово въздействие успее да завладее и по-висшите обществени класи, то социалистическите орди са в пълното си право, като се стремят към изравняване с тях, след като и вътрешно, с ума и със сърцето си, са се вече изравнили. Живейте като поиздигнати люде и винаги се трудете в името на по-висшата култура — тогава самият живот ще признае правата ви, а общественият строй, чийто връх ще представлявате, ще бъде неуязвим срещу всяка злонамереност и посегателство!

Голямата политика и щетите от нея. — Също както един народ претърпява неизбежно най-големи щети от войната и подготовката ѝ, но не поради разходите за самата война, парализата на търговския живот или издръжката на постоянна войска — колкото и големи да са

тези, щети сега, когато осем европейски държави отделят годишно за тях от два до три милиарда, а поради това, че година след година неимоверно голям брой от най-годните, най-здравите, най-работливите мъже биват откъснати от непосредствените си занимания и професии, за да станат войници: тъй и един народ, като се готви да прави голяма политика и иска сред най-мощните нации да си осигури решаващ глас, не претърпява най-големите си щети там, където обикновено ги откриват. Наистина от този миг нататък народът непрестанно жертва огромно множество от най-изтъкнати таланти пред „олтара на отечеството“ или на националното тщеславие, като дотогава на тези таланти, които сега политиката поглъща, са се предлагали други области на влияние. Ала встрани от тези обществени хекатомби, и в основата си много по-злоещо от тях, върви един сценарий, който се разиграва безспир в стотици хиляди действия едновременно: всеки кадърен, работлив, интелигентен, амбициозен човек, принадлежащ на подобен ламтящ за политически лаври народ, бива обладан от същия ламтеж и престава да работи всеотдайно за своето дело както преди. Всекидневни изникващи проблеми и грижи, свързани с общественото благо, поглъщат всекидневен данък от умствения и душевния капитал на всички граждани; общата сума от тези жертви и разпиляване на индивидуална енергия и труд е толкова чудовищна, че политическият разцвет на един народ повлича почти закономерно след себе си духовно обедняване и безсилие, както и понижена творческа продуктивност при дейности, изключващи голяма съсредоточеност и задълбочаване. Накрая следва въпросът: заслужава ли си целият този разцвет и повсеместно великолепие (което се манифестира само като страх у другите народи от новия колос и като извоювана от чужбина привилегия за улесняване на националния търговски трафик), ако на това безформено, заслепяващо с ярките си блещукащи багри цветове на нацията трябва да се принесат в жертва всички по-благородни, по-нежни, по-духовни растения и посадения, с които дотогава земята е била тъй богата?

ГЛАВА IX

НАСАМЕ СЪС СЕБЕ СИ

Врагове на истината. — Убежденията са по-опасни врагове на истината от лъжите.

Човек с характер. — Много по-често някой минава за човек с характер, защото следва и се подчинява винаги на своя темперамент, а не на принципите си.

Спокойствието в делата. — Също както водопадът става по-бавен и по-ефирен в стръмния си пад, така обикновено и големият човек на делото започва да действа по-спокойно, отколкото е можело да се очаква от стихийния му устрем, преди да пристъпи към делото.

Прекалена дълбочина. — Хора, които подхващат една работа в цялата ѝ дълбочина, много рядко могат да и останат завинаги верни. Именно защото са извадили дъното ѝ на показ, а там се съзират неизбежно сума лоши неща.

Заслепението на идеалистите. — Всички идеалисти си въобразяват, че нещата, на които служат, са значително по-добри от другите неща в света, и не искат да повярват, че ако изобщо ще вирее, тяхната идея се нуждае от съвсем същата воняща тор, необходима и за всички други човешки начинания.

Благородство в помислите. — Благородството в помислите е в по-голяма степен израз на добродушие и липса на недоверие, следователно се състои тъкмо от онова, което користолюбивите и преуспели люде с такова удоволствие гледат отвисоко и с подигравка.

Цели и пътища. — Мнозина са упорити по отношение на поетия веднъж път, малцина — по отношение на целта.

Привилегия на величието. — Да ошастливиш свише с най-скромни дарове е привилегия на величието.

Неволна изисканост. — Неволно човек се държи изискано, когато вече е свикнал да не иска от хората нищо, а винаги само да им дава.

Условие за героизъм. — Ако някой поиска да стане герой, преди това змията трябва да е станала змей, иначе ще му липсва истинският враг.

Приятел. — Съпреживяване на радост, а не на страдание е мерило за истински приятел.

Да използваме прилива и отлива. — Заради целта на познанието човек трябва да умее да се възползва от онова вътрешно течение, което го увелича по дадена работа, както и отново от това, което след време го откъсва от нея.

Радост от себе си. — Казваме „радост от нещо“: всъщност това е радостта, която човек изпитва от себе си посредством нещо.

Скромният. — Който се държи скромно с хората, е толкова повисокомерен към нещата (град, държава, общество, време, човечество). Това е неговото отмъщение.

Завист и ревност. — Завист и ревност са срамните части на човешката душа. Сравнението може да бъде продължено.

Най-изтънченият лицемер. — Изобщо да не говориш за себе си е израз на най-изтънчено лицемерие.

Яд. — Ядът е болест на организма, която в никакъв случай не е преодоляна, когато поводът за яда е вече отстранен.

Свободната природа. — Ние се чувстваме тъй добре сред природата, защото тя няма мнение за нас.

Основания за утеха. — При смъртен случай човек най-често се нуждае от утешителни основания не толкова за да смекчи силата на болката, колкото да се извини, че тъй лесно се е почувствал утешен.

Верни на убежденията си. — Който е претрупан с работа, запазва общите си възгледи и основни позиции непроменени. Това се отнася също за всеки, посветил се на някоя идея: никога вече той няма да проверява сам тази идея, защото няма време; да, дори ще противоречи на интересите му, ако изобщо смята, че тя подлежи на дискусия.

Животът като резултат от живота. — Колкото и надалеч да се простира човек със своето познание, колкото и обективен да се смята самият той, в края на краищата все пак няма да се сдобие с нищо друго, освен със собствената си биография.

Желязната необходимост. — Желязната необходимост е онова нещо, за което хората в течение на историческото развитие разбират, че не е нито желязно, нито необходимо.

Почерпано от опита. — Неразумността на едно нещо не е основание против неговото съществуване, а по-скоро предусловие за него.

Основен принцип. — Не съществува изначална хармония между поощряването на истината и благополучието на човечеството.

Истината в ролята на Цирцея^[1]. — Заблудата е направила от животните човеци; дали истината би била в състояние отново да направи от човека животно?

Опасност за културата ни. — Ние принадлежим към епоха, чиято култура е застрашена да загине от средствата на културата.

Величие, това значи да се даде насоката. — Нито една река не е голяма и пълноводна сама по себе си, а защото приема и води толкова много странични реки по своя път. Същото важи и за великаните на

духа. Важно е само Един да даде насоката, която безброй притоци ще трябва да следват, а не дали той още в люлката е бил богато или бедно надарен.

Колеблива съвест. — Хора, които изтъкват своето значение за човечеството, имат по отношение на общата гражданска законност — при спазване на договори и обещания — колеблива съвест.

Претенции за любов. — Изискването да ни обичат е най-голямата от всички дързости.

Човекопрезрение. — Най-недвусмисленият признак за неуважение към хората е да ги третираш само като средство към целта или изобщо да не ги зачиташ за хора.

Да забравиш изживяното. — Който мисли много, и то трезво, лесно забравя собствените си изживявания, не обаче и мислите, които са ги породили.

Да държиш на дадено мнение. — Един държи на някакво мнение, защото си въобразява, че е стигнал до него сам, друг пък — защото го е възприел с усилие и е горд, че го е разбрал: следователно и двамата от суета.

Страх от светлината. — Добрата постъпка се плаши от светлината не по-малко от лошата: тя се страхува, че щом узнаят за нея, ще настъпи болката (като наказание), а лошата пък се страхува, че щом узнаят за нея, ще изчезне задоволството (именно онова естествено, чисто задоволство от самите нас, което секва моментално, щом се добави удовлетворението от суетата).

Тираничен гений. — Когато в душата на някой човек бушува неукротимото желание да се наложи тиранично и този огън се поддържа непрестанно, то дори една незначителна дарба (у политици, артисти) се превръща постепенно в почти непреодолима природна стихия.

Оценяване на услугите. — Ние оценяваме услугите, които някой ни оказва, според стойността, която той влага в тях, а не според тази, която имат за нас.

Фантазията на страха. — фантазията на страха е онзи зъл присмехулен дух, който скача на гърба на човека тъкмо когато и без това бремето му е най-тежко.

Цената на професията. — Професията прави човека безгрижен; в това се състои най-голямата ѝ благодат. Защото е защитен яз, зад който, щом ни нападат размисли и грижи от всякакъв вид, можем да се оттеглим легално.

Талантът. — Талантът на един човек изглежда по-незначителен, отколкото е, защото си е поставял винаги прекалено високи задачи.

Младост. — Младостта е неприятна, защото тогава не е възможно или не е уместно да си продуктивен в някакъв смисъл.

Опасности от духовно освобождение. — При истинско духовно освобождение на един човек и неговите страсти и желания се надяват тайничко да извлекат своите предимства.

Да виждаш лошо и да чуваш лошо. — Който вижда слабо, вижда все по-малко; който чува лошо, винаги дочува още нещичко.

„Одухотворените“. — Няма дух онзи, който търси духа.

Презрение. — Презрението от страна на други ни засяга по-болезнено, отколкото себе презрението.

Благодарствената връв. — Има робски души, които прекаляват с признателността си за оказани им добрини дотам, че с благодарствената връв се обесват накрая сами.

Единственото човешко право. — Който се отклонява от традиционното, е жертва на изключителното; който остава в

традиционното, е негов роб. И в двата случая човек става жертва.

Полузнание. — Който говори чуждия език слабо, изпитва повече радост от онзи, който го говори добре. Удоволствието е за полузнаещите.

Старание и добросъвестност. — Старанието и добросъвестността са често пъти антагонисте, защото старанието иска да откъсне плодовете още зелени, а добросъвестността ги оставя да висят прекалено дълго, докато паднат сами и се раздробят.

Липсват условия. — Много хора чакат цял живот случая да бъдат по свой начин добри.

Липса на приятели. — Липсата на приятели говори за завист и високомерие. Мнозина дължат приятелите си само на щастливото обстоятелство, че нямат за какво да им завиждат.

Опасност от множеството. — Често пъти човек е по-несигурен с един талант повече, отколкото с един талант по-малко; също както масата, която стои по-добре на три, отколкото на четири крака.

Образец за останалите. — Който иска да даде добър пример, трябва да добави към добродетелта си гранче глупост: тогава той подражава, а същевременно се издига над онези, на които подражава — нещо, което хората обичат.

Леко примирение. — Човек би се примирил и не би страдал много поради неосъществени желания, ако е обучил фантазията си да загрозява миналото.

Според ролята и гласът. — Който е принуден да говори по-високо, отколкото е свикнал (да речем пред полуглухи или пред голяма аудитория), обикновено пресилва нещата, които трябва да сподели. А не един човек се превръща в съзаклятник, злостен одумник, интригант само защото гласът му е най-подходящ за шепнене.

Любов и омраза. — Любовта и омразата не са слепи, а са заслепени от огъня в самите тях.

Изповед. — Когато изповяда вината си на някого, човек я забравя, ала обикновено другият не я забравя.

Сянка в пламъка. — Пламъкът не е толкова ярък за самия себе си, колкото за другите, на които свети: така е и с мъдреца.

Собствени мнения. — Първото мнение, което ни идва на ум, когато внезапно ни запитат по някой въпрос, обикновено не е нашето собствено, а само общоприетото, принадлежащото на съсловието, на положението, на произхода ни; собствените мнения рядко изплуват на повърхността.

Произход на смелостта. — Обикновеният човек е смел и неуязвим като герой, когато не вижда опасността, когато просто няма очи за нея. Обратното е с героя, чието единствено уязвимо място е гърбът, следователно там, където няма очи.

Чудновата суета. — Който три пъти е дръзнал да предскаже времето и е имал успех, в дъното на душата си е повярвал малко на пророческите си способности. Човек е склонен да приеме чудатото, ирационалното, когато то ласкае неговото самолюбие.

Професия. — Професията е гръбнакът на живота.

Опасност при лично влияние. — Който има усещането, че упражнява върху другия силно духовно влияние, трябва да му предостави пълна свобода, да се радва на евентуално противодействие, дори да го предизвика сам: в противен случай ще си създаде неизбежно един враг.

Полузнание. — Полузнанието жъне повече победи от всезнанието: то познава нещата по-опростени, отколкото са, и затова мнението му е по-разбираемо и по-убедително.

Лоша памет. — Преимуществото на лошата памет е, че човек се наслаждава по няколко пъти, но винаги за пръв път на едни и същи добри неща.

Да си създаваме грижи. — Безогледността на мисленето е често белег на неспокойна душевна нагласа, която жадува за упойка.

Негодуващи мисли. — Положението с хората е същото както с въглищарските клади в гората. Едва когато младите хора прегорят и се овъглят като тях, те стават полезни. Докато димят и пушат, са може би по-интересни, но не са полезни и са твърде често и неудобни. Човечеството безпощадно използва всеки един като горивен материал, за да подклажда огъня в огромната си машина: ала тогава защо има машини, щом всеки индивид (ще рече човечеството) се използва единствено за да се поддържат! Машини, които са цел на самите себе си — това ли наричат *l'umana commedia*?

Часомерът на живота. — Животът се състои от редки неповторими мигове с върховно значение и от безброй много интервали, сред които в най-добрия случай витаят наоколо ни само силуетите на тия мигове. Любовта, пролетта, всяка хубава мелодия, планината, луната, морето — всичко това говори истински на сърцето ни само веднъж: ако изобщо някога проговори истински. Защото мнозина никога не са изживели подобни мигове и самите те са интервали и паузи в симфонията на истинския живот.

Да засегнеш или да помогнеш. — Често правим грешката да се нахвърляме разпалено срещу някое движение, партия или период от време, защото случайно ги възприемаме само откъм външната им страна и виждаме само закърняването им или неизбежно съпътстващите ги „грешки на добродетелите“ — а може би и защото сме взели дейно участие в тях. Тогава им обръщаме гръб и търсим обратната на тях идейна посока; ала по-разумно би било да подирим силните им положителни страни или да се опитаме да ги развием в нас. Естествено необходими са по-проникновен поглед и по-добра воля, за да поощрим онова, което е в процес на развитие и е още

несъвършено, вместо да изтъкнем несъвършенството му и после да го отречем.

Скромност. — Съществува истинска скромност (тя е познанието, че не сме творци на самите себе си). Тя твърде добре отговаря на издигнатия дух, защото именно той е в състояние най-добре да прозре идеята за пълната безотговорност (дори и добрините, сторени от него). Нескромността на издигнатия дух възбужда омраза, но не докато той чувства и съзнава силата си, а щом почне да оскърбява другите, да се държи с тях деспотично и да ги наблюдава докъде могат да издържат, ще рече, когато той пожелае да се убеди в собствената си сила. Обикновено това доказва дори липсата на сигурно усещане за силата, нещо, което кара хората да се съмняват в неговата издигнатост. Така че ако преценяваме с ума, нескромността не е никак за препоръчване.

Първата ни мисъл за деня. — Най-сигурното средство да започнем добре новия ден е: още щом се пробудим, да се замислим първо как да създадем радост поне на един човек през този ден. Ако това би заместило религиозния ни навик да се молим, ближните ни щяха само да спечелят от тази промяна.

Вегетация на щастието. — Плътено до извора на страданието и често върху вулканичната му почва човек е посадил своите малки градинки на щастието; дали ще наблюдаваме живота с погледа на някой, който иска да почерпи от битието само познание, или на човек, който се предава и примирява, или на онзи, който се радва на преодоляната трудност — навсякъде ще се намери по-малко щастие, покълнало до нещастieto, и то колкото по-вулканична е почвата, толкова по-голямо е щастието; само че би било смешно да твърдим, че това щастие може да оправдае страданието.

По пътя на предците. — Разумно ще постъпи всеки, който доразвие в себе си таланта, над който неговият баща или дядо са работили и положили усилия, и не се отклони към нещо съвсем ново; в противен случай той си отнема възможността да стигне до върха в някой занаят. Ето затова и поговорката казва: „Кой път трябва да поемеш? — Пътя на предците ти!“

Суета и амбиция като възпитатели. — Преди още човек да е станал инструмент за постигане на всеобщата човешка полза, нека го терзае амбицията; постигната ли е обаче целта, работи ли той задължително като машина за благо на всички, нека тогава дойде вече и суетата; тя ще го направи по-човечен, по-общителен, по-търпим, по-снизходителен в малкото именно когато амбицията е привършила с него грубата работа (да го направи полезен).

Да харесваш чрез нехаресване. — Хората, които предпочитат да направят впечатление, но да не се харесат, в действителност желаят същото както тези, които не искат да направят впечатление, но желаят да се харесат, само че го желаят в много по-силна степен и косвено, посредством стъпало, което привидно ги отдалечава от тяхната цел. Те желаят да имат влияние и власт и затова демонстрират превъзходството си дори дотам, че буди неприятно чувство; защото знаят, че стигне ли най-после човек до властта, се харесва на другите почти във всичко, което прави и говори, и че дори когато не се харесва, изглежда, сякаш се харесва. — Свободомислещият, а и вярващият също желаят власт, за да могат чрез нея да се харесват; когато заради учението им ги заплашва тежка участ, преследване, затвор, екзекуция, те се радват при мисълта, че по този начин тяхното учение ще се вреже и запечати като клеймо в съзнанието на човечеството; те го приемат като болезнено, ала силно, макар и късно въздействащо средство, за да достигнат все пак до властта.

Casus belli^[2] и други подобни. — Владетелят, който към взетото вече решение да води война със съседа си изнамира някакъв casus belli, прилича на баща, който подменя майката на своето дете, като и занапред тя трябва да минава за негова майка. А нима почти всички изнесени пред обществото мотиви на наши действия не са такива подменени майки?

Страст и право. — Никой не говори по-разпалено за правото си от онзи, който в дъното на душата си се съмнява в него. Привличайки страстта за своя съюзница, той иска да зашемети разума и неговите колебания; като той си извоюва съвест, а с нея и успехи сред другите.

Възрастта на дързостта. — Между двадесет и шестата и тридесетата си година даровитият човек се намира в истинския период на дързостта; това е времето на първата зрялост със силно тръпчива възкисела жилка. Подтикван от чувството, което изпитва, човек изисква тогава от хора, които съвсем или почти не забелязват нищо от това, почит или смирение и си отмъщава, ако те не се проявят веднага чрез поглед, жест, присъщ на дързостта, чрез интонации в гласа, които едно изтънчено ухо и око ще разпознаят във всяка проява на споменатата възраст — било в стихове, философски съчинения, картини или музикални творби. Мъже в зряла възраст и с повече опит в тези случаи се усмихват и с умиление си спомнят за хубавото време на младостта, когато човек се ядосва на съдбата, че изглежда нещо толкова малко, когато е нещо толкова голямо. По-късно той наистина изглежда нещо повече — но е изгубил увереността, че наистина е нещо много; и все пак човек си остава цял живот един непоправим суетен глупак.

Измамно и все пак устойчиво. — Както за да минем покрай пропаст или по греда да пребродим дълбока река, чувстваме нужда от перило, но не за да се уловим здраво за него защото то незабавно би рухнало заедно с нас, а за да внушим представата за сигурност на окото, така и като юноши се нуждаем от личности, които несъзнателно поемат службата на перило; впрочем, ако в мигове на голяма опасност наистина посегнем да се опрем на тях, те не биха ни помогнали, но затова пък ни вдъхват успокояващото чувство за близост и закрила (например бащи, учители, приятели).

Да се научим да обичаме. — Човек трябва да се научи да обича, да бъде добър, и то още от младини; ако възпитанието и случаят не ни дават възможност да усвоим тези чувства, то душата ни се изсушава и е непригодна да вникне дори в нежните изобретения на любвеобилни хора. Също така човек трябва да се учи на омраза и да я подхранва, ако пожелае да стане ревностен човекокрадец: иначе ще отмре постепенно и кълнът ѝ.

Руините като украса. — Хора, претърпели много духовни метаморфози, запазват някои свои възгледи и привички от минали състояния, които като къс неразгадаема древност и сива неугледна зидария се извисяват после наред новите им възгледи и действия: често за украса на цялата местност.

Любов и почит. — Любовта желае, страхът отбягва. На това се дължи, че не може едновременно, поне в рамките на един и същ период от време, да сме обичани и почитани от една и съща личност. Защото, който почита, признава силата, ще рече, той се страхува от нея: неговото състояние е страхопочит. Любовта обаче не признава никаква сила, нищо, което разделя и отделя, което повелява и подчинява. Именно защото любовта не почита, честолюбиви хора тайно или явно се опълчват срещу нея.

Предразсъдък за студените хора. — Хора, които бързо се запалват, много бързо и охладняват, затова в общи линии на тях не може да се разчита. Ето защо всички хора, които постоянно са студени или се представят за такива, имат благоприятното предимство да минават за личности, на които можем да се осланяме и доверяваме напълно: всъщност ние ги подменяме с тези, които бавно се запалват и дълго горят.

Опасната съблазън на свободните мнения. — Лесната ориентировка в свободните мнения излъчва прелест, подобна на сърбежа; ако му се поддадем, почваме да чешем тия места, докато накрая се появи отворена, болезнена рана, а това означава: докато свободното мнение започва да ни пречи, да затормозява жизнения ни стил, отношенията ни с хората.

Копнеж по силна болка. — Утолената вече страст оставя след себе си смътен копнеж по самата нея и в последния миг на отшумяване хвърля дори един изкусителен поглед назад. Навярно ударите на нейния бич са ни доставили все пак някакъв вид удоволствие. Затова пък по-умерените чувства ни се струват блудкави; както изглежда, човек предпочита бурното неудоволствие пред вялото удоволствие.

Смяна на причина и следствие. — Обикновено ние се насочваме несъзнателно към принципи и догми, подходящи на нашия темперамент, така че накрая имаме чувството, сякаш тези принципи и догми са създали и оформили характера ни и са му осигурили опора и стабилност: а всъщност е станало точно обратното. Изглежда, нашите мисли и преценки трябва да се приемат допълнително като причина за формиране на съществото ни; и все пак истина е, че характерът ни е причина да разсъждаваме и да преценяваме по един или по друг начин. А какво ни кара да играем тази почти неосъзната комедия? Инерцията и удобството и не на последно място суетното желание да бъдем прогласени за напълно хомогенни, еднородни по нрав и убеждения: защото този монополист вдъхва уважение, създава доверие и мощ.

Житейска възраст и истина. — Младите хора обичат интересното и своеобразното в живота, все едно дали то е истинско или фалшиво. По-зрелите по дух обичат в истината онова, което е интересно и своеобразно. Напълно улегналите вече люде обичат истината също и там, където тя изглежда скромна и проста и отегчава обикновения човек, защото са забелязали, че истината често изрича най-висшето си духовно притежание с простодушно изражение.

Хората като лоши поети. — Тъй както бездарни поети търсят във втората част от стиха заради римата мисълта, така и хората, станали по-боязливи във втората половина на живота си, имат навика да търсят действия, възгледи, отношения, съвпадащи с онези от по-предишния им живот, така че външно всичко да бъде в пълно съзвучие; и все пак техният живот не е вече обладан и насочван все отново и отново от някоя силна всеобемна мисъл, а вместо нея се появява намерението да намерят римата.

Скука и игра. — Потребността ни принуждава към работа, а резултатът от нея утолява тази потребност; редовното пробуждане на потребността ни привиква на работа. В почивките обаче, когато потребностите са задоволени и сякаш спят, ни връхлита скуката. Какво е тя? Тя е навикът към работа изобщо, който сега се проявява като нова, допълнителна потребност; тя ще бъде толкова по-силна, колкото по-силен е навикът ни да работим, по-силна дори от всяка друга

потребност, измъчвала някого. За да се изскубне от скуката, човек или надхвърля мярката и работи повече, отколкото са обичайните му потребности, или измисля играта, а това ще рече работата, която не следва да утоли друга потребност освен тази след работа изобщо. Който се е наситил на играта и поради липса на нови потребности не се налага да работи, понякога бива обладан от желание за трето състояние, което се отнася към играта като витаенето във въздуха към танца, както танцът към ходенето след едно блажено и спокойно душевно вълнение: това е блянът на художниците и философите за щастието.

Поука от снимки. — Вгледаме ли се в поредица снимки на самите нас от края на детството до времето на мъжката ни зрялост, откриваме с приятна изненада, че зрелият човек има по-голяма прилика с детето, отколкото с младежа: така че съответно на този процес, вероятно в промеждутъка е настъпило временно отчуждение от основния му характер, овладяно по-късно от концентрираната волева енергия на зрелия човек. Това схващане съответства на другото, че всички силни влияния на увлечения, учители, политически събития, които ни съблазняват в младежка възраст, по-късно изглеждат сведени отново до една твърда, разумна мярка; безспорно те продължават да ни изпълват и да ни вълнуват, ала надмощие все пак вземат основното чувство и мнение, а тях използват само като източници на енергия, не вече като регулатори, каквито са били през двадесетте години от живота. Ето защо и мислите, и чувствата на зрелия човек изглеждат по-сходни отново с онези от детската му възраст, а този вътрешен факт се изявява в споменатия вече външен факт.

Звученето на възрастта. — Тонът, с който младежите говорят, хвалят, порицават, съчиняват, не се нрави на по-възрастния, защото е твърде висок, но в същото време глух и неясен, подобен на тона, чието мощно ехо отеква в празното пространство на някой свод. Защото обикновено повечето от това, което младежите мислят, не блика от недрата на собствената им природа, а е ехо, отзвук на онова, което другите край тях мислят, говорят, хвалят, порицават. И понеже отгласът на техните чувства (симпатия и антипатия) е много по-силен от повода, от възприетото отвън, то когато отново дават израз на своите чувства,

се получава онзи глух, ехтящ тон, който бележи отсъствието или оскъдното наличие на причина. Тонът на зрялата възраст е строг, отсечен, умерено висок, но като всяко добре артикулирано нещо с голяма широта на звучене. И най-после, старостта често придава известна мекота и милозливост на звука, сякаш го захаросва. Но има случаи, разбира се, когато го и подкиселява.

Изостанали и избързващи люде. — Неприятният характер, изпълнен с подозрителност, изпитващ завист към всяка сполука на колеги и близки, брутално избухващ спрямо застъпващите друго мнение, показва, че принадлежи към по-долно стъпало на културата. Следователно той е анахронизъм, защото начинът, по който общува с хората, е бил правилен и подходящ за времето на юмручното право; той е един изостанал, ретрограден човек. Друг характер, чието сърце е готово да се радва на ближния и навсякъде печели приятели, съпричастен е на новото, което поклъва и расте, изпитва удовлетворение от почестите и успехите на другите и не претендира за изключителното право единствено той да познава безпогрешната истина, а винаги е изпълнен с малко доза недоверие — това е избързващият човек, който е устремен към по-високо стъпало на човешката култура. Неприятният характер произхожда от времето, когато са се поставяли първите неоформени и груби още основи на човешко общуване, а другият обитава най-високите им етажи, по възможност на по-голямо разстояние от дивия звяр, който беснее и вие под фундамента на културата, затворен долу в подземията.

Отчуждени от настоящето. — Голямо преимущество ще е за нас, ако веднъж се оттеглим в по-значителна степен от настоящето си и се понесем от неговия бряг назад в океана на отшумели световни размисли. Поглеждайки брега оттам, навярно за пръв път ще съзрем цялостните му форми, а когато го доближим отново, ще имаме преимущество да го разбираме като цяло по-добре от тези, които никога не са го напускали.

Да сееш и да жънеш върху лични недостатъци. — Някои люде, да кажем например Русо, умеят да използват своите слабости, пропуски, пороци също и като тор за таланта си. Когато той оплаква

покварата и израждането на обществото като неприятна последица от културата, в основата лежи някакъв личен опит, чиято горчивина придава острота на общата му присъда и отравя стрелите, които хвърля; той най-напред се разтоварва като индивид и си въобразява, че търси лек, който е пряко полезен за обществото, обаче косвено, чрез същото, да облагодетелства и него.

философски настроен. — Обикновено човек се стреми да си изработи за всички жизнени ситуации и събития едно поведение на чувствата, един род възгледи — това наричаме предимно философски настроени хора. Ала ако искаме да обогатим познанията си, по-ценно би било не да се уеднаквяваме по този начин, а да се вслушваме в тихия глас на различните житейски съдби; те носят със себе си свои собствени възгледи. Така ние ще опознаем живота и същността на мнозина, щом не се отнасяме към самите себе си като към нещо статично, непроменливо, като към някой индивид.

В огъня на презрението. — Нова стъпка към самостоятелност е направена, когато се осмелим да изразим възгледи, смятани като позорни за този, който ги изповядва; обикновено приятели и познати тогава се изплашват. Одареният човек трябва да премине и през този огън; защото след това повече ще принадлежи на себе си.

Саможертва. — В случай на избор голямата саможертва е за предпочитане пред малката: защото голямата ни възмездява чрез нашето самовъзхищение, нещо, което за нас е невъзможно при малката.

Любовта като похват. — Онзи, който иска да опознае истински нещо ново (било то човек, събитие, книга), ще постъпи добре, ако приеме това ново нещо с цялата любов, на която е способен, и бързо отвърне поглед, дори забрави всичко, което му се струва неприятно, шокиращо, фалшиво; нека например даде на автора на една книга най-голям превес и с туптящо сърце пожелае, сякаш е на състезание, той да постигне целта си. Служейки си с този подход, всъщност проникваме до сърцевината на Новото, до неговия живец; а това именно означава да го опознаем. Стигнем ли дотам, после разумът си прави своите

критични уговорки; надценяването, временното затихване на критичното махало, бе именно само похватът, за да подмамим навън душата на това ново нещо.

Дълбоки натура. — Хора, които проявяват силата си едва когато задълбочат своите впечатления — наричат ги обикновено дълбоки натура, — са при настъпването на всяко внезапно събитие относително овладени и решителни: защото, в първия миг впечатлението е било все още повърхностно и едва после то се задълбочава. Обаче отдавна предвиждани, очаквани събития или личности възбуждат подобни люде до такава степен, че при крайното им настъпване стават почти неспособни да запазят дори присъствие на духа.

Общуване с нашата по-висша същност. — Всеки човек изживява своя щастлив ден, когато се срещне с по-висшата си същност. А чистата хуманност изисква от нас да оценяваме някого само според това му състояние, а не според делниците, минаващи в гнет и робуване. Така например един художник би трябвало да се преценява и почита според най-вдъхновеното видение, което е могъл да си представи и изобрази. Обаче хората общуват твърде различно с тази своя по-висша същност и често играят като актьори сами себе си, доколкото после все отново и отново повтарят онова, което са били през споменатите мигове. Някои живеят в страх и смирение пред идеала си и биха искали да го отрекат; те се боят от по-висшата си същност, защото, когато заговори, тя го прави възискателно и точно. Затова пък притежава призрачната свобода да идва и да отсъства, както пожелае. Ето защо я наричат често дар свише, докато всъщност всичко останало е дар свише (на случая), обаче тя е самият човек.

Самотни хора. — Някои хора са така много свикнали със самотата си, че изобщо не им идва на ум да се сравняват с други, а в спокойно, радостно настроение, в приятни разговори със себе си, дори със смях продължават да водят монологичното си съществуване. Но ако ги убедим да се сравнят с други, те проявяват склонност към задълбочено самоподценяване; и става така, че трябва да ги принуждават отново да научат добрата, правилната преценка за себе си

едва от устата на другите: обаче дори и тогава те все отново и отново ще искат да поспестят, да омаловажат нещо от това научно мнение. — Ето защо трябва да уважаваме усамотяването на някои хора и да ги оставяме на спокойствие, като не бъдем толкова глупави, както често се случва, да ги съжаляваме заради това.

Без мелодия. — Има хора, чиято склонност към съзерцание и самовглъбяване наред с хармоничното подреждане и изясняване на всички техни способности е така силно изявена, че винаги чувстват крайна ненавист към дейности, поставящи си някаква цел. В това отношение те приличат на музика от протяжни хармонични акорди, в която не се долавя дори и наченка на раздвижена, разчленена мелодия. Всяко движение отвън служи единствено да постави тутакси лодката в новото ѝ равновесие сред морето от хармонично благозвучие. Обикновено модерните хора стават крайно нетърпеливи при срещата си с такива характери, от които нищо няма да излезе, без да имаме правото да твърдим, че нищо не са. Обаче в отделни моментни настроения техният вид възбужда един необичаен въпрос: защо изобщо трябва да има мелодия? Защо не сме доволни, когато животът спокойно се отразява в дълбокото езеро? — Средновековието бе пощедно на такива натури, отколкото нашето време. Колко рядко ще срещнем днес човек, който в спокоен и радостен диалог със себе си продължава да живее и сред заобикалящата го навалица, говорейки си като Гьоте: „Най-хубавото е дълбоката тишина, в която живея и расна по отношение на света, като печеля онова, което с огън и меч не могат да ми отнемат.“

Да живееш и да изживяваш. — Нека видим колко малко са тези, които умеят да оползотворяват своите изживявания — своите незначителни всекидневни изживявания, — и то така, че те да се превръщат в орна площ, която три пъти в годината да дава плод; докато други — и колко много са те! — понесени от стихийния порой на най-вълнуващи съдби, на най-различни световни и народностни движения, ще плуват винаги, и то много леко, отгоре на повърхността като коркова тапа: това накрая ни изкушава да разделим човечеството на малцинство от такива, които от малко умеят да направят много; и на мнозинство, които от много умеят да направят малко; ето че се

натъкнахме и на онези обратно устроени фокусници, които вместо да сътворят света от нищото, превръщат света в нищо.

Сериозност в играта. — Веднъж на здрачаване в Генуа чух идещ от далечна кула игрив и продължителен камбанен звън, който не преставаше, сякаш не можеше да се насити на себе си; той се издигаше над уличната глъч, нагоре към вечерния небосвод и отекваше в морския ефир така зловещо, но едновременно и така детински, така меланхолно.

Припомних си тогава думите на Платон и ги почувствах внезапно да звучат в сърцето ми: всичко човешко, взето заедно, не си заслужава тази голяма сериозност; и въпреки това...

За убежденията и справедливостта. — Това, което човек в изблик на страст казва, обещава, решава, а после е длъжен да го защити с хладнокръвие и трезвост — това изискване спада към най-тежкото бреме, тегнещо върху човечеството. Необходимостта да признаеш до предела на необозримото бъдеще последиците от гнева, от неудържимо припламналото желание за мъст, от възторженото себеотдаване — може да предизвика още по-тежко озлобление към тези чувства, колкото повече навсякъде, особено при художниците, те се превръщат в обект на идолопоклонство. Тези хора издигат в култ значението на страстите и са го правили винаги; те естествено възхваляват и мъчителното удовлетворение на страстта, което изпитват върху себе си — изблиците на мъст, последвани от смърт, осакатяване, като последица доброволно изгнание и примирението на разбитото сърце. Но по-важно е, че поддържат будно любопитството към страстите и все едно, че казват: вие нищо не сте изживели, щом не познавате страстта. — Именно защото сме се заклели във вярност, възможно е дори на някое напълно измислено същество, например на някое божество, именно защото сме отдали сърцето си — да кажем на някой владетел, на партия, на жена, на религиозен орден, на художник, на мислител и то в състояние на заслепение и заблуда, състояние, което ни изпълва с екстаз и ни представя тези същества като достойни за всяко преклонение, за всяка жертва — именно затова ли сме сега така съдбовно и здраво обвързани. Нима не е било хипотетично обещанието, дадено естествено при неизразената гласно предпоставка,

че съществата, на които сме се посветили, са наистина съществата от нашите представи за тях? Дължни ли сме да останем верни на нашите заблуди дори и ако сме проникнати от съзнанието, че с тази вярогност причиняваме вреда на нашето по-висше Аз? — Не, няма закон, няма задължение от този вид, ние трябва да станем предатели, изменници, постоянно да жертваме идеалите си. Ние не преминаваме от един период на живота си в друг, без да изпитаме болките на предателството и да страдаме после отново от тях. Дали не бе нужно, за да се изплъзнем от мъките, да се пазим от изблика на чувствата си? Няма ли светът да стане твърде пуст, твърде призрачен за нас? Но нека по-добре се запитаме дали тези мъки при смяна на убежденията са необходими и дали не зависят от измамно мнение и преценка? Защо се възхищаваме от човека, който остава верен на убежденията си, и презираме онзи, който ги сменя? Опасявам се, че отговорът трябва да гласи: защото всеки приема, че само долната изгода и личният страх могат да подтикнат към подобна смяна. Всъщност това ще рече, че никой не променя убежденията си, докато те са изгодни за него или най-малкото докато не му нанасят вреда. Но ако въпросът наистина стои така, той съдържа един отрицателен документ за интелектуалното значение на всички убеждения. Нека веднъж се опитае да проверим как възникват убежденията и се замислим дали те не се надценяват прекалено много: освен това ще се окаже, че и смяната на убежденията бездруго се мери с неточен аршин и че сме привикнали да изживяваме тази смяна прекалено дълбоко.

Който не е минал през етаиите на различни убеждения, а е останал при веруюто, в чиято мрежа първоначално се е уловил, точно заради тази закостенялост е представител на изостанали култури. Съответно на липсата на образование (което винаги предпоставя добра почва, за да може да се изгради), той е суров, неразбран, невъзприемчив, без милост, вечно подозрителен, човек без задръжки, който посяга към всички средства, за да наложи мнението си, защото изобщо не иска да проумее, че освен неговото могат да съществуват и други мнения; в този смисъл той все пак може би е източник на енергия; а на култури, достигнали прекалена свобода и инертност, той въздейства дори целебно, защото силно ги възбужда и предизвиква съпротивата им. И така, принудена да влезе в борба с него, по-крехката

тъкан на новата култура заяква все повече. В основата си човек продължава да е същият, както в епохата на Реформацията: но как би могло и да бъде иначе? И все пак обстоятелството, че не си разрешаваме вече употребата на някои средства, с които да придобием по-лесно надмощие на мненията си, ни откроява от онова време и доказва, че принадлежим към по-висша култура. Който дори и сега защитава и оборва мнения по начина, с който си е служел човекът през Реформацията, а именно чрез подозрение и изблици на ярост, издава съвсем ясно, че ако живееше в друго време, е щял да изгори противниците си на кладата и че като противник на Реформацията е щял да прибегне към всички средства на инквизицията. За времето си инквизицията е била разумна, защото тя не означава нищо друго освен повелята да се запази — и то на всяка цена, с всички жертви за доброто на човечеството — състоянието на обсада, наложено над цялата религиозна сфера, което като всяка обсада оправдава крайните средства естествено при предпоставката (която ние сега вече не споделяме), че истината е достояние единствено на църквата. Но сега вече не можем да се съгласим така лесно, че някой притежава истината. Строгите методи на изследване са посели навсякъде достатъчно много недоверие и предпазливост, така че всеки, който насилствено застъпва с думи и с дела мненията си, се възприема като враг на съвременната ни култура, най-малкото като изостанал човек. Действително: патосът, с който се провъзгласява достоянието на истината, сега има много по-малка тежест от онзи, разбира се, по-мек и беззвучен патос на научното дирене, което неуморно се преустройва и подхвърля фактите на нови проверки.

В цялост научните методи са поне също толкова важен резултат на научното изследване, колкото и всеки друг негов резултат: защото научният дух се основава на вникването в метода и ако някога методите изчезнат, всички научни резултати не биха могли да предотвратят едно ново надмощие на суеверието и безсмислието. Нека хора с буден ум се учат от резултатите на науката колкото си искат: необходимо крайно благоразумие. От този съвет жените имат най-голяма нужда, тъй като сега те са обречена жертва на всякакви хипотези, особено ако те създават впечатлението за духовитост, увлекателност, оживление и бодрост. При по-внимателно вглеждане

забелязваме, че по-голямата част от всички образовани хора и сега дори не изискват от мислителя нещо повече от убеждения и само убеждения и че само едно незначително малцинство иска сигурност. Първият вид желаят силни увлечения, за да разпалят собствената енергия, а малцината останали имат обективния интерес, който се абстрахира от личните предимства, а също така и от споменатия прираст на енергия. На тази далеч преобладаваща категория се разчита навсякъде, където мислителят се държи и изявява като гений, следователно се смята за по-висше същество, на което подобава авторитет. Доколкото геният от този тип поддържа пламъка на убежденията и буди недоверие към предпазливия и непретенциозен дух на науката, той е враг на истината, колкото и много да се изживява като неин кандидат.

Естествено има и съвсем друг вид гениалност, тази на справедливостта; и аз в никакъв случай не мога да се реша да я преценя по-ниско от която и да е друга философска, политическа или художествена гениалност. Нейният похват е с откровена неохота да избягва всичко, което заслепява и обърква преценката върху нещата: следователно тя е противница на убежденията, защото иска на всяко нещо да отдаде заслуженото, все едно дали е живо или мъртво, дали е истинско или измислено — а за тази цел трябва да го познава в чистия му вид; ето защо тя го излага на най-ярката светлина и обикаля около него, зорко следейки го с поглед. Накрая ще даде заслуженото дори на своя противник, на сляпото или късогледо „убеждение“ (както го назовават мъжете: при жените то се нарича „верую“) — в името на истината.

Мненията израстват от страстите; леността на духа ги оставя да застинат в убеждения. — Обаче този, който чувства в себе си свободния, неуморно жив дух, е в състояние чрез непрестанни смени да попречи на това застиване. И ако в цялост той е мислеща снежна топка, няма да има изобщо мнения в главата си, а само сигурни и точни понятия и добре преценени вероятности. Ала ние, които поначало сме сплав и ту изгаряме в огнените пламъци, ту сме пронизвани от студа на духа, ще коленичим пред справедливостта като пред единствената богиня, която признаваме над себе си. Огънят,

бушуващ в нас, обикновено ни кара да бъдем несправедливи, а в духа на тази богиня — и нечисти; в това състояние не бива изобщо да улавяме ръката и, защото сериозната усмивка на нейното благоволение не ще ни озари никога. Ние я почитаме като забулената Изида^[3] на живота ни; когато огънят ни изгаря и иска да ни погълне, ние срамежливо ѝ принасяме в жертва и като разкаяние нашето страдание. Духът е, който ни спасява да не изгорим до край и да се овъглим; той ни откъсва тук и там от жертвения олтар на справедливостта и ни обвива в паяжина от азбест. Избавени от огъня и тласкани от духа, ние крачим тогава от мнение на мнение, през смяната на партиите, като благородни предатели на всяко нещо, което изобщо може да се предаде — и все пак без чувство за вина.

Странникът. — Който поне малко е познал свободата на разума, може да се почувства на земята единствено като странник, макар и не като пътник към последната цел: защото такава няма. Но положително той ще иска да види и ще държи очите си широко отворени, за да не пропусне нищо от това, което става по света. Ала той никога не бива да се привързва твърде силно към отделни неща, в него трябва да е жив духът на неуморното скиталчество, който се радва на смяната и на преходността. Естествено този човек го очакват тежки нощи на умора и безплодно чакане пред портите на града, където е трябвало да получи подслон. А може би ще се добави, че също както в Ориента пустинята ще се простира до самите градски порти, че воят на грабливите животни ту ще приближава, ту ще заглъхва, че ще извие вихрушка и разбойници ще отвлекат впрегатния му добитък. И тогава тази ужасна нощ ще легне като втора пустош над пустинята и сърцето му, уморено от скитане, ще помръкне. Но огрее ли го утринното слънце, сякаш пламнало в божествен гняв, и разтвори ли се градът, той ще съзре в лицата на обитателите му по-голямо мъртвило, повече кал, вероломство и несигурност, отколкото извън портите му; и денят ще стане по-лош и от нощта. Такава би могла да бъде участта на странника. Обаче след това ще дойдат като възмездие блажените сутрини в други краища и мигове, когато още в зората на деня ще види забулени в планинските мъгли ята танцуващи край него музи. А после, потопен в благодатния покой на предобедния час, когато тихо се разхожда под дърветата, за него ще падат иззад гъстата им шума добри

и полезни неща — даровете на всички онези свободни духове, чието обиталище са планината, гората и самотата и които също като него, верни на своя ту весел, ту замислен нрав, са странници и философи. Родени от тайната на утрото, те размишляват как е възможно денят между десетия и дванадесетия си час да бъде тъй чист, озарен от светлина, сияещ във ведро блаженство: те явно търсят философията на предпладнето.

[1] Цирцея, магьосница от „Одисея“ на Омир, която превръщала хората в животни; в преносен смисъл — прелъстителка. — Бел. прев. ↑

[2] Повод за започване на война (лат.). — Бел. прев. ↑

[3] Богиня на древния Египет, владетелка на небето, на небесните светила; олицетворение на земята, покровителка на плодородието и на майчинството. — Бел. прев. ↑

ОТНОСИТЕЛНОСТ НА МОРАЛНИТЕ ПОНЯТИЯ

Без да съществува като предопределена и неотменима повеля в живота на съвременния човек, античната съдба, така наречената мойра, сякаш продължава да действа, за да превърне живота на един от най-забележителните и оригинални умове в антична трагедия. Ударите на съдбата започват още в най-ранното детство на Фридрих Ницше. Роден на 15 октомври 1844 г. в малкото градче Рьокен до Люцен като син на пастор, той изгубва още на петгодишна възраст баща си, и то по доста неизяснен начин. Смъртта настъпва поради размекване на мозъка, но дали този фатален край се дължи на заболяване с дълга предистория, изострено по-късно от едно злополучно падане, или на самото падане, остава загадка. Така още съвсем невръстно дете, фридрих Ницше е обречен на обкръжение от пет жени: майка му, баба му, две лели и сестра му Елизабет, които полагат най-големи грижи за неговото всестранно развитие, но, от друга страна, липсата на мъж, строгата морална атмосфера, сковаващото женско присъствие предварително го изолират и отчуждават от живота. Психоаналитично, може би тъкмо защото е чувствал тази женска среда като клетка за свободния полет на духа и опознаването на живота в неговите многостранни функции на пълнокръвен организъм, той намразва жената изобщо и през целия си живот не изпитва любовта като изконна прераждаща мощ и стимул на лирично вдъхновение, на земно щастие, плътска наслада, като откровение и сбъдновение свише, а само като мигновен сексуален порив, който го отвежда в един публичен дом в Кьолн. Този кратък миг на еротично преживяване се превръща в дългогодишен кошмар, защото в обятията на проститутката той се заразява със сифилис и сифилистичната спирохета от този момент ще подкопава непрестанно здравето му и ще го преведе през огнената геена на мъки и страдания, ще разкрие в него може би експлозивно неподозирани творчески залежи, за да го хвърли по-късно от дълготраен мрак на безумие в още по-дълбокия мрак на смъртта. Една

антична трагедия, която Томас Ман се опитва да разтълкува в нейните заплетени вътрешни зависимости и перипетии в романа „Доктор Фаустус“ под образа на гениалния музикант и композитор Адриан Леверкюн, който след изумителни музикални композиции потъва от дълбоката нощ на психично помрачение в най-дълбоката нощ на смъртта. Едва ли има по-разтърсваща и по-проникновена характеристика на Ницше, извлечена от задълбочено тълкуване на биографичните данни и тяхното преосмисляне в трагедия на един гений, обречен на самота, на жажда за любов и приятелство, без да може да ги изживее като осъществяване дори в най-баналните им форми. Никъде не се среща името на любима жена или интимен приятел, изповед или излияние на лирично опиянение от любовта, макар сестра му Елизабет да твърди, че от приятелството правел култ. Когато отпечатва четвъртата част от „Тъй рече Заратустра“, и то „само за приятели“, само седем екземпляра са раздадени. За негово голямо огорчение нито един от тези седем приятели не откликва с отзив, който би стоплил душата му. А тя се нуждае от топлина, защото „около него царя студ“. „Някому да разкрие сърцето си, някого да допусне в живота си — такива неща при Адриан нямаше.“

Колкото и да е самобитен като творчески феномен, все пак Ницше едва ли може да се разглежда като изолирано от своята съвременност явление, особено в началото на писателската си дейност, когато се формират духовните тежнения, изразните и стилните техники, въз основа на наличния лексикален фонд се разширяват езиково-творческите възможности на собственото въображение. Още като ученик в класическата гимназия на „Пфорта“, за онова време едно от най-реномираните учебни заведения, Ницше успява да канализира до известна степен многостранните си увлечения и да се посвети на поезията и литературата, но изходната база си остава древната митология и философия в тяхното тясно сцепление с музиката, която е основна стихия в този период от неговия живот. За вглъбяването на интереса към древната литература допринася и съкровено общуване с творчеството на Фридрих Хьолдерлин и неговото дълбоко преклонение пред гръцката древност. Романът „Хиперион“ е книгата, която не само като концепция, но и като стилно постижение в най-висока степен намира отзвук в душата на младия Ницше, изостря усета

му за езиково-стилно съвършенство и музикално изграждане на фразата и налага отпечатък върху всичките му творби. В тях се чувства псалмометафорната тоналност на изложението, химнически мелодичната настройка на Химните за „идеалите на човечеството“ и по-късната лирика на Хьолдерлин, философската основа, метафорният говор на изказа, откъсването от църковната догма и традиция, динамичната раздвиженост в светогледната постановка в духа на Хераклит чрез един внезапен адвсразативен съюз: „ала“, „но“, „обаче“ (aber. doch), да се въведе антитезата, разнообразната игра и музикална ритмика с помощта на майсторска употреба на полисиндетона и асиндетона, т.е. с насищането на изреченията или отделни части от тях със съюзи или съгъстването на изказа без съюзи, поради което се променя напевността на мелодичния поток и неговата ритмична конфигурация. Употребата на „и“ (und) в прозата на Хьолдерлин и по-късно на Ницше напомня някаква орнаментална игра, в която сплитанията на отделните думи в смислово-емоционален орнамент се извършват под нашепванията на изключително жив усет за звуковата им стойност и симетричното им разположение и разпределение в общия словесно-музикален комплекс, в който върхът на музикалното ударение едновременно съдържа емоционалния или логично-смислов акцент. От чувството за мелодичност са изникнали и многобройните композиции и нови словосъчетания, но това, което поради особената си душевна нагласа Ницше не е бил в състояние да възприеме от Хьолдерлин както в областта на философските размисли, така и в лирическото изживяване на природата и човека, е любовта изобщо като космически принцип, като екстатично възхищение от най-метафизичен разред, като откровение свише, познание и осмисляне на живота, като необходим стимул, като средство за проникване в жизнени сфери, недостъпни за разума. Проклятието на „студа“ пречи на Ницше да изживее жената и любовта, вдъхновението от тях дори в най-обикновените постични пориви: жената като вдъхновителка отсъства във всички нейни превъплъщения на майка, любима, приятелка, дори като красиво произведение на природата. А природата като естетическо преживяване или лирическо настроение (звезди, небе, цветя, етерът, реките, потоците, планините и горите, дори отделните дървета: „Дъбът“) участва в лиричните изблици на Хьолдерлин и романа му „Хиперион“, наречен така по името на бога на слънцето.

Както загатва самото заглавие на романа, животът на Хиперион, въпреки жестоките изпитания и разочарования от новите гърци, протича под синия лазур и слънцето на всеобемна любов към природата, приятелите, любимата жена Диотима (по името на жрицата от диалога „Лир“ на Платон) и възторзите от възвишените идеали за едно общество, основано на любов, съвършенство и красота, т.е. той изживява естетически-морално своята мисия за освобождението на Гърция и възраждането на гръцката древност. „Хиперион“ е поетически превъплътената философия на Хераклит за вечното движение („всичко тече“), но в триадичната диалектика на теза (първоначална хармония), разпадането ѝ под влияние на дисонансите, заложили в нея, на антитеза и тяхното изглаждане в още по-съвършен синтез на красива хармония в бъдещето, след което по силата на принципа за „единното, различно в себе си“ започва отново да действа кълнът на разпадането, една постановка, която възприема по-късно и Ницше, но в съвсем друго светогледно осмисляне. Както Хиперион е самият Хьолдерлин, така Заратустра е самият Ницше, но докато Хиперион и Хьолдерлин са идентични като образи, то Заратустра е само средство за Ницше да го противопостави на себе си във вътрешното му развитие от светогледните религиозни позиции на персийския мъдрец до узряването му за светогледа на свръхчовека и така чрез отричането от себе си да утвърди своя антипод — „безбожника“ в лицето на Ницше.

След завършването на гимназията Ницше се записва за студент по класическа филология отначало в Бон, а после в Лайпциг, макар да се чувства раздвоен между влечението си към музиката и семейната традиция към теологията. Едва 24-годишен той става професор по класическа филология в Базел, но твърде скоро развитието на болестта го принуждава да прекъсне академичната си дейност и да се посвети изцяло на творческите си задачи, които напират за превъплъщение. Непрекъснатата смяна на обстановката, скитането из приказните дебри на планините и лазурното небе на Италия или под кристалната прозрачност на алпийския небосвод, из слънчевите гори и уханни цветни поляни около Ница подобряват за известно време състоянието му и вдъхновението бележи високи градуси на ескалация, за да застине пак в творческо бездействие, докато през 1889 г. го поглъща напълно

мракът на безумие, в който преживява до смъртта си цели единадесет години до 1900 г., без нито един лъч на просветление да озари непрогледната тъма на съзнанието му.

Най-основното в живота на Ницше е самотата, дълбоката безстрастна тишина около него, изживяна и като трагично състояние, но и като вдъхновен размисъл, а по-късно и като непрестанна борба между гениалност и физическа немощ. Следването на класическа филология му дава възможност да изживее много по-вгълбено общото увлечение на своята съвременност по гръцката древност и да преосмисли по свой начин митологемите, екстатичните дионисиевски оргии и мистерии, култови шествия, хорови изпълнения, музикални импровизации и дитирамбични опиянения, както и по-високото изкуство на музагета Аполон, който издига изстъпленията и вакханическата стихийност на разюзданата първична природна сила в светлото сияние на хармония и ефимерността на съновиденията. Върху тази космогенична даденост Ницше изгражда своята теория за „Раждането на трагедията от духа на музиката“ (1872 г.), една творба, написана с младежка пламенност и с дълбокото убеждение, че едва ли не е открил ново разковниче не само за разбирането на гръцката древност, но изобщо за културата и за немската съвременност като далечно превъплъщение на тези две начала. Тази постановка е един внезапен фойерверк и завладява така въображението му, че от нея той извежда и концепцията за раждането на трагедията от духа на музиката; т.е. от дионисиевското начало и „хора“, докато диалогът е един по-висок етап на овладяно изкуство. В този смисъл трагедията е своеобразен синтез между Дионис и Аполон, уравновесяване на хаоса с хармонията, на природните сили с художественото им превръщане в поезия и изкуство. „Трагическият миг“ според него може да бъде разбран само като превъплъщение на Дионисиевата мъдрост в образи с помощта на художествените средства на Аполон. Според него причината за разложението, деструкцията и по-късната гибел на трагедията бил Сократ с неговото учение за човека и морала. С бича на силогизмите и оптимистическата си диалектика, с иронията си той изгонил музиката от трагедията. С неудържимия си устрем „духът на науката унищожил мига и прокудил поезията от естествените и идеални селения и я превърнал в бездомница“ В този смисъл знанието

според Ницше води до бездействие, но за да разложи и убие напълно трагедията, се нуждае от съюзник и го намира в лицето на последния велик трагик, Еврипид, който ѝ нанася последния удар, като замества екстатичното стихийно битие на индивида — незнанието — със съзнателната воля на знанието, а това отнема на трагедията дионисиевското единство между човек, природа и богове, пренася драматичното действие в сферата на човешките взаимоотношения, в сблъсъка на характери и страсти и изгонва боговете от участието им в живота, с една дума, унищожава приказната атмосфера на мига, на божествената воля и извежда трагичната развръзка чрез логическо обосноваване на вината. В този смисъл критическата рефлексия преобладава в много по-висока степен от живото драматическо действие.

Цялата тази постановка е в известен смисъл революционна по отношение на вече установената „крилата“ формулировка на Гьоте за античната литература като „благородна простота и тихо величие“ или за „наивната и сантиментална поезия“ на Шилер, но докато амбивалентността при Гьоте и Шилер е противопоставяне на античната спрямо западната култура, амбивалентността на дионисиевското и аполоновското начало са две творчески стихии в древността, които в различна вариация на хармонична спойка се възраждат и в живота на съвременността, тъй като са заложени в самата природа. Според Ницше музиката и поезията се зараждат от дионисиите, докато пластичните изкуства са рожба на аполоновското начало, а трагедията е синтез от двете. От тази позиция Ницше провежда своята първа преоценка на всички завещани от миналото или по-късно утвърдени ценности, развенчава личности като Сократ и Еврипид — убийците на трагедията и мита. Шестнадесет години по-късно Ницше развенчава и себе си, осъзнава неубедителността на своята теория и в предговора, наречен „Опит за самокритика“ (към второто издание дава най-правилна преценка за нея. Тя била по-скоро интересна инвенция, при това удавена в разточително многословие, докато сега я чувствал чужда, отгоре на всичко била лошо написана, лишена от доказателства, по женски сладникава, но не се наемал да я преработи, защото поначало една преработка би разрушила изходната база и не би останало нищо от цялата теория. От критическо гледище

цялото построение било уязвимо, преди всичко що се отнасяло до музиката като единствен домен на Дионис и до познанието като бездействие, като символ на стерилност. Сократ е възстановен в своето сияние на гений, завещал на човечеството не само диалогичната техника на самопознание, но и доблестта на личния пример.

Още тук, в този предговор, прозира изконната вътрешна нагласа на Ницше да проследява относителната стойност на моралните понятия, личи променливата мярка, която той по-късно ще окачестви като антилогика („За първите и последните неща“) и ще я защити не само като необходимост, но и като нещо дълбоко заложено тъкмо в логиката на самия живот: „Към нещата, които могат да доведат един мислител до отчаяние, спада познанието, че нелогичното е необходимо за човека и че от нелогичното мислене произтичат много добри неща. То е така дълбоко заложено в страстите, в езика, в изкуството, в религията и изобщо във всичко, което придава стойност на живота, че не може да се изтръгне от тях, без по този начин непоправимо да накърним всичките тези хубави неща. Само крайно наивни хора могат да си въобразяват, че природата на човека може да се превърне в чисто логическа природа: но ако наистина биха съществували степени на доближаване до тази цел, колко хубави неща по този път биха били обречени на гибел! И най-разумният човек се нуждае от време на време от природа, това ще рече от нелогичното принципно отношение към всички неща.“ Тази алогичност според Ницше се определяла и от конкретния случай или субективното тълкуване, от личното чувство на симпатия или антипатия, на удоволствие или неудоволствие, а не помалко и от възрастта. Прозира също и неговата безпощадна критическа мисъл дори по отношение на собствените постановки. Този предговор е интересен и от друга гледна точка: в него е отразена склонността към съвсем неочаквани светогледни и емоционални обрати в отношението му както към обектите на изследване, така и към човешките личности, обекти на възхищение или преклонение, издигането им в култ и свалянето им от пиедестала на обожание, до пълното им развенчаване. И въпреки цялата безпощадност на самокритичното самоубийство, тъкмо на тази книга Ницше дължи първата си слава и обаянието на поетически раздвижената мисъл и оригинални трактовки на вече известни факти и тълкувания, които по-късно ще бъдат преоценени

още веднъж в духа на неговото познание, че животът е непрекъснато експериментиране, а това значи динамична преоценка на становища, отхвърляне или коригиране на възприети възгледи и догми, търсенето на абсолютната мярка в субективната относителност на моралните постулати.

Музиката като магия в нейната най-сложна, загадъчна и всепокоряваща стихия Ницше изживява в творбите на Вагнер, на този невероятен феномен, съчетал в себе си дълбокото прозрение на философа с усета на естета и майсторството на поетическата изповед чрез тонове и драматично раздвижената динамика на бурните страсти. Той умее да навлиза в тайните подземия на човешката душа, дори в нейните митични сфери, поради което неговото изкуство действало сякаш с вулканичната мощ на цялата природа, то било сякаш връщане в лоното на самата природа, изкуство, което не е средство за веселие, а за размисъл, за благоговейно настроение, изкуство, което говори на всички езици. „За Вагнер може да се каже, че е дал език на всичко в природата, което до този миг не е искало да говори. Той не вярва, че може да съществува нещо, което да е няма. Потапя се и в утринната заря, в гората, мъглите, бездните, планинските върхове, в ужасите на нощта, в лудия блясък и открива в тях някакво тайно възжеление — и те искат да звучат“ („Рихард Вагнер и Байройт“, 1876 г.). Този вдъхновен панегирик завършва по-късно с пълно отрицание в духа на неговото схващане за антилогиката на преценките, която може да се дължи на друга емоционална настройка, която при Ницше винаги изключва антиморала, защото е оправдана от вътрешното му преустройство, от дълбокото убеждение, че всички преценки за значението на живота са изградени нелогично и затова са несправедливи. „Липсата на чиста (т.е. на абсолютна) и безпристрастна преценка се корени, първо, в оскъдния наличен материал, второ — в начина, по който се получава крайният резултат, и, трето, във факта, че всеки отделен елемент от материала с неотменна неизбежност е отново резултат на нечисто, неизкрystalизирало познание.“ В тези редове се съдържа цялата безизходност на човека да направи твърда, непоклатима мярка за абсолютна преценка въз основа на логиката, трагедията в търсенето на правдата и морала и неволното неизбежно стигане до антиморал въз основа на антилогиката на

мислене, едно прозрение, на което непрекъснато ще се натъкваме във фрагментите от „Човешко, твърде човешко“ и което ще обясни резките колебания и зигзази в мисловната диаграма на Ницше и трагедията на мислителя, който тъкмо в момента, когато си мисли, че е открил истината, доброто или правдата, отново бива хвърлен на изходната гара на първоначалната нерешителност коя посока да избере, за да стигне до някакъв резултат. „Така например опитът с даден човек, колкото и близък да ни е той, няма да отразява напълно образа му, за да имаме логическото право за цялостна преценка за него: всички преценки са прибързани и така трябва да бъде. А в края на краищата и мярката, с която ги мерим, а това ще рече нашето собствено същество, не е неизменна величина, ние се поддаваме на настроения и колебания и все пак би трябвало да сме убедени в твърдостта на собствената мярка, за да можем правилно да оценим това, което ни засяга. От всичко казано може би следва да заключим, че не бива изобщо да преценяваме. О, да можехме обаче само да живеем, без да преценяваме, без да изпитваме чувствата на антипатия и симпатия! Защото всяка антипатия, както и всяка симпатия, е свързана неотменно с преценка. Подтикът, тласкащ ни към нещо или отблъскващ ни от нещо, без чувството, че търсим полезен стимул или че искаме да отбегнем нещо зловредно, подтикът без някакъв вид осмисляща преценка върху значението на преследваната цел изобщо не съществува при човека. Защото по природа ние сме нелогични, а поради това и несправедливи същества и сме в състояние да осъзнаем това: ето една от най-великите и най-неразгадаеми дисхармонии на битието.“

С този фрагмент Ницше ни дава ключа за разбирането както на внезапните му светогледни обрати и противоречия, така и за преодоляването на възхищението от личности и кумири. Скоро Вагнер е преодолян и настъпва неизбежното нихилистично отрицание. Колкото е дитирамбичен във венцехвалебствията, толкова сега е саркастичен и язвителен — отрицанието и обругаването и на човека, и на музиканта, и на музиката му („Случаят Вагнер“, 1888 г., и „Ницше анти Вагнер“, 1889 г.). Той изпада в истинско изстъпление на ярост, от перото му се изнизват квалификации за Вагнер, които далеч надхвърлят не само мярката на цивилизована конфронтация, но и на

елементарна сдържаност в подбора на квалификациите: Вагнер бил комедиант, несравним шут, най-великият от клоуните, типичен декадент, най-невежливият гений, нервно болен, със своето болно изкуство разболявал всичко, до което се докосвал. Срещу всеки дитирамб от миналото стои не само минус, но и цяла серия от минуси в ескалацията на все по-драстични обиди и хули и експресивни метафори на едно просто патологично изстъпление на омраза и ненавист. В изкуството му се смесвали по ловък начин бруталното с изкуственото и идиотското, то действало затыпяващо също като след продължителна употреба на алкохол, а неговата театрална реторика имала ефект само върху мозъците на идиоти, музиката му била изобщо най-лошата музика до днес, тя можела да се хареса само на тълпата. Дори като човек Вагнер му действал алергично, само при вида му той се задъхвал, обливала го гореща пот, сърцето му и всичките му вътрешности застивали в ужас, а краката му възроптавали, защото се нуждаели от ритъм, танц, а той ги сковавал. Най-фаталното в основната постановка на книгата за Вагнер била намесата на модерни идеи „в грандиозния гръцки проблем“ и така още в зародиша ѝ провалил замисъла си и започнал да „фантазира“, вместо да излага безпощадно нещата, и така създал погрешната представа за немската душевност и немската музика, която между всички форми стояла най-далече от древногръцката, а отгоре на това действала гибелно върху нравите и била двойно по-опасна за народа. По-късно, верен на склонността си към самокритика и ревизия на емоционалните шокови преценки, Ницше ще смекчи отрицанието си не само за Вагнер, но и за Шопенхауер — другия негов идол.

Младият Ницше не следва никакви предначертани светогледни постановки, те просто спонтанно идват при него със следването на класическа филология, с поврата към гръцката античност, със съкровено общуване с древногръцката философия и произведенията на Есхил, Софокъл и Еврипид, с преклонението пред Гьоте, Шилер, Фридрих Хьолдерлин, Новалис, Фридрих Шлегел, Хегел, Шопенхауер и Волтер, „най-великия освободител на духа“, но заедно с това неговата критическа мисъл разчепква още по-задълбочено проблемите, за да навлезе в най-тънките капиляри на промислянето им и да си изгради собствена светогледна позиция, която в момента да отговаря

на умонастроението му, но след това може да я отхвърли с не по-малка страстност, съгласно с принципа, че човешкото знание винаги е фрагментарно (Stuckwerk) и често „алогично“ и че подлежи непрестанно на експериментиране. Човешкият живот е много кратък, понякога са нужни цели поколения, за да се стигне до някаква истина. От тази гледна точка обратите и повратите в неговите собствени светогледни становища и постановки не бива да се разглеждат като прегрешения или несъстоятелни мисловни структури, а просто като наложителна корекция в осмислянето или преосмислянето на този или онзи проблем, на тази или онази истина, като ново мълниеносно озарение, като проблясък при внезапна конфронтация или прозрение в относителността на моралните стойности: „Наистина аз много често следвах истината по самите и пети, тогава тя се изстъпваше пред мене. Понякога си въобразявах, че липсва, а ето че тъкмо тогава улучвах истината.“ („Тъй рече Заратустра“ По тази причина най-сбитата форма на творчески изказ е фрагментът — най-удобната рамка на мигновена реакция на промислянето, издържана почти винаги в метафорна образност или сентационната техника на Библията, за да изтъкне още по-релефно мисловното ядро и относителността на отделни морални понятия или неразгадани възможности в двуполярността на тяхната положителна или отрицателна стойност. Нека обърнем внимание, че не само сборникът „Човешко, твърде човешко“, но и останалите му творби са издържани в техниката на фрагментно изложение. Въпреки свързаното повествование в самата си плът те съдържат великолепни фрагменти от самостоятелни смислови ядра.

Фрагментите, събрани в сборника „Човешко, твърде човешко“ (1873–1880 г.), са подредени тематично, но невинаги се поддават на строго категоризиране, защото поначало ги обединява не толкова самото съдържание, колкото основната постановка за относителността на понятията, автономността на моралните преосмисляния, понякога дори само поетично-емоционалният шок на новото прозрение или ефектният флуид на метафорното преосмисляне в нова експресивна вариация, което не се стреми непременно към познание в абсолютния смисъл на думата, а по-скоро се поражда от задвижения емоционален порив, от моментния проблясък на откровение, от озарението на една истина или внезапно прозрение. Като похват фрагментът не е

изобретение на Ницше, той е любима техника на философското преосмисляне, когато се породи като внезапно прозрение, като афористично зърно от една конкретна конфронтация с поводи от действителността, без да могат да се разгърнат в стройна философска система, но те могат да залежат по-късно в плътта на една по-голяма творба както при Ницше. В много от фрагментите могат да се открият основните ядра на замисъл, разработени по-късно в по-широка мащабност в някои от трудовете му. Много рано той осъзнава предимството на фрагментното изложение — дори като някакъв „философски дневник“ — лично за своя начин на писане и погрешно би било да се мисли, че го възприема от френските моралисти или немските романтици, той просто е негова творческа нагласа, начин на възприемане на света и закодиране на мисловния фойерверк, на мигновеното озарение, на идейния проблясък, без да ангажира творческото съзнание, без да му налага задължението да го разработи в някаква светогледна система, в стройно провеждане на единни по замисъл тематични постановки. В такива случаи винаги се изхожда от конкретната конфронтация с дразнения от действителността, от конкретни предизвикателства към размисъл било от живота, било от науката, литературата, изкуството, природни явления, човешки взаимоотношения, и то като мълниеносни озарения или импровизации при пълна свобода на промислянето, а това значи разбиване на стереотипа, филтриране на излишната повествователност, за да изпъкне още по-релефно основното афористично зърно. Резултатът от тази конфронтация е предизвикателство с динамично задвижване като при късо съединение на мисловния апарат, на емоционалния шок, на мълниеносния проблясък на ефектната афористична мисъл, на метафористичната експресия, редуциран израз на една универсална постановка, сбита в кратка формулировка като анамнеза или диагноза. Диапазонът на размисъл при Ницше е особено широк, той надхвърля областта на тясна специфичност, защото поради естествените му дарби неговият обектив е многофокусен, насочен е към най-дребните прояви на живота около него и най-простите човешки взаимоотношения, а от тях навлиза в дейната сфера на изкуството и литературата, в сферата на големите проблеми за обществото и държавата, във вкоренените норми и образци, в непоклатимите догми и традиции на религията, за да ги подхвърли на преоценка и ново осмисляне. И той като

древногръцките философи изхожда от митологията и превъплътяването и в поезия, философия и музика, но не се губи в разгадаване на тайните на битието, което за него е даденост, а не метафизика, и сочи пътища за преустройство на съзнанието и разграждане на йерархията в досегашната практика на моралните ценности.

По същността си всичките фрагменти и произведения на Ницше са непрестанно дирене на истинския човек. И той като Сократ се стреми да стигне до познание на моралните стойности, доколкото те въобще са познаваеми в този свят на относителна измеримост. А диренето на истината за човека е преди всичко дирене на самия себе си, съгласно с девиза над входа в светилището на Аполон в Делфи: „Познай себе си“, и то не само в еднопосочна и еднозначна перспектива, а в многопосочността и многоперспективността на вътрешното битие на Аз-а и реализацията му в интимния живот, в практическата или творческата дейност. Така се получава един многостранно изследван образ под най-различен ъгъл на пречупване, много по-интересен и по-ярко емоционално оцветен в своята проста човечност и полярно изображение от едноизмерното изображение. Това обстоятелство дава повод на читателите сами да стигнат до извода на заглавието: „Човешко, твърде човешко“, защото проблемите са разглеждани в многоперспективността на тяхната реализация в живота, т. е. в относителността на моралните ценности. С още по-голямо основание сборникът би трябвало да носи заглавието „Откровения“, защото импровизацията, фойерверкът на прозряната моментна истина винаги съдържа динамичния импулс на изповед, на откровение, на подтик за споделяне, на мисловния кън. В системата на философската теория формалната логика запазва своята приоритетна функция в единното монолитно изграждане, докато във философско-поетичните откровения на Ницше властва емоционално осмисляне на мигновени озарения и проблясъци, без да се търсят непоклатими постулати на познанието, без непоклатимата логичност в извеждането на заключенията, тъй като алогичността има своето оправдание, както изтъкнахме вече в понятието за живота изобщо, а то подлежи на непрестанно експериментиране. От тази гледна точка обратите и повратите в постановките му не бива да се разглеждат като

прегрешения или несъстоятелни мисловни структури, а просто като наложителна корекция, преоценка или опит да се навлезе в най-тънките капилляри на промислянето и от едно ново положение да се разчепкат още по-задълбочено проблемите, да се изгради едно ново тълкуване, което да отговаря в момента на неговото умонастроение, но винаги остава възможността при един нов проблясък да го отхвърли с не по-малка страстност. Неговите фрагменти притежават едно великолепно качество: винаги оставят открити възможности за творческо домисляне, допълнение, дооценка, избиване в противоположно становище.

Ницше опознава Волтер, на когото посвещава сборника, само от най-благоприятната страна на „най-велик освободител на човешкия дух“, без да познава, както изглежда, тежкото разочарование на Фридрих II Велики от човека Волтер, създал невъзможната атмосфера на клюки, интриги, анонимни доноси в неговия двор, поради което се вижда принуден да го изгони, или подлата роля, която изиграва по отношение на Лесинг, като попречва да бъде назначен за кралски библиотекар и така го обрича на бедствие и скитничество, още по-малко критическото разнищване в полемиката на Лесинг на френската псевдо-класическа трагедия, отхвърлянето на драмите на Волтер и изтъкването на голямата вреда, нанесена от него не само на френската, но и на немската драматургия. Засега Волтер е нужен на Ницше за вътрешното преустройство и скъсването със старите стойности, за аристократичното отделяне от интелектуалните партии в съзнанието на самостоятелната ценност на отделния индивид, преодолял себе си в стремежа за отдръпване от нивелиращото равенство с тълпата, макар все още да не е достигнал до идеала на свръхчовека, но във всичките фрагменти се долавя вече лъхът на ново евангелие, на нова религия на духа чрез лично усъвършенстване, чрез извисяване над опошлените вече догми, над лицемерните добродетели, над палячовците, които искат да подчинят свободния човек на казармена дисциплина.

Преоценката започва с преодоляването на установените норми и връщането към „простите истини“ („За първите и наследени неща“), те именно са белег на висша култура, а не изпълващите ни с щастие заслепяващи заблуди, чийто произход се корени в метафизиката.

Приземяването е принципът в този нов похват на преоценка. Винаги сме готови да се присмеем на тях, защото ни се струвало недопустимо да се съпоставят толкова неравностойни неща: тъй простички, скромни, безцветни, привидно тъй обезкуражителни изглеждали те, а тъй разкошни, опияняващи, може би дори ощастливяващи ни се стрували другите, но да се придържаме към първите било белег на повисша култура, на мъжество и не само отделният индивид, а цялото човечество ще се извиси до това мъжество, когато привикне да цени устойчивите, трайни познания и се отърси от вярата и внушенията в чудодейни истини. Прилагайки личните си критерии за красота и възвишеност, ще даваме повод за злъчен присмех и подигравки, обаче причината или ще е липсата на поглед за прелестите на най-обикновените форми, или защото хората, възпитани в новия дух, все още не са изцяло проникнати от него, така че, без да се замислят, автоматично продължават да поддържат старите форми, и то доста несполучливо като някой, комуто работата не е вече присърце. В отминалите времена духът не бил така всецяло отдаден на строг и вгълбен размисъл, сериозността му се изчерпвала в измисляне на символи и форми, но тази сериозност днес се превърнала в отличителен белег на нисша култура, така че сега изкуствата ставали все по-интелектуални, сетивата все по-одухотворени, а и благоприличието в еротическото изживяване се оценявало по-различно от преди сто години. Формите на живота добивали все по-голяма одухотвореност, царството на вътрешната, духовната красота се задълбочавало и разширявало непрестанно, одухотворената гледка била по-ценна от най-прекрасното телосложение или най-величествената сграда. За йерархията в относителната преценка на понятията голяма роля играе възрастта и отделните стадии на интелектуално развитие. Бързолетността на човешкия живот създава погрешно впечатление за „непроменим характер“, тя му пречела да се вреждат в него достатъчно активно действащи мотиви за да могат да се разрушат дълбоко залегналите почерци на изминалите столетия. Но ако си представим мислено един човек на възраст 8000 години, бихме могли да установим един абсолютно променлив характер, така че той да се разслои в пъстро множество от различни индивиди с различен характер. Така бързолетността на човешкия живот подвеждала към някои погрешни твърдения върху качеството на характера („Към

историята на моралните емоции“). По-късно от тази светогледна позиция са подложени на преоценка много от по-ранните постановки в собствените му творби. Цялата пъстра поредица в този раздел е загатната в самото заглавие, което говори за морални емоции, а те именно трябва да се тълкуват в духа на горния фрагмент според градацията на възрастта и степента на преживяванията и прозрението. Решават чувството като динамичен ефект, емоционалният шок, импровизацията на мълниеносната инвенция, напорът на внезапното прозрение, поради което самата преценка ще бъде относителна в своя извод в зависимост от емоционалния взрив, моралната настройка и активно задвижената логика. В тази двойна относителност на разглеждането е изграден фрагментът „Йерархията на богатата и моралът“, една постановка, която определя моралното и неморалното в неговата относителна стойност за по-ниската или по-висшата степен на егоизъм в зависимост от това, което желае единият или другият. Ако някой предпочете отмъщението пред правдата, според мащаба на една по-ранна култура той е морален, а от днешното измерение — неморален. Изводът е, че йерархията на богатата не се определя и прекоonstrуира според морални принципи, а всеки път трябва да се съобразява с конкретно действащата преценка, дали една постъпка е морална или неморална, т. е. пак от конкретния случай и субективните везни, от субективната логика или антилогика.

Почти винаги фрагментите са издържани в метафорна образност, за да се изтъкне още по-релефно мисловното ядро в относителността на отделни морални понятия или неразгадани възможности в двуполярността на тяхната положителна или отрицателна стойност. Относителността в преценката им от гледището на биологичното и интелектуалното развитие на човека, колебливата устойчивост на светогледните позиции, люшкането между плюс и минус, между метафизика и конкретност, между възхищение и отчуждение е намерило израз във фрагмента „Годишните пръстени на културата“. В него той сякаш разкрива етапите в своя личен живот и нахвърля картината на духовното си развитие през различните възрастови „пръстени“ на узряване, променливата диаграма на увлечения и разочарования, на светогледни становища и постепенното откъсване от тях, преодоляването на модела, търсенето на нови пътища за

разгадаването на „първите и последните неща“, на световните загадки или внезапното прозрение на истината и смисъла на нови морални императиви. До десетгодишната си възраст детето живее с представите на общоприетите религиозни догми за света, но постепенно започна да се приобщава към по-свободни схващания за бог и религия (пантеизъм) и да търси отговор в научната мисъл, а тя го отвежда до метафизическата философия, която въпреки магическата сила на привличане се оказва също недостоверна, но има заслугата, че го насочва към изкуството като необходима сфера на възвишени чувства и настроения, но научният дух отново го запленива и го връща към естествените науки и историята, т. е. към познанието.

В този магически кръговрат изминава животът на човека, без да стигне до крайната цел на истината, и за да останем при метафората на Ницше — дървото продължава да расте, пръстените символно се трупат, а върховете остават устремени към синия небосвод, към ония висини, примамни със своя лазур и своята прелест на неразгадана мистерия. Това е мисълта, вградена в четвъртата част на „Тъй рече Заратустра“, издържана според самия Ницше в дитирамбичен дух за „вечния възврат“ — *anulus aeternitatis*, — за неугасимата жажда да се изживее всичко още веднъж, за перманентната метаморфоза в кратко време да преминеш през много индивиди, от поколение в поколение и в непрестанна борба за изясняване на живота в неговата относителност на познание и полярна преливност на моралните понятия да стигнеш до последния експеримент и последната истина.

Според Ницше в метафизичен смисъл няма грехове и добродетели, а в цялата сфера на нравствените представи настъпват непрестанно колебания и съществуват по-възвишени и по-дълбоки понятия за добро и зло, нравствено и безнравствено и който успее да опознае нещата в тяхната относителност и алогичност и се отърве от мъчителните представи за мъките на ада като наказание за греха и съблазните на злото, ще преодолее чрез познанието раздвоеността на душата си. Неговите фрагменти притежават едно великолепно качество: винаги оставят открити възможности за творческо домисляне, допълване, дооценка, избиване в противоположно становище, в тях е заложен динамичен кълн за мисловно и морално

преструктуриране от обратната страна на проблема, от позицията на антитезата, за да се осъществи някакво примирение на полярността, ако не в пълна, то поне в привидна хармония, без да се търсят надзвездните пространства на метафизиката. Субективността или относителността оставя открита възможността за контрареплика и диалог, за нови пространства и стъпала както в йерархията на възрастовото биологично развитие на човека, така и в подвижната диаграма на светогледни становища. Би било неестествено и алогично да се изисква от него да мисли еднакво като дете, юноша и зрял индивид, да поддържа през целия си живот закрепостеното мислене от младини, да не сменя кожата си и да се задушавя в нея, подобно на змия, пропуснала поради някаква биологична прищявка да я отхвърли. Всеки етап от неговото развитие е именно етап, а не завършек, той пътува от образ в образ и преоценява или домисля недовършените мисли в най-различни перспективи и постановки и тъкмо това е преимущество на фрагментната техника на изложение. Понятията се разглеждат във вариативността на пълна свобода на преосмислянето и тяхната относителна стойност, в амбивалентността на плюс и минус, на утвърждаване и нихилистично отрицание. Девизът за социално равенство „равни права на всички“ според Ницше е утопия, „това е най-крещящата неправда“, защото „онеправдавала най-даровитите хора“, но преди всичко защото самото биологично неравенство създавало различна интелектуална и социална йерархия, една мисъл, формулирана още по-релефно от Гюстав Флобер: „Какво друго е равенството освен отрицание на всички свободи, на всичко възвишено и на самата природа? Равенството е робство!“ (в писмо до Луиз К., 16 май 1852 г.). В бележките от посмъртния архив на Ницше проблемът за равенството е подробно разработен: „Заратустра е изпълнен от щастие, че борбата между съсловията е отминала вече и е настъпило най-сетне време за друг съсловен строй на индивидите.“

В духа на Хераклит за „единното, различно в себе си“, и динамичната енергия, заложена в битието като редуване на хармония и разпадането и в дисонанси, тъй като поначало хармонията носи в себе си кълна на разпадането, и самите морални и естетически понятия не остават заковани в догми и постулати, а непрекъснато са подложени на преструктуриране поради индивидуалното или общото преживяване

или в резултат на поредния експеримент, тази относителност разбива изградените вече твърди норми и догми за тях, създава необходимостта от нови скрижали за преоценка, като се изхожда от конкретния жизнен случай. от личното преживяване, от дедуктивно или индуктивно извлечената истина, която в един следващ момент може да се окаже относителна в светлината на нова жизнена ситуация, в един емоционален шок на субективно умозаключение. Всеки един афоризъм или афористичен фрагмент е най-кратката и ефективна форма, изкристализирала от внезапно прозрение, мисловна импровизация от претеглянето върху някаква математическа везна, между плюс и минус, без да се стигне до абсолютно уравновесяване на стойностите. В тази забавна игра на за и против, на реплика и контрареплика в търсенето на абсолютната истина се стига или до метафизика, до идеята на Платон, до абстрактната същност на понятията, или до субективното им тълкуване и осмисляне, изразено така сполучливо от Сърсн Киркегор в кратката дефиниция: „Субектът държи везните, така че истината не е обективна или надлична, а истина на субекта!“ Добро и зло, радост и страдание, истина и лъжа, любов и омраза, красота и грозота, искреност и лицемерие, благородство и подлост, господарски морал и робско подчинение, светлина и мрак, щастие и нещастие, възхищение и отвращение, симпатия и антипатия добиват своето истинско превъплъщение като реалност само в субективното им изживяване като обективизация на морално действие. Ницше сам стига до това познание и без да съзнава това като предпоставена цел, разработва на широка плоскост тази амбивалентна относителност на моралните понятия в субективното съзнание при оценката на едно и също преживяване: когато победеният изживява трагично поражението си, победителят ликува, когато князът отнема любимата девойка на васала си, постъпката се оценява от негова страна като морално действие, докато засегнатият го изживява като най-възмутително издевателство над неговото изконно право, като нарушение на взаимоотношението между човек и човек. Самият Ницше не извежда от тези мигновени проблясъци на субективната относителност на моралните понятия една обща теоретична постановка, а просто ги отбелязва и предоставя на читателя да ги обобщи като жизнен опит, докато един Шекспир или Шилер, за да споменем само тях, ги разгръща на широка светогледна плоскост като трагични

стълкновения, и то не само в диалектична борба на страсти или светогледни становища, но и във вътрешна борба между добро и зло (Ричард III, Макбет, Отело, Хамлет, крал Лир и т. н. или Карл Моор, Мария Стюарт, Жана Д'Арк, фиеско и др.). Ницше просто не притежава драматичен и белетристичен дар, просто няма драматургично мислене и въображение, той просто възпроизвежда мигновеното прозрение, което също така мигновено угасва, без да оплоди по-трайно въображението му или да раздвижи никакви писателски импулси. Същата мисъл може да бъде варирана, само че при друг повод, в по-различна метафорична парафраза, както, да речем, многократните проблясъци за преоценката на понятията във връзка с възрастта („Пръстените на културата“). Субективната мярка за относителността на моралните понятия се разраства още повече, когато човек живее със самосъзнание за своята извънмашабност, все едно в какво морално измерение е тя, в областта на злото или на доброто. За фиеско от трагедията „Заговорът на фиеско от Генуа“ моралът има две лица, защото преди самочувствието му на „най-великия мъж на Генуа“ разрешава конфликта между републиканец и узурпатор на властта със софистиката на изключителната личност, която според него има по-друг морал от обикновения човек: „Трябва ли бронята, която стяга хилавото тяло на пигмея, да приляга и на огромната снага на гиганта?“ В още по-висока степен той намира оправдание за своя морал на титан в относителната стойност на измамата и кражбата: „Макар хитростта на измамника да облагородява измамата, то цената облагородява измамника. Позорно е да изпразниш една кесия. Безсрамно е да злоупотребиш един милион, но неизказано велико е да откраднеш една корона. Позорът намалява, колкото повече грехът расте“. (3,2). А неговият антагонист Джанетино Дория оправдава убийствата и безчинствата си, чрез които се домогва до княжеската корона, най-цинично с относителността на общовалидния морал на престъпниците: „Тронът заличава всички кървави престъпления“ (2,14).

Относителността на моралните понятия е заложена в самото битие, и то в анонимността за определянето на тяхното качествено съдържание: доброто става добро върху контрастната материя на злото или, обратно, но те винаги остават относителни в преценката си,

защото зависят от везната на субекта, в алтернативата на моралното измерение за тяхната относителност в реализацията. „Всяко зло за добро“, казва една поговорка и така най-добре изразява колебанията в абсолютната морална стойност. В отделни произведения на литературата този относителен принцип е намерил своето най-дълбоко превъплъщение. Мефистофел във „Фауст“ на Гьоте („Пролог на небето“) символно изразява тази своя относителна същност като персонификация на злото:

*Аз част от тая сила съм,
що само зло крои,
но все добро твори.*

С тези думи той подчертава динамичната енергия в живота на човека, дейното начало в неговото развитие към постигането на един нравствен идеал, доколкото е осъществим тук, на земята, но за да се постигне, човек трябва да се себеопознае по пътя на съблазни и изпитания, чрез които да се изгради като морална личност. А Хамлет с няколко думи очертава субективната относителност в преценката: „Само по себе си нищо не е нито добро, нито зло, едва мисълта го превръща в добро или зло.“

Самият Ницше в осмислянето на двете начала стига до следния алогизъм: „Злината е най-добрата сила на човека, най-злото е потребно за доброто на свръхчовека“, и в него се крие ключът за разбирането на основната концепция, залегнала както в отделните фрагменти на „Човешко, твърде човешко“, така и в лебедовата му песен за свръхчовека „Тъй рече Заратустра“.

Но и обратната профилировка в резултата на действието „добро“ е намерила израз в народни поговорки, когато положителните йони на моралното действие се превръщат в отрицателни йони на аморалното: „Направи добро да намериш зло“; „Храни куче да те лае“; „Дай на кьоравия тоягата да ти строши главата“; „Пази, боже, сяпо да прогледа“; „Изгъках си платното, ритам ти кросното“; „Прегърни змия да те ухапе“.

От подобна позиция Заратустра атакува всички морални аксиоми на религията, на любовта към ближния, на състраданието, на саможертвата за благото на тълпата или държавата и издига идеала за пълната автономност на личността в реализацията и на духовен аристократ и свръхчовек. Тази относителност или субективност на понятията — и като вече изграден светоглед — оставя винаги отворена възможност за диалог с въображаем или конкретен партньор и тъкмо тази техника на изложение прави безкрайно интересна фрагментната афористична постановка, тъй като понятията могат да се извадят от тяхната застиналост в текста като внезапно прозрение или строго субективна преценка и да се раздвижат в амбивалентността им на плюс и минус, на положителната им реализация или нихилистично отрицание, както при религията и безверието, държавата и човешките отношения, нихилизма в лицето на Волтер, „на свободния дух“, разчупил оковите на всяко духовно и култово обожание, в двойното огледало на миналото и настоящето и обратната профилировка на ценностите. Установените норми са изиграли своята роля, сега се търсят нови стойности, но не в робската психика на тълпата или в битието на интелектуалните парии, а в създаването чрез селекция на духовна аристокрация, дори в самостоятелната ценност на отделния човек, преодолял себе си и вътрешната независимост от нивелираното равенство, от овехтелите императиви на любов към ближния, на състрадание, на подчинение, търси се ново евангелие, нова религия — религията на свръхчовека, която пак утвърждава морални стойности, но добити и извоювани чрез личното усъвършенстване, чрез извисяване на духа над опошлените догми, над лицемерните добродетели и укоренени чрез религията нравствени постулати, чрез едно собствено законодателство, в което решава „волята за мощ“, както в овладяването на собственото его, така и в овладяването на живота, не на небето, което остава само една примамлива абстракция за папачта. Но тази воля във функцията си на воля за власт не се покрива с понятието за политическо господство, потисничество и насилие, както погрешно се вътпява от противниците на Ницше, а е воля за творческо осмисляне и покоряване на живота чрез преоценка на всички ценности, чрез събарянето на старите скрижали и създаването на нови ценности, чрез творческото преизграждане на живота и самия

човешки индивид... „Докато над мене тегнеше вашият морал, аз дишах тежко като човек, който се задушаваше. И тъй удуших змията. Аз исках да живея, затова тя трябваше да умре.“ „Най-висшият идеал не е за всекиго, не става дума за някакви права на по-силния, а силни и слаби в това отношение са равни, разделя ги само себепревъзможването и преодоляването на морала. Моето изискване е да създадем същества, образец на съвършенство, издигнати над целия род «човек», а за това трябва да пожертваме себе си и «ближните». Досегашният морал има границите вътре в рамките на този род, в безусловното нивелиране на човечеството, в създаването на големи термични огради, докато неговото движение е обратно на първото движение: изостряне на противоречията и пропастите, премахване на равенството, създаване на свръхмощни хора, с дейна воля за мощ. Първото движение създава «последния човек», а второто (*primum mobile*) чрез селекция — нова аристокрация по образца на свръхчовека, но и двата вида хора могат да съществуват едновременно един до друг, но по възможност отделно.“ В този смисъл трябва да се разглежда мисията на свръхчовека, а не като политическо господство, една мисъл, залегнала и в недовършения труд „Воля за мощ“ (1887–1889 г.), но намерила най-ярък израз в „Тъй рече Заратустра“. Неговият девиз е да се чества бъдещето, а не миналото с неговите надживени догми и закостенели традиции. Да се създаде миг на бъдещето, да се живее с надеждата за тържеството на творчески озарения човек, на духовния аристократ, превъзмогнал себе си в мисията да твори бъдещето!

„Тъй рече Заратустра“ е книгата, която и до днес буди възхищение и задоволство, преживява мигове на активно въздействие върху цели поколения, докато през определени периоди бива заклеямена като опасна политическа идеология и ерес, около нея се разгаря истинска борба на страсти, на признание и отрицание, на доктринерски изопачавания, а всъщност тя е само една лична изповед на Ницше в търсенето на уравновесителен баланс между укоренена норми и личното им преосмисляне все върху везните на тяхната относителна валидност, без да иска да натрапва изводите от това люшкане между миналото и бъдещето, защото, както изтъкнахме по-горе, противопоставянето е само интелектуално, а не политическо, свръхчовекът е духовен аристократ, творец, одарена личност,

изградила себе си в борбата за откриване на истината и трайните морални стойности. Макар да е издържана в стила на библейските притчи, тя не е проповед, а изповед на един самотник, който стига до познание на себе си и своята мисия в усамотението на планината между своите зверове — змията и орела, символите на мъдростта и възвисеността. Изложението в стила на Библията е по-скоро литературен маниер, отколкото опит за политическо евангелие или по-скоро евангелие само за избраници, а и самото зареждане на концепцията има характер на прозрение, в което мисълта носи действието. Въпреки външната произшестввеност то се извършва в душата, в селекцията и преоценката на натрупаните морални ценности в тяхната относителна валидност, на отделяне от многолюдието, от дребното битие, в изграждането на една религия на бъдещето, в което всички могат да съществуват един до друг, но отделно. Тъкмо в тази разлюляна диаграма на душевни възторзи и разочарования той превъзмогва себе си като егоистично Его и опознава истината и висшата цел в живота, но не като подготовка за отвъдния свят, както проповядва религията, а като повеля да го изживее в новото земно предназначение на духовен аристократизъм и себенадмогване, на осъществяване на представата за свръхчовека.

Концепцията за „Тъй рече Заратустра“ се заражда в Италия край прелестния тих залив на Рапало, недалеч от Генуа, но едва в Рим, в една лоджия на пиала Барберини, Ницше съчинява „най-самотната песен, изпята някога от поет: песента за нощта“. Цялата книга за Заратустра е обвееана от чувството за самота, което колкото и да е трагично, е необходимият творчески климат и стимул за изповед, с наложителността на внезапно озарение, на „екстаз“, така че и първата, и втората част са изпети на един дъх, ако характеризираме книгата като философско-поетическа поема. „Ти не си способна да си представиш стихията на подобни творчески навей — пише той на сестра си Елизабет, — има ли някой В края на XIX век ясна представа за това, което поетите на силни епохи са назовавали «вдъхновение»? Ако ли не, аз ще го опиша.“ И стига до заключението, че „човек е само инкарнация, само уста или медиум на свръхестествени сили“. Понятието „вдъхновение“ в смисъл, че внезапно, с неизразима сигурност и финес нещо става видимо и достъпно за слуха, нещо,

което разтърсва до дълбините на душата и изумява — изразява същността на това състояние. Човек слуша — не дири, приема и не пита, кой дава. Като мълния проблясва една мисъл, налага се с формата си без колебание — никога не съм имал избор. Един възторг, чийто неудържим напор се излива в поток от сълзи, като стъпката му неволно ту забързва, ту се забавя: едно излизане вън от себе си при най-ясно съзнание за безчет леки тръпки и трепети чак до върха на пръстите на краката, една бездна от щастие, в която най-мъчителното и най-мрачното нямат ефект на контрасти, а са необходима предпоставка, предизвикателства, необходим цвят в богатия спектър от светлина, инстинкт на ритмични взаимоотношения, обхващащ широки пространства от форми. Продължителността, потребността от един широкообхващащ ритъм е едва ли не мярка за интензивността на вдъхновението, един вид уравнишител на неговия напор и напрежението му... Всичко става във висша степен недоброволно, но сякаш в бурен изблик на чувството за свобода, на независимост, за мощ, за божественост... Непроизволността на образа, на символа е най-голямото чудо — Човек няма представа що е образ и що е символ, всичко се предлага като най-вездесъщ, най-правилен, най-прост израз. „Сякаш нещата от само себе си — както казва Заратустра — се организират и складват в символа.“

Този откъс е разковничеството за разбирането на Ницше и неговото прозрение не само в творческия процес изобщо, но и съвсем тясно определено за начина на афористичния и фрагментарен начин на зараждане и преосмисляне на проблясъците, внезапните озарения и творчески импровизации. Мисълта проблясва като мълния, като предизвикателен фойерверк, с напора си тя принуждава веднага да бъде записана, и то в най-фрагментарна сбитост и в стила на афористично озарение, за да не изчезне със същата внезапност и наложителност, с които е дошла и напирала за израз. В този смисъл „Тъй рече Заратустра“ сякаш се състои от внезапни навей, светкавични озарения, импровизации и откровения, от отделни фрагменти и афоризми, обединени от личността на Заратустра и неговото вътрешно развитие от персийския мъдрец в безбожника и свръхчовека Ницше като негов модерен антипод. Персиецът е необходим на Ницше, за да може чрез неговото лично преображение, чрез символа на едно

преодоляно светогледно начало да утвърди себе си като „първия аморалист“. Конфронтацията Заратустра — Ницше е метафорното съпоставяне на два полярни светогледа, „защото това, което в историята означава чудовищна еднократност на този персиец — пренасянето на борбата между добро и зло, на морала, в сферата на метафизичното като същинско колело в механизма на нещата, като сила, причина, цел сама за себе си“, — за Ницше означава съдбоносна заблуда, следователно тъкмо Заратустра сам трябва да я осъзнае и да я възвести и така да се самоопровергае. Цялата история не е нищо друго освен експериментално оборване на постулатите на тъй наречения морален порядък в света. Единствено Заратустра е издигнал в учението си правдивостта като най-върховна добродетел, следователно в разрез със страхливостта на „идеалиста“, който бяга от реалността, той трябва да има храбростта на всички други мислители, взети заедно, да възвести истината, а тя в устата на Ницше значи: „себепреодоляване на морала, себенадмогването в неговия антипод“. Той оборва Заратустра чрез самия него, извиква го от тъмните недра на миналото, за да разсее сам заблудата на учението си и да се реализира в своя антипод Ницше и така под образа на Заратустра да опровергае метафизиката в полза на живота, самоизграждането на човека като индивид с оглед на реалните изисквания, а не с оглед на някаква откъсната морална метафизика. Такава позиция обаче води неминуемо до конфронтация с дълбоко вкоренените принципи за равенство, за подчинение на държавата и религиозните догми, до трагична изолация, която може да се компенсира само със съзнанието за духовен аристократизъм, духовна мощ чрез интелектуалното усъвършенстване и себеизграждането, чрез едно собствено законодателство. Така Ницше дава отговор на недоумението защо е избрал като герой на книгата си Заратустра и едва ли някой би си изяснил тази мистерия, ако в едно от писмата до сестра си Елизабет не разкрива скритите си подбуди и по този начин дава възможност да се разгадае поне след смъртта му вътрешната връзка, породила толкова догадки и напразни опити.

В концепцията на Ницше за вечния възврат, която той смята за най-голямото си откритие, всъщност са залегнали прозренията на Платон. Според него човешката душа има почти същото предназначение и същата мисия на световната душа. Тъй като е

зависима от функциите на тялото, тя е едновременно и смъртна, и безсмъртна, изложена на пречистване чрез непрекъснати прераждания, дори в по-нисши преобразования, докато целомъдрената душа се връща веднага в свещените селения на вечния покой.

„Тъй рече Заратустра“ е не само най-любимата книга на Ницше, при написването на която той изживява мигове на най-вдъхновено опиянение, тя е документ за динамично раздвижена мисъл в стремежа за изясняване на „първите и последните неща“, макар и в тяхната разлюляна относителност на преоценката. А общо за творбите на Ницше важи възхищението от овладяването на словото и неговото емоционално-смислово внушение, от изискаността на изразните средства и пластичност в оформянето на метафорните орнаменти.

Жана Николова-Гълъбова

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.